

Romano džaniben

časopis romistických studií | 22. ročník | 2 /2015

Přední strana obálky: Kiba Lumberg, Hullum taiteilijan päiväkirja
(Deník šílené umělkyně), 2010, s. 86

Zadní strana obálky: I to prádlo jsem vyprala. Někdy je super jen se tak válet doma. | Kiba
Lumberg, Hullum taiteilijan päiväkirja (Deník šílené umělkyně), 2010, s. 8
(překlad V. Parente-Čapková)

Obsah

Úvodem	5
RECENZOVANÁ ČÁST	
Dieter W. Halwachs Výuka romštiny v Rakousku	9
Kimmo Granqvist Výukové a studijní materiály pro romštinu ve Finsku	23
Jelena Filipović Vzdělávání v romském jazyce v Srbsku z pohledu projektu QualiRom	51
Nina Pavelčíková Změna v politice státní moci vůči romskému obyvatelstvu na sklonku osmdesátých let (aneb co KSČ už nestihla)	71
NERECENZOVANÁ ČÁST	
Anette Ross Romové ve Finsku – úvod k rozhovoru s Kibou Lumberg	99
Anette Ross Dokud budou na světě lidé, kteří usilují o změnu, nezmizí moje naděje. Rozhovor s Kibou Lumberg	107
Viola Parente-Čapková „Má duše se nevejde do cikánské sukně.“ Kiba Lumberg v kontextu finské romské literatury a literatury o Romech	115
Kiba Lumberg Trilogie Memesa – ukázky	121
Lada Viková Nekbareder hin te džanel te bičhavel pes andre sako situacija upre kijo ňebos! / Nejdůležitější je umět se v každé situaci obrátit o pomoc k nebesům! Rozhovor s Ivetou Kokyovou	141
Tereza Hrabovská, Agnes Horváthová Vzpomínky na Milenu Hübschmannovou	161
RECENZE ANOTACE	165

Úvodem

Vážení čtenáři,

jádrem tohoto čísla *Džanibenu* jsou tři články našich zahraničních kolegů z Rakouska (Dieter Halwachs)¹, Srbska (Jelena Filipović)² a Finska (Kimmo Granquist)³, ve kterých zhodnocují svoje angažmá v tříletém mezinárodním projektu *QualiRom*. Jeho cílem byla podpora výuky romštiny na školách v jednotlivých zúčastněných zemích, ale potažmo v Evropě obecně (projektu se kromě výše jmenovaných účastnily ještě týmy z Česka a Slovenska). Projekt byl založen na úzké spolupráci mluvčích romštiny a odborníků (zejména lingvistů a pedagogů) a jeho hlavním výsledkem je velké množství výukových materiálů pro různé dialekty romštiny⁴ (zahrnuta byla romština finská; severocentrální, tzv. slovenská; arlijská; a dále lovárská, kalderašská a gurbetská), zpracovaných na základě rámcových dokumentů Rady Evropy pro výuku jazyků a pod supervizí odborníků, kteří se na vývoji těchto rámcových dokumentů podíleli (David Little, Barbara Lazenby Simpson).

Kromě velké dialektální variantnosti je pro romštinu jako světový menšinový jazyk typická velmi heterogenní sociolingvistická situace – značné rozdíly existují v míře, do jaké jednotlivé skupiny Romů svoje původní dialekty romštiny používají v soukromí a na veřejnosti, další rozdíly nalezneme v postojích Romů (včetně místní romské společenské reprezentace) k romštině a jejímu (ne)používání, v jejich představách o smyslu a možnostech uchování a rozvoje jazyka atd. Různá je také míra, do jaké mluvčí romštiny spolupracují s odborníky, kteří se popisu a dalšímu výzkumu jednotlivých dialektů romštiny věnují. Do hry navíc vstupuje celkové společenské klima v jednotlivých státech, kde mluvčí romštiny žijí, základní politická vůle centrálních úřadů romštinu jako menšinový jazyk podporovat, a míra, do jaké se na realizaci deklarované podpory tyto úřady skutečně angažují. Autoři zde prezentovaných textů se každý svým způsobem dotýkají různých vzájemně provázaných aspektů této velmi komplexní situace – jejich texty tak představují zprávy o současné situaci (různých dialektů) romštiny v Rakousku,

1 Rakouský sociolingvista D. Halwachs se dlouhodobě angažuje mimo jiné v podpoře aktivit Romů z rakouského Burgenlandu (viz Halwachsův článek pro *Romano džaniben* 1994/1). Zároveň je rakouským zástupcem v Komisi expertů Charty regionálních či menšinových jazyků, která je v současnosti jedním ze zásadních nástrojů pro podporu romštiny jako menšinového jazyka na území Evropy.

2 Tato srbská sociolingvistka se zaměřuje především na španělštinu a ladino, jazyk sefardských Židů vyhnaných na konci 15. století ze Španělska a rozptýlených mimo jiné po Balkáně. K romštině se dostala skrze svoje angažmá v projektech zaměřených na vzdělávání romských dětí v Srbsku obecně.

3 Viz též článek tohoto finského lingvisty pro *Romano džaniben* 2012/1. K. Granquist se v poslední době výrazně angažuje v posílení romistiky jako univerzitního oboru ve skandinávských zemích.

4 Pracovní verze všech výukových materiálů jsou volně dostupné přes webové stránky projektu - qualirom.uni-graz.at

Srbsku a Finsku a o rozsahu zájmu a podpory, které se romštině ze strany různých hráčů (samotných mluvčích, akademiků, centrálních úřadů atd.) dostává.

Odbornou část časopisu uzavírá materiálová studie historičky Niny Pavelčíkové. Její text poprvé šířeji představuje unikátní, veřejnosti dosud nepřístupné archivní materiály související s vyjednáváním o redefinici postavení Romů v československé společnosti, jež na sklonku osmdesátých let 20. století vedli zástupci Romů z Československa s představiteli ÚV KSČ. Studie Niny Pavelčíkové může zároveň posloužit i jako předznamenání monografie Martina Koubka o podobách romského hnutí v porevolučním období, jejíž recenzi mimo jiné v tomto čísle přinášíme.

V nerecenzované části *Džanibenu* představujeme dvě současné romské osobnosti – Ivetu Kokyovou a Kibu Lumberg. Iveta Kokyová je jednou ze současných literárně činných Romek, která se veřejnosti poprvé představila v rámci internetové čítárny realizované serverem Romea.⁵ Z hlediska vývoje literatury psané Romy na území České republiky zastupuje Kokyová generaci současných autorů, kteří začali publikovat po roce 2005, tedy po smrti Mileny Hübschmannové a na rozdíl od většiny starších autorů bez jejího aktivního přispění a podpory, a kteří dále rozvíjejí již existující tradici romské autorské literární tvorby v českých zemích (potažmo v Československu). Desetileté výročí úmrtí Mileny Hübschmannové připomínáme stejně jako v předchozím, prvním čísle časopisu z tohoto roku, i na stránkách aktuálního čísla – tentokrát vzpomínkovými texty její dcery Terezy Hrabovské a romské novinářky ze Slovenska, Agnesy Horváthové.

Portrétem finské Romky Kiby Lumberg navazujeme na zprávu o situaci romštiny ve Finsku, kterou naleznete v odborné části časopisu. Kiba Lumberg se ve světě proslavila zejména jako výtvarná umělkyně (její díla byla zastoupena na obou nedávných romských výstavách v rámci Benátského bienále),⁶ zároveň je ale i literárně činná. Její literární práce ovšem dosud vyšly jen finsky. V prostředí finských Romů je Kiba Lumberg velmi kontroverzní osobností. Skupina finských Romů bývá vnímána jako konzervativní a uzavřená. Kiba Lumberg tento konzervativismus a vnitřní problémy této komunity veřejně prezentuje na příkladu vlastní komplikované cesty k emancipaci, sama se ovšem nepřestává identifikovat jako Romka. Rozhovor s Kibou Lumberg uvozujeme krátkým textem, který shrnuje současnou situaci Romů ve Finsku. Součástí portréту je pak kromě výtvarné přílohy i ukázka její literární práce – rozsáhlé úryvky z trilogie *Memesa* v českém překladu Violy Parente-Čapkové, která čtenářům *Džanibenu* navíc představuje význam literárního díla Kiby Lumberg ve finském literárním kontextu.

Přejeme příjemné čtení.

Redakce

5 Viz článek Lukáše Houdka v *Romano džaniben* 2012/1 představující celou iniciativu, ze které později vzniklo e-nakladatelství Kher – to se dále věnuje vydávání elektronických publikací literárně činných Romů zejména z České republiky.

6 Viz esej Zoltána Becka v *Romano džaniben* 2011/1 zamýšlející se nad možnostmi interpretace jedné z výrazných instalací Kiby Lumberg nazvané „Černý motýl“.

Recenzovaná část

Výuka romštiny v Rakousku

Abstract:

The text summarizes the information on the situation of Roms and Romani in Austria with a special focus on the use of Romani in education. Beginning with the overview of the sociolinguistic situation of the different Romani dialects used in Austria, it continues with describing the position of Romani pupils from the different Romani speech communities in the Austrian education system. The article gives the overview of initiatives taken in Austria to promote and support Romani and its use in education including the latest initiative – the implementation of the international QualiRom project which focused primarily on the production of Romani teaching materials as well as on teacher training. Pointing out the status of Romani as a dominated, stigmatized minority language and the absence of infrastructure that would support Romani in education, the author concludes that despite certain developments, vis-a-vis the framework conditions essential for the preservation of the language, the symbolic character of Romani teaching activities in Austria is rather obvious.

Key words:

Roms, Romani, Austria, sociolinguistic situation, Romani teaching, education, European language policies

¹ Autor působí jako ředitel Oddělení pro výzkum plurilingvismu (Plurilingualism Research Unit) v rámci Jazykového centra na Univerzitě ve Štýrském Hradci (Karl-Franzens-Universität Graz). E-mail: dieter.halwachs@uni-graz.at

Romština se v Rakousku v minulosti nevyučovala a má v příslušných kontextech pouze omezené funkce, pokud vůbec nějaké. Je tomu tak především kvůli nedostatku psaného materiálu, který je důsledkem marginalizované pozice mluvčích romštiny v Rakousku: stigmatizovaným a marginalizovaným skupinám schází politická moc nutná pro vytvoření hospodářských a kulturních mocenských center. Standardy, které se implementují a institucionalizují jako společný úřední a vyučovací jazyk v příslušné mocenské oblasti skrze vzdělávací systém, se vyvíjí téměř výhradně právě v takových centrech. Vůči jiným varietám standardního jazyka, stejně jako varietám jiných jazyků, je standardní jazyk obvykle v dominantním postavení a variety nebývají součástí vzdělávacího systému. V nejlepším případě se využívají jako pomocné jazyky ve výuce, například když se mluvčí takových variet učí standardní podobě jazyka.

Jakožto vyučovaný jazyk je romština v podobné situaci. Protože je sama stigmatizovaná, stejně jako její mluvčí, uznávají ji jako nezávislý jazyk jen jednotliví akademici. Vzdělávací politika tedy tento jazyk nebere vůbec v potaz. Dodnes se považuje spíše za překážku ve výuce než za předmět, který by bylo záhodno vyučovat. Pouze díky snahám samotných Romů, kteří usilují o emancipaci mimo jiné s pomocí svého původního jazyka, a díky nárůstu vícejazyčnosti a pluralizace společností, k nimž dochází v druhé polovině 20. století, byla romština ve vzdělávacím systému uznána, ovšem jen v omezené míře.

Výuka romštiny je otázkou spíše politickou.² Podle nevládních organizací bývá integrace dějin, kultury a jazyka jimi reprezentovaných skupin do vzdělávacího systému jedním z aspektů politické emancipace od většinové společnosti, její historiografie, kultury a jazyka. Pozitivní reakce na požadavky integrovat romštinu do školních osnov však většinou nepřesahují deklaratorní úroveň. Romštině ve škole vymezují marginální postavení a spojují ji s výukou o historii a kultuře Romů. Kritéria kvality výuky, jsou-li vůbec nějaká, jdou obvykle stranou a za zásadní se považuje už samotná skutečnost, že vůbec nějaká výuka probíhá. Kurzy romštiny se obvykle nabízejí mimo hlavní výuku jako volitelný předmět, a v závislosti na jejich koncepci se zaměřují například na posilování pocitu skupinové příslušnosti, sebeúcty a sebevědomí. Podobné aktivity se sice obvykle počítají mezi snahy o záchranu jazyka, mnohem realističtější je ale chápat je v tomto kontextu jako nástroj oslabování procesu jazykové směny, respektive jeho prodlužování. Jak uvádím výše, jedná se o aktivity motivované politicky a výuka romštiny realizovaná na základě těchto iniciativ je záležitostí především symbolickou. Se systematickým užíváním romštiny při výuce dětí, pro které je romština jazykem jejich socializace, za účelem získání základní gramotnosti, se ve vzdělávacím systému nesetkáváme – ani v Rakousku, ani

² Priorita politiky je patrná na většině evropských iniciativ podporujících integraci původních menšinových jazyků do vzdělávacího systému.

nikde jinde. Takový přístup by přitom představoval z pedagogického hlediska jediný rozumný důvod pro začlenění romštiny do běžných školních osnov, a to hned od počátku školní docházky.³

Stejně jako tomu je v případě jiných marginalizovaných, nestandardizovaných menšinových jazyků, i zde se vzdělávací systém založený na dominantních jazycích potýká s různorodostí na úrovni:

- variet menšinového jazyka,
- jazyka socializace žáků,
- vícejazyčnosti žáků.

Různorodost se také obvykle pojí s:

- rozdíly v jazykové kompetenci jednotlivých žáků,
- potížemi vyplývajících z odlišných až rozporných jazykových postojů rodičů.

V prostředí monolingvních státních vzdělávacích systémů je přitom různorodost i odlišnost vnímaná jako problematická, nebo je rovnou pokládána dokonce za bariéru v procesu učení.

Rakouská romština

Rakouská romština sestává z několika odlišných variet skupin mluvčích, kteří do Rakouska přišli ve třech velkých migračních vlnách. Za první imigranty se pokládají sintští a burgenlandští Romové. Variety obou těchto skupin představují, spolu s lovárskou romštinou, jejíž mluvčí přišli na území Rakouska v rámci olašské migrace na přelomu 19. a 20. století, takzvané původní variety, tedy dialekty romských skupin, které na rakouském území pobývají dlouhodobě. Ke značnému nárůstu plurality romských dialektů na území Rakouska pak došlo v důsledku migrací z východu na západ ve druhé polovině 20. století. Od té doby se mezi rakouské Romy počítají také mluvčí arlijské, gurbetské a kalderašské romštiny a dalších, kteří společně obohacují rakouskou romštinu a rakouskou kulturní diverzitu. Tyto skupiny mluvčích jsou mnohojazyčné – vedle němčiny a romštiny patří do jejich kolektivního repertoáru také jazyky jejich původních domovin.⁴

Plurilingvismus dětí pocházejících z jazykových komunit rakouských Romů se výrazně liší, od několika případů výlučné znalosti romštiny přes rozličné kombinace romštiny, jazyků země původu, jiných rakouských menšinových jazyků⁵

3 Takový přístup by odpovídal doporučením UNESCO, které měly za cíl vymýt analfabetismus skrze výuku v mateřském jazyce nebo s jeho pomocí (UNESCO 1953).

4 Detailnější pojednání o Romech a romštině v Rakousku viz Halwachs (2005).

5 Chorvatsky a maďarsky se mluví v Burgenlandu; tím se rozvíjí vícejazyčnost burgenlandských Romů. (Pozn. red.: O jazykové situaci této skupiny viz též článek stejného autora v RDŽ 1994/1.)

a němčiny až po výlučnou znalost němčiny. Mateřským, respektive socializačním jazykem těchto dětí je romština nebo němčina; socializace v jiných jazycích je u nich výjimečná.

Jak jsem již naznačil, žáci, kteří neovládají němčinu, jsou v rakouském vzdělávacím systému považováni za velmi problematické. Skutečnost, že se obvykle jedná o děti přistěhovalců, situaci dále komplikuje. Jejich socializační jazyky, vyplývající z jejich společensko-kulturního zázemí, stejně jako jazyky zemí, ze kterých pocházejí, mají velmi daleko k tomu být považovány za prestižní. V očích většiny německy mluvících Rakušanů patří mezi kulturně naprosto nevýznamné, stigmatizované skupiny. Romští žáci, kteří umí německy, a zvláště pak ti, kteří jsou v němčině socializováni, naopak přesně odpovídají jednojazyčnému základu rakouského vzdělávacího systému, stávají se - více či méně integrovanou - součástí hlavního společenského proudu. Jejich přínos pro kulturní diverzitu Rakouska i jejich možný ekonomický přínos plynoucí z jejich vícejazyčného základu, nicméně vzdělávací systém z velké části ignoruje. Jedná se o přístup, který je nezodpovědný jak s ohledem na budoucnost samotných těchto dětí, tak i ve vztahu k intelektuálnímu potenciálu Rakouska.

Žáci, kteří ovládají některou z takzvaných původních variet (burgenlandskou, sintskou a lovárskou romštinu), jsou socializováni nejčastěji v němčině. Dvojazyčnou socializaci v němčině a romštině nelze vyloučit, ale je výjimečná, stejně jako není mezi těmito žáky běžná velmi dobrá znalost jiného jazyka než romštiny a němčiny.

- Děti mluvčích burgenlandské romštiny (mluvčí sami tuto varietu nazývají *roman*) se primárně socializují v němčině a romštinu neovládají buďto vůbec nebo jen omezeně. Jen nemnoho dětí, které se socializují v němčině, umí také romsky a používá ji v některých soukromých doménách. Burgenlandští Romové se společensky organizují od konce osmdesátých let a burgenlandská romština se stala pro mnoho z nich jedním z nejpodstatnějších znaků jejich romské identity. Povědomí o jazyku, které bylo tímto posílené, vedlo k tomu, že mluvčí vnímali klesající míru užívání jazyka jako ztrátu a z výuky romštiny se stal významný požadavek v kulturně politickém programu organizací, které tyto Romy zastupují.
- Sintska romština se rovněž užívá pro socializaci jen výjimečně. Nicméně Sintové na svůj jazyk nahlízejí zcela jinak než burgenlandští Romové na svůj. *Rómanes*, jak Sintové svému jazyku říkají, je určen spíše – ačkoli ne výlučně – starším mluvčím, je tabuizovaným vnítroskupinovým markerem, a jako takový je třeba chránit jej před lidmi zvenčí a udržovat jej v tajnosti. Sintska romština je proto v podstatě „neviditelná“ ve veřejném prostoru, a tím pádem také v kulturním a vzdělávacím systému.
- Mluvčí lovárské romštiny čelí podobnému scénáři jako burgenlandští a sintští Romové. Lze sice předpokládat, že kompetentních starších mluvčích a mladších

„výjimek“ bude více než v případě jiných původních skupin, existuje nicméně silná tendence k de facto německé jednojazyčnosti se zbytkovou kompetencí v romštině. Zatímco jazyková kompetence a užívání jazyka jsou podobné jako v případě sintske a burgenlandské romštiny, v jazykových postojích zde můžeme pozorovat podstatné rozdíly: napříč generacemi lovářští Romové v Rakousku svůj jazyk vnímají jako součást romantizované minulosti „skutečného romství“ (*romanšago*) a jazykový posun k němčině jako nezvratný proces. Neexistují proto vážně míněné iniciativy, které by prosazovaly učení lovářské romštiny, ačkoli tato varieta byla kodifikována v kontextu iniciativy *Austrian Romani Project*.⁶ Její veřejné funkce jako „jazyka“ minulosti se omezují na prezentaci kulturního dědictví v písničkách, poezii, příbězích a podobně.

Romští žáci z autochtonního prostředí se socializují převážně v němčině, a pokud romštinu vůbec ovládají, pak jen velmi omezeně. Znalost romštiny i vícejazyčnost jsou naopak častější mezi dětmi z rodin s migrační historií. Bez zabíhání do větších detailů je možné rozdíly v jazykových postojích členů komunit, kteří (nebo, přesněji, jejichž předci) přicházeli do Rakouska od druhé poloviny 19. století dále, charakterizovat následovně:

- Pokud romština převažuje v běžné komunikaci v (širší) rodině, pak můžeme mluvit o udržování jazyka, aniž by takové jednání bylo vědomým aktem. Vedle toho je ale velmi časté cílené užívání němčiny jako dominantního jazyka, protože jde o jazyk, který nabízí šance uplatnit se v místní bohaté společnosti skrze vzdělávací systém a integraci na trhu práce. V podobných komunitách nebývá o výuku romštiny velký zájem. Někdy ji rodiče dokonce odmítají, protože děti romsky beztak umějí a výuka by si podle rodičů žádala další náklady, měla na vzdělání jejich dětí negativní vliv, a v důsledku by tak nepříznivě ovlivňovala i jejich společensko-ekonomické vyhlídky.
- Romštinu – pokud ji dostatečně dobře ovládají – používají romské nevládní organizace a jejich představitelé. Jedná se o projev etnokulturní identity v rámci aktivit ve prospěch společensko-politické emancipace, který současně odpovídá etno-folkloristickým požadavkům zábavního průmyslu v zájmu nejvyššího zisku.⁷ Právě v takovém kontextu se obvykle rozvíjí vědomí důležitosti používání romštiny a požadavky na její výuku.⁸

6 Viz: <http://romaniprojekt.uni-graz.at>

7 Jisté se jedná o legitimní postup, jenž se sice podřizuje určitým stereotypům, ale přesto je zásadním přínosem pro emancipaci a integraci Romů.

8 V tomto kontextu je nutné zmínit pragmaticko-monetární povědomí o jazyce založené na jazykově vymezené definici etnické skupiny v rakouském zákoně o menšinách a z toho plynoucí pravidla pro financování, tomuto tématu se ale nebudu dále věnovat. Takové „povědomí“ a jeho obecné podmínky nejsou typické jen pro Romy nebo jen pro Rakousko. Jedná se o obecný fenomén národní a nadnárodní evropské politiky vůči menšinám.

- Pokračující nebo dokončený proces jazykové směny se mnohdy vnímá jako ztráta, jen pokud se týká lidí, kteří jsou blízcí nevládní organizaci s definovaným kulturním povědomím. Tento pocit ztráty bývá původcem pozitivního povědomí o jazyku, které vede k aktivitám v zájmu jeho udržování a k zájmu o jeho výuku, jako tomu bylo v případě burgenlandské romštiny.
- Jestliže nejsou komunity ani jejich představitelé blízcí nějaké kulturně aktivní nevládní organizaci během nebo po přechodu na němčinu ve všech doménách, pak tento posun vede pouze k individuálním případům, kdy si mluvčí přejí romštinu uchovat. Zdá se, že společensko-kulturní asimilaci mnozí intuitivně považují za přirozený důsledek společensko-ekonomické integrace. Podobně jako je tomu u lovářštiny, se tak i ostatní dialekty romštiny stávají součástí minulosti, bez jakékoli podstatnější funkce v rakouském kontextu. Výuka romštiny je považována za postradatelnou a někdy je vnímána i jako překážka pro budoucí rozvoj dětí.

Tyto rozdíly v přístupu k jazyku jsou do jisté míry výsledkem jednojazyčného habitu evropských národních států a problémů, s nimiž se potýkají mluvčí menšinových jazyků, kteří v důsledku přirozené plurality své jazykové výbavy čelí standardům vzdělávacího systému založeným na homogenitě a uniformitě. Vzdělávací systém je přitom značně omezený v tom, jak se dokáže vyrovnávat s určitými nedostatky v sociálním prostředí žáků. Romské děti, které jsou společensky marginalizované v důsledku soustavné etnické stigmatizace a částečně také kvůli svému statusu přistěhovalců, mnohdy vyrůstají v prostředí, kde se nečte, podobně jako je tomu v rodinách společensky marginalizovaných Neromů. Základní dovednosti vzdělaných společenských vrstev – souvisejících s gramotností, knihami, čtením a předčítáním – jsou ve společensky slabších skupinách méně podstatné, zatímco ve vzdělaných vrstvách se prosazují a rozvíjí od útlého věku. Výsledný deficit má vliv na vícejazyčné děti přistěhovalců, které neumí příliš dobře německy. Využívání etnicity pro vysvětlení a omluvu těchto nedostatků, které je ve zjednodušujícím politickém prostředí časté, není jen krátkozraké, ale také diskriminační a ponižující. Dětem upírá jakoukoli naději se alespoň přiblížit rovnosti ve vzdělávací sféře, ačkoli ta patří mezi jejich lidská práva.⁹

Rakousko uznává Romy jako národnostní menšinu od konce roku 1992, ale jejich jazyk je ve vzdělávacím systému jen sotva přítomný. Rakouské závazky vyplývající z přijetí Rámcové úmluvy o ochraně národnostních menšin a Evropské charty regionálních či menšinových jazyků v tomto ohledu nepřinášejí skoro

⁹ Právě v této souvislosti bychom měli přistupovat kriticky k aktivitám, jako je Evropský rámec pro národní integrační strategie pro Romy do roku 2020. Sociální otázky by se měly řešit spíše v rámci „sociální strategie“ a vyhybat se tak tomu, aby problémy sociálního rázu, které se týkají Romů i Neromů, byly etnický rámovaný a posilovaly tak etnické stereotypy a potenciálně i společenskou diskriminaci.

žádnou změnu.¹⁰ Skutečnost, že romština patří mezi jazyky chráněné v Rakousku Chartou v rámci části II na celém federálním území, se dosud stále přehlíží. Je otázkou, nakolik a zda vůbec se budou – především v případě romštiny – příslušné úřady řídit doporučením Komise ministrů Rady Evropy z 11. 3. 2009:

„(...) přijmout strukturovanou politiku v zájmu ochrany a propagace všech jazyků části II, především pak ve Vídni, a vytvářet příhodné podmínky pro jejich užití ve veřejném životě.“

Výuka romštiny v Burgenlandu

V souvislosti s výše uvedeným asi nepřekvapí, že rakouská vzdělávací politika a její implementace se soustředí v prvé řadě na autochtonní burgenlandskou varietu romštiny, které sice hrozí vymizení, ale zároveň má geograficky jasně vymezenou skupinu uživatelů.

Jediným formálním právním důsledkem, který z tohoto faktu vyplynul po uznání rakouských Romů jako národnostní menšiny, byl dodatek z roku 1998 k Zákonu o vzdělávání menšin v Burgenlandu z roku 1994:

Oddíl 6: Zvláštní jazyková opatření

§ 14. (1) V Burgenlandu: dodatečná výuka chorvatštiny a maďarštiny bude zajištěna podle poptávky na školách těch typů, které nebyly uvedeny v částech 2 až 4, zvláště pro občany Rakouska patřící k chorvatské nebo maďarské etnické menšině. Podobně bude zajištěno dodatečné vzdělávání burgenlandských Romů v romštině.

§ 14. (3) Jak definuje odstavec 1, chorvatština, maďarština a romština budou nabízené jako volitelné předměty na středních školách, speciálních školách a univerzitách [...]

Oddíl 7: Rada pro dohled nad vzděláváním

§ 15. Burgenlandská rada pro vzdělávání založí oddělení pro záležitosti [...] výuky chorvatského, maďarského a romského jazyka na ostatních školách.

Toto nařízení, v němž je romština třikrát zmíněna,¹¹ pouze umožňuje výuku burgenlandské romštiny jako volitelného předmětu na takových školách, které pro to vyvinuly potřebnou iniciativu a na kterých je o takovou výuku dostatek zájemců. Protože k tomu opatření neexistují žádné prováděcí předpisy ani další právní regulace, lze dovést, že toto nařízení je jedním z výše zmíněných politicko-symbolických činů a že dalším krokům se sice nebrání, ale jsou ponechány náhodě. Jak naznačují pojmy jako

10 K Rámcové úmluvě viz <http://www.coe.int/en/web/minorities/home> [31. 3. 2016]; k Chartě viz <http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/> [31. 3. 2016].

11 V právním textu se užívá obecný termín *romanes*, který se užívá v německy mluvícím světě, ale odkazuje jen na *roman* neboli burgenlandskou romštinu.

„nepovinný“ nebo „volitelný“ předmět, výuka burgenlandské romštiny je možná pouze v dobrovolných hodinách. S dostatečným počtem zájemců se takové kurzy otevírají, vždy ale po běžné výuce. Protože učitelů je nedostatek a schází také dostatečná infrastruktura a základní podmínky, organizace takových dobrovolných kurzů vždy závisí na společné snaze jednotlivců z dané etnické skupiny a ze vzdělávacího sektoru. Skutečnost, že se burgenlandská romština vůbec učí, je tak výsledkem jedné osobní iniciativy.

Burgenlandská romština na školách

Projekt Kodifikace a didaktizace romštiny začal v roce 1992 a vychází z iniciativy jediného člověka, a to Emmericha Gärtnera-Horvatha, tehdejšího člena organizace Verein Roma v Oberwartu / Felsőőru / Gornja Bortě / Erbě.¹² Díky ní došlo na spolupráci s lingvisty na Univerzitě ve Štýrském Hradci a k prvním výukovým aktivitám v roce 1997. Kurz burgenlandské romštiny si mohli poprvé vybrat účastníci nepovinného přípravného vzdělávacího kurzu nabízeného jako součást aktivit Verein Roma. Trvalo další dva roky, než se podařilo překonat administrativní a další překážky a než se výuka romštiny začala nabízet i na místních základních školách. Model se brzy rozšířil na nižší střední školy a také na sousedící základní školu v Unterwartu / Alsőőru / Dolnja Bortě / Tenu Erbě, kde byla naděje na určitou udržitelnost. O výuku romštiny tam projevíli upřímný zájem tamní neromští obyvatelé. Unterwart je jednou z posledních částí Burgenlandu, kde pobývá větší počet mluvčích maďarštiny. Burgenlandská romština zde působila jako v jistém smyslu maďarštině blízká jazyková varieta, což k tomuto poměrně neznámému a stigmatizovanému jazyku postupně poutalo zájem jak maďarských učitelů, tak maďarsky mluvících žáků.

Přestože existuje potřebný právní rámec, další šíření podobných výukových aktivit na úrovni škol čelí nemalým obtížím. Zásadním problémem je zde již výše zmíněná absence jakékoli implementační strategie na straně správy škol spolu s nedostatkem zájmu veřejných orgánů, politické reprezentace i samotných Romů. Pro většinu činitelů, kteří o věci rozhodují, je politicko-symbolické naplnění požadavku na výuku romštiny dostatečné. Vedle toho se kurzy mnohdy nedaří naplnit, ať už vinou nízké porodnosti nebo kvůli široké nabídce jiných volitelných předmětů, které výuce romštiny konkurují.¹³

12 Region nazývaný „Wart“ je maďarskojazyčnou enklávou; jejím centrem je Oberwart. Toponyma jsou zde proto bilingvní: německy Oberwart, maďarsky Felsőőr. Chorvatské Gornja Borta a romské Erba se oficiálně neužívá.

13 V posledních letech nebylo vůbec možné třídy pro výuku romštiny sestavit – kvůli malému počtu potenciálních žáků a nedostatku zájmu o takovou výuku. Hlavním důvodem malého zájmu je především fakt, že většina rodin burgenlandských Romů již romštinu neužívá jako jazyk běžné komunikace. Řada rodin, na které projekty cílí, navíc patří mezi takzvané znevýhodněné z hlediska vzdělání. Výuku romštiny proto mnohdy vnímají jen jako další školní zátěž. Někteří rodiče si rovněž myslí, že společenský vzestup jejich dětem zaručí výhradně znalost dominantního jazyka a že používání dominantního jazyka je v procesu jejich vzdělávání dokonce překážkou. Takový jazykový postoj je mezi etnolingvistickými menšinami běžný.

„Úspěšnost výuky jazyků na školách nelze změřit pomocí číselných ukazatelů. Z posledních několika let máme tu zkušenost, že původní strategie, kdy jsme navrhovali učit *roman* ve formě nepovinných kurzů na tolika školách, na kolika to jen bylo možné, není vhodná. Odpolední volitelná výuka jazyka zkrátka nemůže soutěžit s fotbalem nebo hodinami tance.“ (d|ROM|a 31/3/2011, s. 22)

Z citovaného rozhovoru s vedoucím organizace Roma-Service¹⁴ vyplývá, že pouhé zařazení do výuky bez ohledu na kvantitu a kvalitu výuky, nemůže zaručit záchranu burgenlandské romštiny, která je již v této chvíli ohroženou varietou početně velmi malé a v rámci evropské romské společnosti izolované jazykové komunity.¹⁵

„V posledních letech jsme rovněž přišli na to, že jazyk nelze udržet pomocí jazykových kurzů a výuky na školách. Proto jsme nyní v Deutsch Kaltenbrunn organizaci kurzu romštiny změnili. Výuka je nyní vedená jako kurz vaření, který ale cílí na učení jazyka přímo v domácnostech – setkáváme se se členy všech generací, které v rodinách žijí, vaříme romská jídla a během komunikace používáme pouze *roman*.“ (d|ROM|a 31/3/2011, s. 22)

Neformální výuka burgenlandské romštiny

Jelikož je výuka burgenlandské romštiny iniciativou vzniklou zdola, za jejíž realizací stojí konkrétní nezisková organizace, úpadek volitelné výuky do jisté míry kompenzuje nabídka dalších aktivit. Tu poskytuje v první řadě RomBus. Ten začala v roce 2005 provozovat organizace Roma-Service, ve snaze rozšířit nabídku svých programů, jejichž realizaci na začátku procesu vlastní společenské aktivizace soustřeďovala a omezovala na region Oberwartu a jeho okolí, do co největšího počtu vesnic s určitou romskou komunitou.

RomBus umožňuje této organizaci pokrýt prostor celého Burgenlandu a sousedních regionů. Její pracovníci pravidelně navštěvují komunity a rodiny od vídeňské aglomerace po slovinské Prekmurje a od západu Maďarska až po oblasti sousedící s Burgenlandem na východě, tedy Štýrsko a Dolní Rakousy. RomBus je současně pojízdná služba a podpůrné centrum, knihovna a pojízdná učebna.¹⁶ Romům vypomáhá se specifickými potížemi administrativního, sociálního a politického rázu, vedle toho ale nabízí časopisy, knihy, filmy a hudbu a v případě zájmu i možnost výuky burgenlandské romštiny. Takové kurzy se obvykle soustřeďují kolem jedné rodiny a jejích starších, jazykově kompetentních mluvčích, ke kterým se připojují

14 V roce 2004 došlo k převedení výukových aktivit z organizace Verein Roma na nově založený Roma-Service.

15 „Jazyk, kterým se mluví jen ve škole, je mrtvý jazyk.“ (Jihomaďarský anonym, konec 20. století)

16 RomBus byl v minulosti stereotypně spojován s kočovnou tradicí, což, stejně jako romantizace představy o profesionálních romských hudebnících apod., do určité míry poškozují romské snahy o emancipaci.

jejich sousedé, přátelé a další lidé z okolí, kteří projeví zájem se zapojit. Primárním jazykem komunikace je ale burgenlandská romština. Tyto a podobné aktivity vytváří a rozvíjí znalosti romštiny – ale také kultury a dějin jejich předků – mezi mladými burgenlandskými Romy. Je samozřejmě otázka, nakolik mohou zvrátit proces jazykové směny, rozhodně ale pomáhají tvořit pozitivní obraz romštiny mezi dětmi a dospívajícími. Vědomí vlastní etnicity a určitá hrdost na vlastní původ jsou přitom stěžejní pro budování sebejistoty a sebevědomí, které jsou základem pro společensko-ekonomickou integraci mladých Romů.

Romština ve Vídni

Ve Vídni najdeme jen poměrně málo lidí zabývajících se romštinou v rámci obecné výuky: jsou jimi tzv. učitelé mateřského jazyka (*MuttersprachenlehrerInnen*), zaměstnaní Vídeňskou radou pro vzdělávání, a romští asistenti ve škole při organizaci Romano Centro. Výuku jazyka vůbec nemají v popisu práce. Pomáhají s integrací a pokud ve škole používají romštinu, pak jen jako pomocný jazyk. V článku na stránkách OE1-Wissen, on-line služby Rakouského rozhlasu ORF, se dočteme, že:

„učitelé [...] s povděkem využívají pomoc takzvaných „učitelů mateřského jazyka“ při komunikaci s rodiči. Díky jejich pomoci se jim daří překonávat kulturní a jazykové bariéry [...] Ve Vídni jsou dva takoví učitelé [pro romštinu] [...] a vytváří kvalitní vazby s dětmi a rodinami tím, že dokáží pracovat s jejich jazykovou výbavou.“¹⁷

Samotný pojem učitel mateřského jazyka implikuje činnost – jmenovitě výuku jazyka – která se s touto prací ve skutečnosti vůbec nepojí.

Romští asistenti ve škole mají podobnou náplň práce. Jejich úkolem je pomáhat s integrací a romštinu využívají jen při komunikaci s dětmi a jejich rodiči. Romano Centro, tak jako jiné vídeňské romské nevládní organizace, úzce spolupracuje se školami, které se snaží zapojit do výuky témat týkající se situace, dějin, kultury a jazyka Romů, a to prostřednictvím celoškolských akcí nebo ročníkových projektů. Projekty, které by se zaměřovaly výlučně na romštinu, jsou spíše výjimečné, ale pokud na některé vídeňské základní škole romské děti jsou a škola s jejich plurilingvismem pracuje, pak se romštině dostává vyšší pozornosti. V této souvislosti vznikly některé informační iniciativy¹⁸ a vyvstaly podněty pro další aktivity a jeden konkrétní projekt.

17 Dostupné z: <http://oe1.orf.at/artikel/215503> [10. 11. 2015]. Článek pojednává o přelomovém, oceněném projektu LLP-Comenius INSETRom/Teacher In-Service Training for Roma Inclusion.

18 Například Ministerstvo školství zařadilo romštinu do informačního zdroje Jazykové profily (*Sprachensteckbriefe*), kde najdeme informace o autochtonních i alochtonních jazycích v Rakousku. Dostupné z: <http://www.schule-mehrsprachig.at/index.php?id=3> [11. 11. 2015].

QualiRom

Projekt *Quality Education in Romani for Europe* (Kvalitní vzdělávání v romštině pro Evropu, QualiRom)¹⁹ navázal na Rámcovou osnovu pro výuku romštiny (*Curriculum Framework for Romani, CFR*) a na ni navazující Evropská jazyková portfolia (*European Language Portfolio, ELP*).²⁰ CFR a ELP zpracovala Rada Evropy na základě Společného evropského referenčního rámce pro jazyky (*Common European Framework of Reference for Languages, CEFRL*). Projekt iniciovalo Evropské centrum pro moderní jazyky (*European Centre for Modern Languages, ECML*), napojené na Radu Evropy, a byl koordinovaný Univerzitou ve Štýrském Hradci s partnerskými institucemi z České republiky, Finska, Rumunska, Srbska a Slovenska. Příslušné aktivity projektu naplňovali odborníci ve spolupráci s učiteli romského původu.

Zmíněné aktivity byly určeny pro všechny úrovně vzdělávání kromě mateřských školek. Na základě obecných materiálů (CFR a ELP) byly zpracovány výukové materiály pro šest variet romštiny na úrovních od A1 po B2 dle CEFRL 1 pro základní, střední a vysokoškolské vzdělávání. Na vybraných základních a středních školách proběhla testovací výuka. Vypracovány byly také materiály ke kurzům pro mladší a dospělé studenty, které se zkoušely na Univerzitě ve Štýrském Hradci. V rámci projektu byla také vypracována osnova kurzů pro školení učitelů. Školení lidí, jež se na projektu podíleli, stejně jako jejich supervizi a hodnocení zajišťovali odborníci z ECML, kteří byli zárukou zajištění kvality a profesionálních standardů. Výsledky projektu jsou přístupné na webových stránkách projektu (<http://www.QualiRom.uni-graz.at>).

Navzdory tomu, že jsou tedy nyní k dispozici osnovy kurzů pro učitele, stejně jako mnoho učebních materiálů k různým varietám romštiny, stav výuky romštiny v Rakousku se nezměnil. Některé materiály ale alespoň využívají učitelé, kteří byli součástí QualiRomu, k nepovinným kurzům romštiny na školách, kde učí jako učitelé mateřského jazyka.²¹

Výuka romštiny mimo studijní programy

Organizace Romano Centro nabízí, byť nepravidelně, kurzy romštiny pro Romy i Neromy; vyučují se různé variety a dialekty. Mezinárodně rozšířené variety kalderašské a lovárské romštiny se v kurzech nabízí nejčastěji, některé kurzy jsou ale

19 QualiRom jako projekt spadá pod program EU Lifelong Learning Programme (511678-LLP-1-2010-1-AT-KA2-KA2MP). Aktivity realizované v Rakousku podpořilo také Rakouské federální ministerstvo školství, umění a kultury (BM:ÜKK) a Federální úřad pro podporu menšin.

20 Viz Rada Evropy (2008).

21 Materiály QualiRomu se užívají stále častěji a četněji se zapojují také do aktivit mimo studijní plány v různých evropských zemích. Evropské centrum pro moderní jazyky navíc nabízí implementační semináře v návaznosti na projekt. Zdá se, že projekt QualiRom je alespoň do jisté míry udržitelný.

zaměřené i na burgenlandskou romštinu. Cílem všech kurzů je nabídnout přehled o romštině jako celku.

Aktivity pro veřejnost spojené s romštinou nabízejí také Vídeňská centra pro vzdělávání dospělých (*Wiener Volkshochschulen*), rozhodně se ale nejedná o výuku jazyka v pravém slova smyslu. Navzdory proklamovaným ambiciózním cílům tyto aktivity zprostředkovávají jen základní povědomí o romském jazyce a kultuře. Aktivity související s jazykem nabízejí také Vzdělávací centra pro burgenlandské Romy (*Volkshochschule der Burgenländischen Roma*), soustřeďují se přitom na burgenlandskou romštinu. V rámci nich zprostředkovávají lidem zvenčí cenný vhled do společensko-kulturní situace Romů. Žádná z těchto institucí ale nenabízí jazykové kurzy, které by odpovídaly standardním nárokům profesionální výuky jazyků.

Situace kurzů romštiny na univerzitách je podobná. Univerzity se sice snaží dostát institucionálním standardům, ale romštině se zde věnují jen v kontextu kurzů zaměřených na informování o jazyce a kultuře Romů. Příkladem jsou kurzy na univerzitách v Innsbrucku a Štýrském Hradci nebo na Burgenlandské pedagogické univerzitě (*Pädagogische Hochschule Burgenland*), která se soustředí téměř výhradně na burgenlandskou romštinu a burgenlandské Romy. Na této univerzitě rovněž začali zahrnovat místní varietu romštiny do aktivit zaměřených na školení učitelů. Na pracovních jazykových seminářích se zde zaměřují na poskytování informací a podpory pro učitele týkající se jazyků zejména těch etnických skupin, které žijí na území Burgenlandu, včetně burgenlandské romštiny.²²

Jazykové kurzy romštiny nabízí vedle odborných kurzů o dějinách, struktuře a sociolingvistické situaci romštiny také Jazykové centrum Univerzity ve Štýrském Hradci. Nekonají se ovšem pravidelně a nespádají pod normální studijní programy, což souvisí jak s prostorem pro jejich realizaci, tak s financováním, kurzy nicméně odpovídají standardům CEFR a využívají materiálů vzniklých v rámci projektu QualiRom.

Závěry

Následující seznam je shrnutím nastíněných vzdělávacích aktivit a iniciativ spojených s rakouskou romštinou:

- výuka romštiny jako volitelného předmětu,
- výuka romštiny na úrovni nevládních organizací,
- uplatnění romštiny v kontextu vzdělávacích integračních iniciativ,
- informování o romštině jako součást školních projektů,
- informování o romštině v programech vzdělávání dospělých,
- informace o romštině na univerzitách,
- výuka romštiny na univerzitách.

22 Dostupné z: <http://www.ph-burgenland.at/Sprachenwerkstaetten.744.0.html> [28. 12. 2011].

Porovnáme-li tento stav se situací před uznáním Romů jako etnické skupiny v roce 1992, vidíme, že došlo k jistému pokroku.²³ Nicméně, pokud jej srovnáme s rámcovými podmínkami pro zachování jazyka, pochopíme, proč jsou současné aktivity mnohdy označovány za symbolické. Představa o emancipaci romštiny jako protiváhy oficiálního jazyka (němčiny) je sice utopická, romština by ovšem stále mohla nabýt statusu srovnatelného s jinými jazyky etnických menšin. Ty mají, na rozdíl od romštiny, psanou tradici a ve státech sousedících s Rakouskem také status úředního jazyka.

Úkolem státu ani jeho správních orgánů není udržování romského jazyka. Je na samotných Romech, jestli jej budou užívat v každodenní komunikaci – nebo nikoli. Stát by však měl vytvořit nezbytné rámcové podmínky pro to, aby si každý příslušník určité menšiny mohl svobodně zvolit svůj jazyk jako nástroj komunikace. Mezi takové podmínky patří nezbytná infrastruktura ve vzdělávacím systému, která v případě rakouské romštiny dosud stále neexistuje.

Z anglického originálu přeložil Antonín Handl

23 „Cesta od něčeho k něčemu je věčná.“ (Jihomadařský anonym, konec 20. století).

Literatura

- Council of Europe. 2008. *A curriculum Framework for Romani*. Strasbourg. Dostupné z: http://www.coe.int/t/dg4/linguistic/Romani_doc_EN.asp [cit. 10. 11. 2015]
- d|ROM|a – *periodikum rakouských Romů vycházející ve Vídni*
- HALWACHS, D. W. 1994. Romové v Burgenlandu / Zachová se jejich jazyk? *Romano džaniben*, 1 (1): 38-41.
- HALWACHS, D. W. 2005. Roma and Romani in Austria. *Romani Studies*, 15 (2): 145-173.
- HALWACHS, D. W. 2010. Romani teaching: some general considerations based on model cases. *European Yearbook of Minority Issues*, 9, 249-269.
- HALWACHS, D. W. 2012. Romani teaching in Austria. *Journal of Ethnic Studies*, 68, 34-51.
- HALWACHS, D. W., KLINGE, S. A., SCHRAMMEL-LEBER, B. 2013. *Romani, Education, Segregation and the European Charter for Regional or Minority Languages*. Graz: RomIdent Working Papers. Dostupné z: <http://romani.humanities.manchester.ac.uk/virtuallibrary/librarydb/web/files/pdfs/356/Paper3.pdf>
- UNESCO. 1953. *The Use of Vernacular Languages in Education*. Paris. Dostupné z: <http://unesdoc.unesco.org/images/0000/000028/002897EB.pdf> [cit. 10. 11. 2015]

Výukové a studijní materiály pro romštinu ve Finsku

Abstract

The article presents an overview of the situation on Finnish Romani concentrating on the history and current developments in the teaching of the language in Finland and the production of teaching materials. Finnish Romani is severely endangered or moribund within its speech community, and attitudes towards its use and teaching vary. Finland provides a firm legal basis and shows political will to improve the status of Romani and to expand its usage including its teaching at schools already since the 1980's. However, in practice the number of schools with teaching in Romani as well as the Roma pupils attending the lessons has remained low. Reasons for this include the scarcity of teachers and good teaching materials and problems in the teachers' working conditions, but also the attitudes of the Romani families themselves.

Key words

Finland, Romani, school teaching, teacher training, Romani language research, minority language policies

¹ Kimmo Granqvist působí na Södertörn University ve Švédsku a na Univerzitě v Helsinkách.
E-mail: kimmo.granqvist@helsinki.fi

1. Úvod

Výuka finské romštiny² je ve finském kontextu zvláště komplikovaná. Dosud se na tuto otázku soustředily dva výzkumy: výzkum z perspektivy romských žáků provedený Národní radou pro vzdělávání (OPH 2004 a Rajala et al. 2011) a nedávný výzkum Ministerstva spravedlnosti (Soininen 2014), vedený z právního pohledu. Výuka romštiny se rovněž rozebírá v Politickém programu pro romštinu (Lindstedt et al. 2009), je součástí programu Finské státní politiky vůči Romům (STM 2010) a dalších na tyto dokumenty navazujících politických programových prohlášení. Dostalo se jí také omezené pozornosti v řadě odborných textů (např. Pirtisaari 2002; Granqvist 2006, 2007; Hedman 2009), ale žádná akademická studie se dosud nevěnovala výhradně výuce romštiny ve Finsku jako takové.

Pro rozšiřování a rozvoj výuky romštiny a vzdělávání učitelů romštiny existuje ve Finsku nejen solidní právní základ (včetně finské ústavy), ale i politická vůle. Mezi cíle Finského politického programu pro romský jazyk (Lindstedt et al. 2009) najdeme rozšiřování výuky romštiny tak, aby pokryla potřeby všech romských žáků nezávisle na velikosti konkrétní skupiny vyučovaných, zavedení výuky romštiny pro žáky středních škol a současně zajištění odpovídajícího a funkčního systému přípravy učitelů. Vesměs totožné cíle byly také zahrnuty do programu Finské národní politiky pro Romy (STM 2010). V souladu s ní vláda schválila také hlavní zásady romské politiky pro rok 2010.³ Podle nich mají ministerstva plnit příslušné úkoly ve své gesci v mezích jejich rozpočtu. Vedle toho byly v roce 2011 uvedeny v činnost další programy, které mimo jiné cílí na zvýšení statusu romštiny a její revitalizaci. Nástroje pro zlepšení pozice romštiny byly také součástí vládního programu z roku 2011.⁴

Komise expertů Evropské charty pro regionální či menšinové jazyky doporučila Finsku „pokračovat v realizaci opatření v zájmu ochrany a podpory romštiny a zajistit pro ni příznivé podmínky zejména v oblasti vzdělávání, přípravy učitelů a rozhlasového a televizního vysílání (2004),⁵ „rozvíjet a realizovat inovativní strategie pro přípravu učitelů romštiny a rozšířit produkci učebních materiálů v romštině“ (2007)⁶ a „rozvíjet a realizovat inovativní strategie pro přípravu učitelů

2 V současnosti ve Finsku žije asi 10 000 finských Romů neboli Kaale, kteří mluví finskou romštinou, a kromě nich i několik set Romů z Rumunska a Bulharska, kteří sem přijíždí za sezónními pracemi.

3 Dostupné z: http://www.stm.fi/c/document_library/get_file?folderId=1087414&name=DLFE-14641.pdf

4 Dostupné z: <http://valtioneuvosto.fi/documents/10184/147449/Programme+of+Prime+Minister+Katainen%E2%80%99s+Government/64238eca-58cd-43bb-81dc-963a364a422e>

5 Doporučení Komise expertů Evropské charty regionálních či menšinových jazyků ohledně plnění finských závazků – druhý monitorovací cyklus, dostupné z: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=784339&Site=CM>

6 Doporučení Komise expertů Evropské charty regionálních či menšinových jazyků ohledně plnění finských závazků – třetí monitorovací cyklus, dostupné z: https://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/Report/Recommendations/FinlandCMRec3_en.pdf

romštiny, rozšířit produkci učebních materiálů v romštině a posílit opatření podporující výuku romštiny“ (2012).⁷

Otázka výuky romštiny a přípravy učitelů je důležitá kvůli snahám o revitalizaci romštiny. První projekt revitalizace finské romštiny probíhal v letech 2005–2008 pod vedením neziskové organizace Elämä ja Valo (Život a světlo) ve spolupráci s Výzkumným ústavem pro jazyky ve Finsku a Národní radou pro vzdělávání. Od té doby jsou finančně podporovány další revitalizační projekty zahrnující i přípravu učitelů a tvorbu učebních materiálů. Dalším příspěvkem k oživení otázky výuky romštiny a přípravy učitelů v severských zemích bylo také spuštění Romského jazykového a kulturního programu při Univerzitě v Helsinkách v srpnu 2012 a založení Katedry romských studií při Södertörnské Univerzitě ve švédském Huddinge pod vedením autora tohoto článku v roce 2014.

Debata o výuce romštiny, výukových materiálech a osnovách byla také nově podnícena i účastí Finska v projektu QualiRom, který vedla Univerzita ve Štýrském Hradci v letech 2011–2013.⁸ QualiRom měl pomoci zavést kvalitní výuku romštiny na primární, sekundární a terciární úrovni vzdělávání i do oblasti celoživotního vzdělávání a jeho součástí byla také příprava učitelů kvalifikovaných pro výuku romštiny. Vedle učebních materiálů byly v rámci projektu připraveny rovněž základní osnovy pro školení učitelů zahrnující teorii osvojování jazyka, metodologické a didaktické přístupy k výuce jazyka v souladu s pravidly Rady Evropy, praktické plánování výuky/kurzů, hodnocení učebních procesů, seznámení s Rámcovou osnovou pro výuku romštiny (Curriculum Framework for Romani, CFR)⁹ a Evropským jazykovým portfoliem (European Language Portfolio for Romani, ELP)¹⁰, úvod do gramatické struktury romštiny, její sociolingvistické situace a dialektologie a také úvod do problematiky ochrany menšinových jazyků.

Finská romština je současně v rámci komunity svých mluvčích vážně ohroženým jazykem směřujícím k zániku (Pirttisaari 2003, 2004a, 2004b) a pravděpodobně není v tuto chvíli dokonce ničí mateřštinou (Thesleff 1899; Vuorela & Borin 1998: 59; viz ale Leiwo 1999). Tuto romštinu užívají především starší Romové v omezeném počtu domén – v rámci romské komunity coby prostředek vyjádření a uchování romské identity, případně v situacích, kdy se domlouvají v přítomnosti představitelů úřadů a neromských obchodních partnerů. Mezi některými finskými Romy má dodnes status tajného jazyka, což značně problematizuje její používání

7 Doporučení Komise expertů Evropské charty regionálních či menšinových jazyků ohledně plnění finských závazků – čtvrtý monitorovací cyklus, dostupné z: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1911571&Site=CM&BackColorInternet=C3C3C3&BackColorIntranet=EDB021&BackColorLogged=F5D383>

8 Výstupy a další informace o projektu viz: <http://QualiRom.uni-graz.at>

9 Viz: www.coe.int/t/dg4/linguistic/source/rom_cufromani2008_en.pdf

10 Viz: <http://www.coe.int/t/dg4/education/elp/>

ve veřejném prostoru. Mezi některými finskými Romy má dodnes status tajného jazyka, což značně problematizuje její používání ve veřejném prostoru. Produkci učebních materiálů a rozšiřování výuky vedle toho komplikují vnitřní konflikty, konkurence a názorové neshody mezi romskými aktivisty a zainteresovanými osobami.

V této studii nejprve shrnu historickou a sociolingvistickou situaci finské romštiny (část 2) a následně se budu věnovat finskému vzdělávacímu systému a finské romštině v základním vzdělávání, a to z historické a synchronní perspektivy (část 3). Ve třetí části pojednám rovněž o zkušenostech a pracovních podmínkách učitelů na základě výzkumu, který jsem mezi nimi realizoval v březnu 2015. V části 4 a 5 zhodnotím existující učební materiály a na tomto pozadí se budu věnovat učebním materiálům, které vzešly z projektu QualiRom, a zkušenostem učitelů s výstupy tohoto projektu. V části 6 se zaměřím na přípravu budoucích učitelů romštiny jako na jeden z modelů odborného vzdělávání obecně a na konkrétní realizaci takové přípravy na Univerzitě v Helsinkách, kde se od srpna roku 2012 předmět Romština a romská kultura učí jako jeden z vedlejších studijních předmětů.

2. Finská romština – historické a sociolingvistické pozadí

Romové do Finska přicházeli v menších skupinách od 16. století. Na přelomu 16. a 17. století už byl na finském území zdokumentovaný stabilní počet romských obyvatel, o jejich sedentarizaci se v následujících letech usilovalo. Do konce 17. století se Romové rozšířili z přímořských oblastí do celého regionu od Ingrie po Ostrobothnii (Panu Pulma, osobní rozhovor, 15. června 2011). K rozsáhlému přesunu Romů do Karélie (východního Finska) pak došlo poprvé na konci 18. století (Rekola 2012: 74). Z počátku 19. století pak existují záznamy o příchodu několika dalších romských rodin ze Švédska (Rekola 2012: 74). O migračních trasách Romů do Finska se vedou spory: Thesleff (1901, 1904) například tvrdí, že všichni finští Romové přišli do Finska přes Švédsko, zatímco Miklosich (1872–1880, iii: 36) a Vehmas (1961: 53) tvrdili, že přišli z Ruska. Tezi o více migračních trasách prosazoval Kopsa-Schön (1996: 60). Lze se rovněž setkat s doklady, že některé finské romské rodiny mají kořeny v Rusku, Polsku nebo Maďarsku (Tervonen 2012: 135–136).

Dialekt romštiny, kterým mluví finští Romové, patří k severozápadní podskupině severní metaskupiny romských dialektů. Termín severní metaskupina zavvedl Bakker (1999) jako zastřešující pojem pro severovýchodní a severozápadní romské dialekty. Bakkerova klasifikace je založena na jazykových rysech a severní metaskupinu považuje za jednu genetickou jazykovou skupinu. V tomto modelu tedy finská romština patří do severozápadní skupiny (Bakker 1999). Matras (2002, 2005) navrhuje odlišný, difuzní model klasifikace. Předpokládá, že dialektní odlišnosti jsou odrazem územního kontinua a variabilitu lze nejlépe vysvětlit skrze předpokládaný kontakt mezi mluvčími žijícími v sousedících oblastech. Inovační centrum severních dialektů romštiny (t.j. oblast, ze které se šíří jazykové

inovace; pozn. red.) je v daném modelu situováno v německojazyčných teritoriích severozápadní Evropy (Matras 2002: 9).

Finsko v tomto modelu představuje geograficky izolovanou periferii, neboť se nachází daleko od zmíněného inovačního centra za přírodní hranicí tvořenou Finským a Botnickým zálivem. Politické hranice se v tomto regionu v průběhu 19. století proměňovaly. Do roku 1809 patřilo Finsko pod Švédské království. Podpisem Haminské smlouvy v září roku 1809 postoupilo Švédsko rozsáhlá území Ruské říši, a to včetně Finska, Ålandských ostrovů a velké části Västerbottenu.¹¹ Nově vytvořená provincie nazvaná Velkovévodství finské zůstala součástí Ruské říše až do prosince 1917. O cestách Romů ze střední a východní Evropy přes toto území přesto z přelomu 19. a 20. století existují téměř každoroční záznamy (Tervonen 2012: 132–136).

Jisté známky jazykové atrice¹² finské romštiny byly pozorovatelné již na počátku 18. století; především se jednalo o chyby v číslovkách (Valtonen 1968: 22). Dramatické změny pak probíhaly v 19. století; byly spojené s alternacemi v rané romštině (například alternace s/h a ztráta markerů neurčitých zájmen *vare-* a *čimoni*) a vnitrojazykovou erozí. Strukturní vliv finštiny na romštinu je znát od druhé poloviny 19. století. Ačkoli výpůjčky ze švédštiny nebo němčiny jsou ve finské romštině časté, žádný jiný jazyk neměl na její vývoj takový vliv jako finština. Výpůjčky z finštiny nacházíme již u Ganandera (1780): *souka* „skupina“ < fin. *joukko*, *korvos* „ucho“ < fin. *korva*, nicméně lexikální vliv finštiny byl v té době překvapivě stále omezený. Pouze okolo 8% (cca 170 slov) tehdejší zdokumentované slovní zásoby pochází z finštiny (Valtonen 1968: 181). Příčinu můžeme hledat ve společenských funkcích finské romštiny. Po dlouhou dobu přežívala výhradně jako mluvený jazyk romské komunity užívaný v rámci rodiny a jako tajný jazyk (Valtonen 1968: 241) a větší množství výpůjček z finštiny by ji činilo srozumitelnější pro Neromy. Dalším možným vysvětlením je, že Romům činilo potíže adaptovat do svého jazyka výpůjčky kvůli probíhající atrici. Toto platí především pro adjektiva, protože jediné zcela adaptované primární adjektivum finského původu je *vieko* „úlisný“; málokdy užívaná adjektiva *kultale* „zlatý“ a *kyyrkynkme* „zničený“ adaptovaná nejsou. Vliv finštiny je znát především v rozsáhlém vlivu finské fonologie a v přejímání finských morfosyntatických vzorců (Matras a Sakel 2007). Přejímání fonologie je v jazycích velmi časté a má rovněž fyziologický a motorický základ (Walsh a Diller 1981: 18; van Coetsem 1988: 27–8; Köpke 2004: 10). Z finštiny pochází větší část gramatické struktury a syntaxe včetně slovosledu a členů. Kontakt s finštinou vedl také k řadě typologických změn – došlo například ke ztrátě kategorií a opozic, které se nevyskytují ani ve finštině. Německý vliv byl naopak převážně fonologický a lexikální. V 19. století se finština také postupně stávala dominantním jazykem

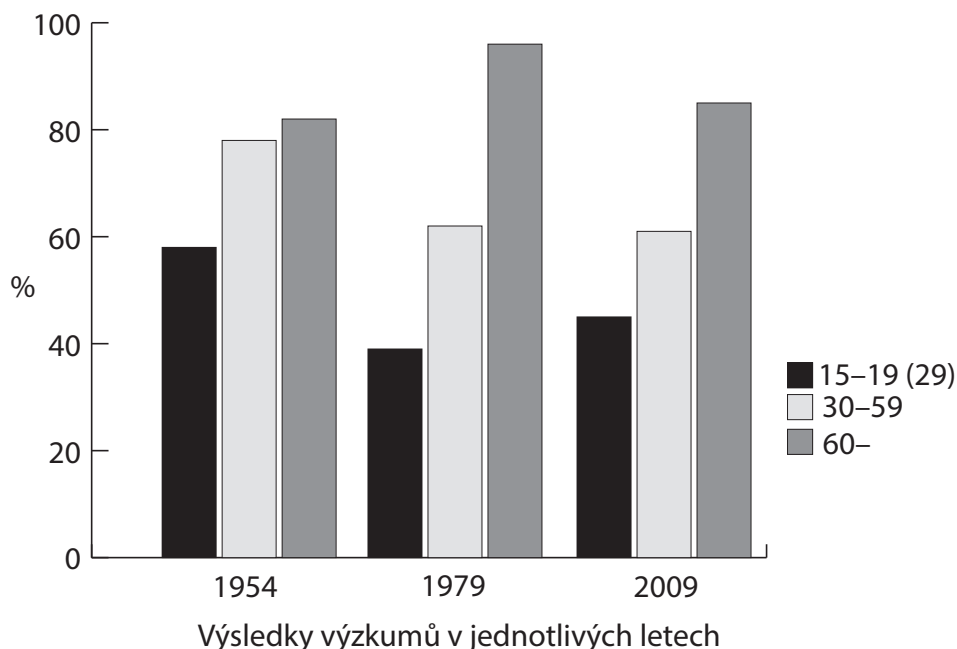
11 Ålandy - souostroví v Baltském moři na jihozápadě Finska; Västerbotten - dnes region na severu Švédska; pozn. red.

12 Jazyková změna (typicky ztráta gramatické a fonologické komplexnosti, redukce nepravidelností v jazyce) způsobená nižším užíváním jazyka, která se může projevit na individuální i skupinové úrovni (pozn. red.).

finských Romů. Na přelomu století 19. a 20. tak již dokonce nebyla skutečným jazykem každodenní komunikace Romů; jejich mateřštinou již byla finština (Thesleff 1899: 472). Došlo k postupnému potlačení aktivní znalosti švédštiny, ale švédské výpůjčky se v jazyce nadále používaly (Thesleff 1899: 472). Jen málo romských dětí se romsky naučilo v dětství, většina si ji ovšem osvojovala během dospívání a dospělí Romové ve Finsku v 19. století romštinu obvykle ovládali (Thesleff 1899: 472; Borin a Vuorela 1998: 60; Borin 2000: 75).

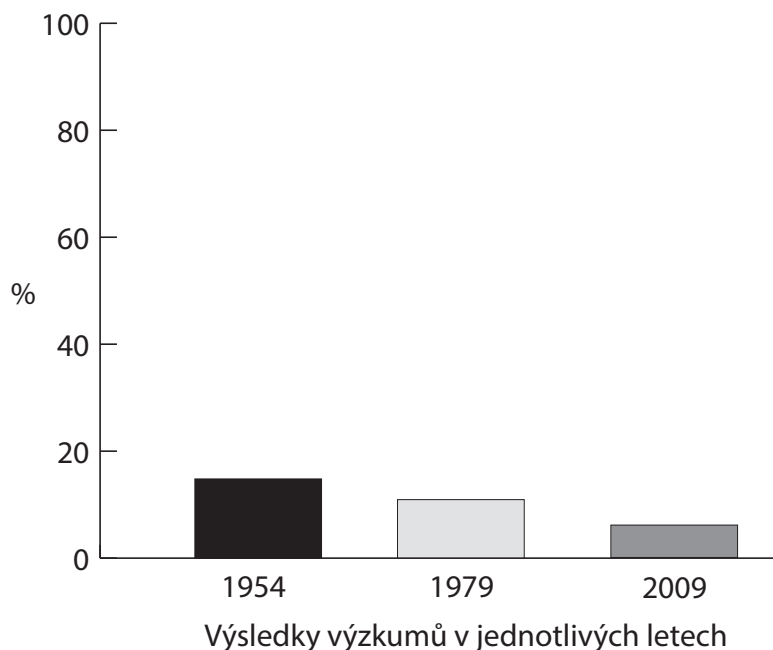
Vlivem společenských změn po druhé světové válce, jakými byly mechanizace zemědělství nebo urbanizace, ztratila tradiční romská zaměstnání svůj význam a obecně se styl života finských Romů proměňoval. Jazyk tím ztratil své tradičně nejvýznamnější domény a jeho užívání rychle upadalo (např. Granqvist 2001b; Kopsa-Schön 1996: 44; Vehmas 1961; ohledně tradičních profesí viz Koivisto 1992; srov. Pirtisaari 2003). Výzkum užívání romštiny se stal předmětem několika odborných studií.¹³ Hedman ve své poslední práci (2009) uvádí, že podle vlastního hodnocení obtojně ovládá finskou romštinu asi 60% z přibližně 10.000 finských Romů.

Graf 1. Přinejmenším přijatelná znalost romštiny ve třech věkových skupinách (Granqvist 2012).

¹³ Celostátní výzkum životních podmínek Romů vedený Úřadem pro výzkum společnosti (1954, zapojeno bylo 3 569 Romů nebo osob s nimi žijících); dizertační práce Raina Vehmaa „Skupinová povaha a akulturace finských Romů“ (1961, vzorek 89 Romů v oblastech Sarijärvi a Viitasaari ve středním Finsku a 88 Romů žijících v Helsinkách). Dalšími zdroji jsou výzkum sociální a vzdělanostní situace Romů, který vedl Úřad pro sociální otázky v roce 1979 (zapojeno bylo 185 hlav romských rodin a jejich partnerů, domácnosti čítaly dohromady přinejmenším 550 lidí) a výzkum Harryho Hedmana zaměřený na míru a domény užívání romštiny (2009, 306 Romů ve Finsku a Švédsku v letech 2004-2005).

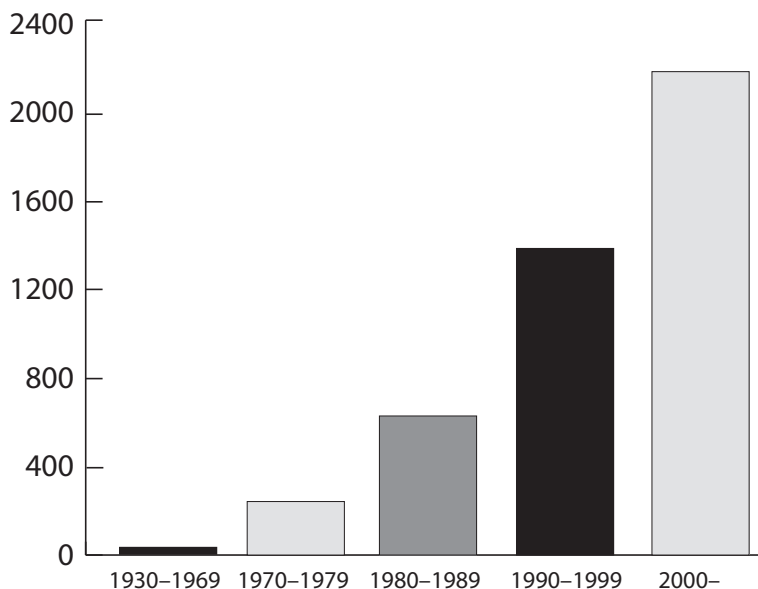
Graf 2. Nulová znalost romštiny (Granqvist 2012).

Finská romština přetrvávala jako mluvený jazyk romské komunity; užívala se v rodině a jako tajný jazyk (Valtonen 1968: 241). Fungovala jako symbol kulturní identity a jako hranice, která dělí Romy a Neromy (Åkerlund 2002: 126; Hedman 2004: 42). Jako tajný jazyk rovněž chránila soukromí uživatelů a například umožňovala probírat vnitřní rodinné záležitosti mezi cizími lidmi (Åkerlund 2002: 127). Romština se také užívala jako nástroj pro vynucování poslušnosti, pro silně emotivní vyjádření, rady a varování (Valtonen 1968: 214; Tolkki 1951: 264–6; Karimus 1969; Hedman 2004: 43–5). K funkčnímu rozvoji romštiny (srov. Halwachs 2012) došlo poměrně pozdě a byl jen omezený.

V politickém klimatu druhé poloviny 20. století byla umožněna řada legislativních opatření, která výrazně zlepšila pozici Romů a jiných menšin ve finské společnosti. Od sedmdesátých let vycházejí ve finské romštině články, v novinách a časopisech romských nevládních organizací (Koivisto 2003: 20). Od roku 1995 vysílá místní rozhlasová stanice Radio Suomi každý týden dvanácti- až patnáctiminutový zpravodajský pořad *Romanihelmet – Romano Miritz* (Raila Halmetoja, osobní rozhovor z 3. srpna 2004). Jako jazyk pro úřední styk romština slouží jen v malé míře. Od 30. listopadu 1995 se ve finské romštině koná řada bohoslužeb. Právě náboženské texty (zpěvníky, překlady žalmů, katechismus) tvoří zásadní část romsky publikované literatury. Naprostá většina psaných materiálů v romštině pak pochází z doby po roce 1970 (Granqvist 2009).

Graf 3: Nárůst literární produkce ve FR mezi léty 1930 a 2007 podle počtu tištěných stran (Granqvist 2009).

Jedním z důsledků posílení institucionálních práv menšinových jazyků bylo, že menšinové jazyky začaly expandovat do nových domén: to, co bylo dříve soukromé a příslušelo jen členům romské komunity, se nyní stalo veřejným. Veřejné užívání romštiny bylo pro mnohé v rozporu s tradičním přístupem k tomuto jazyku jako jedinému jmení, které Romové mají, a které tedy bylo třeba pečlivě chránit před ostatními (Åkerlund 2002: 126; cf. Ganander 1780; Valtonen 1968: 241–5; Grönfors et al. 1997: 175; Pirttisaari 2002: 17–8). Tento rozpor se dodnes projevuje ve strachu nebo studu mnoha Romů užívat svůj jazyk na veřejnosti.

Na konci sedmdesátých let pak začalo období aktivního jazykového plánování finské romštiny včetně výrazné snahy o vypracování pravopisného standardu; řada aktivistů si tehdy začala uvědomovat míru jazykové atrice a vymizení jazyka z některých oblastí jeho užívání (Koivisto 2003). Již v roce 1970 také Ministerstvo školství sestavilo ortografickou komisi, která měla za úkol vytvořit snadno přístupný pravopis finské romštiny (MNS, 1971). Komisi předsedal Pentti Aalto, členy byli rovněž Viljo Koivisto, Pekka Sammallahti a Mirjam Karimus. Pravidla pravopisu, která tato komise navrhla, jsou nyní již velmi dobře zavedená ve slovnících, učebních materiálech a v některých časopisech a novinách.

Další pracovní skupinu k otázce romského jazyka ustavilo Ministerstvo školství 9. října 1981 na popud Poradní komise pro romské záležitosti. V memorandu z 5. března 1982 tato skupina doporučila, aby dosud shromážděné údaje a projekt vývoje učebních materiálů spadaly pod Ministerstvo školství a aby se

administrativní zajištění projektu navázalo na Výzkumný ústav pro jazyky Finska (*Kotimaisten kielten tutkimuskeskus*, v současnosti Finský ústav pro jazyky / *Kotimaisten kielten keskus*). Centrální institucí pro jazykové plánování finské romštiny je nicméně Rada pro romský jazyk, která od 1. června 1997 působí jako expertní instituce v součinnosti s Výzkumným ústavem pro jazyky Finska. Rada měla do nedávna sedm členů (nyní je jich osm) s tříletými mandáty. Pět (šest) z nich tvoří zástupci Romů. Úkolem této Rady je koncipovat a vydávat doporučení týkající se užívání romštiny. Dosud se věnovala především psanému textu a veřejnému užívání jazyka. Nesoustředí se na obecnou mluvu, ale snaží se pečlivě sledovat mluvený jazyk s ohledem na kodifikovanou podobu tak, aby se standard příliš nevzdaloval běžnému úzu. Vyhýbá se rozsáhlým historickým rekonstrukcím stejně jako přizpůsobování se jiným romským dialektům kvůli obavě, že by výsledek mohl být nesrozumitelný pro současné mluvčí. Jazykové plánování přitom trvá na jasnosti a srozumitelnosti (Leiwo 1999). V letech, kdy byla aktivní, věnovala se Rada převážně lexikálním a terminologickým otázkám a do jisté míry také struktuře jazyka. Podstatnou náplní činnosti Rady je dosud vytváření terminologie pro potřeby moderní společnosti (Lindstedt et al. 2009).

3. Finská romština v základním školství

Součástí finského vzdělávacího systému je školka a jednoletá „předškolní výchova“ (pro šestileté děti). Povinná školní docházka trvá devět let, od sedmi do patnácti let věku. Následná středoškolská docházka trvá tři až čtyři roky a nastupuje se na ni v 16 nebo 17 letech. V druhé polovině jejich středoškolského vzdělání si studenti ve Finsku volí mezi akademickým a praktickým směřováním. Terciární vzdělávání se dělí na systémy univerzitního vzdělávání a vzdělávání na univerzitách aplikovaných věd. Vzdělávání pro lidi se středoškolským vzděláním nabízí krom toho také obecní školy a nezávislá „centra pro vzdělávání dospělých“. Programy „otevřených univerzit“ navíc umožňují lidem bez statusu univerzitního studenta hlásit se do jednotlivých univerzitních kurzů. Vzdělávání dospělých nabízí také nezávislá vzdělávací centra, která jsou částečně financována státem a nabízí kurzy rozličných rozsahů i akademické úrovně.

Již na přelomu sedmdesátých let Asociace pro finskou romštinu představila a snažila se prosazovat založení vzdělávacího a kulturního centra pro Romy. Po roce 1991, kdy došlo ke sloučení Národní rady pro obecné vzdělávání a Národní rady pro odborné vzdělávání v rámci organizační reformy, byla ustavena pracovní skupina pro kulturní menšiny. Její původní návrh neuspěl z právních a administrativních důvodů, nicméně rozpočtový návrh, který později prezentovala Eine Lillberg, nakonec v roce 1992 vedl ke vzniku dočasné skupiny pro vzdělávání a kulturní rozvoj Romů v centru odborného vzdělávání v Helsinkách. Zapojení této instituce do otázek s celonárodním dosahem vedlo později k úvaze o zařazení

této skupiny do relevantnějších struktur, z nichž byla jako nejvhodnější zvolena Národní rada pro vzdělávání (Granqvist 2001c; Eine Lillberg, osobní rozhovor 2. prosince 2005, 31. ledna 2006).

Činnost Oddělení pro vzdělávání Romů při Národní radě pro vzdělávání byla zahájena 1. února 1994. Má tři úkoly, z nichž hlavní je vytvoření celonárodního systému vzdělávání Romů. Snaží se docílit rovnosti ve vzdělávání mezi Romy a většinovou populací například skrze podporu docházky romských dětí do předškolních kurzů a pomáhá jim na úrovni základního a středního stupně vzdělávání. Druhým úkolem je propagace romského jazyka a kultury. V rámci něj byla například dokončena příprava národních osnov pro výuku romštinu na základních a středních školách. Třetím úkolem je poskytování odpovídajícího informačního servisu: oddělení vydává čtyřikrát do roka vlastní informační bulletin *Latšo diives*. Vydalo také rozličné učební materiály zaměřené na podporu užívání romštiny a propagaci romské kultury, stejně jako na pěstování porozumění mezi Romy a většinovou populací. Zásadní aktivitou oddělení je pak příprava učitelů romštiny: již nějaký čas se pravidelně konají každoroční letní školy a další semináře cílené na zvýšení kompetence učitelů romštiny.

Výuka romštiny a o romské kultuře začala být na základních školách zásadněji přítomná již od roku 1989. Koncem devadesátých let už přibližně 250 z 1700 romských dětí navštěvujících základní školu navštěvovalo hodiny zaměřené na výuku romštiny, které byly tehdy dostupné v celkem deseti lokalitách po celém Finsku (Lindberg a Suonoja 1999: 657–68; Eine Lillberg, osobní rozhovor, 3. srpna 2004).

Na celostátní úrovni se na zdokonalení základního vzdělávání romských žáků začalo intenzivně pracovat v roce 2008 v rámci zkvalitňování základního školství obecně. Jednotlivé obce si mohly zažádat o státní podporu pro základní vzdělávání romských dětí a v letech 2008–2011 činila státní finanční pomoc 31 obcím celkem 1,8 milionu EUR, z toho 80 % prostředků byl poskytnuto na práci s romskými žáky. Dle hlášení ředitelů škol se ve školním roce 2010 /2011 například učilo romsky 149 romských dětí; podle Finské národní rady pro vzdělávání jich bylo dokonce o něco více, konkrétně 174 (Rajala et al. 2011: 90). I když výuka romštiny a kurzy o romské kultuře podle všeho rozvíjejí identitu dětí a pomáhají jim dosahovat ve škole lepších výsledků, podle některých škol není zavádění výuky romštiny potřeba, a některé také zpochybňují dostatek kompetentních učitelů a vhodných učebních materiálů. Nedostatek učitelů romštiny je stále zcela zjevným problémem. V některých případech dokonce musely školy výuku přerušit, protože se jim jejich učitel odstěhoval. Problémem je také fakt, že výuku romštiny pro svoje děti nepokládají za důležitou ani někteří romští rodiče (OPH 2004: 23–24).

Finská legislativa připouští výuku romštiny a výuku o romské kultuře také na střední škole. Podle zákona je dokonce možné absolvovat maturitu s romštinou

jako druhým mateřským jazykem. V praxi se ale romština na této úrovni vzdělávání vůbec neučí a ani nejsou k dispozici materiály, z nichž by se na této úrovni učit mohla. Navíc na středních školách obecně mnoho Romů nenajdeme.

Za účelem revize dosavadně realizované výuky romštiny realizoval autor tohoto článku mezi učiteli v březnu 2015 dotazníkové šetření.¹⁴ Distribuovaný dotazník obsahoval 31 otevřených otázek, které se týkaly obecných informací o učitelích romštiny, jejich znalosti romštiny a míry užívání tohoto jazyka; základních informací o dětech a jejich rodičích; vztahů s ostatním školním personálem; otázek pracovně právních podmínek učitelů a používaných učebních materiálů. Dotazník vyplnilo pět učitelů, kteří představovali 25% všech učitelů romštiny ve Finsku; čtyři z nich učí na základní škole a jeden ve věznici (základní informace o profilech těchto učitelů viz tabulka 1). Každý z nich přitom působil v jiném regionu Finska.

Tabulka 1. Základní informace o profilech učitelů

Pohlaví	Ž	M	M	M	Ž
Věk	40	52	56	36	
Působíště	Kajaani	Savonlinna	Turku	Kokkola	Helsinky
Zkušenost s výukou	4 roky	4 roky	10 let	9 let	
Školy (základní + nižší střední stupeň)	1	8 (6 + 2)	7 (3 + 4)	4 (2 + 2)	(ve vězení)

Tři z těchto učitelů se v romštině vzdělávali pouze na letních školách, které organizuje Národní rada pro vzdělávání, a jeden z nich prošel krátkým pedagogickým kurzem v Educocode, což je soukromá vzdělávací instituce na jihu Finska. Pouze jeden z nich absolvoval studium Dodatečného vzdělávání pro výuku o kultuře. Dva z těchto učitelů byli na druhou stranu absolventy kurzů zahrnutých do studijního programu Romský jazyk a kultura na Univerzitě v Helsinkách. Ani jeden z nich nicméně nedosáhl učitelské aprobace. Pokud jde o hodnocení vlastních znalostí romštiny, učitelé je považovali za uspokojivé až dobré. Obvykle sami užívají romštinu jen omezeně v rámci rodiny nebo v určitém okruhu svých známých. Jedna učitelka pak uvedla, že jí při přípravě výuky brání právě její nedostatečná jazyková průprava.

¹⁴ Za pomoc při realizaci výzkumu děkuji Tenho Lindgrenovi.

Tabulka 2. Učební skupiny.

Počet žáků	9	8	3–7	2–4 na skupinu	5–7
Třídy/věk	třídy 3–6	třídy 1–9	třídy 3–7	třídy 1–9, čtyři skupiny	18–40 let
Počáteční znalost romštiny u dětí	tři děti se trochu učily doma	přijatelná až dobrá	slabá		mnozí ji ovládají dobře
Aktivní účast v hodinách	nadšení, ale unavení a neposední, neb výuka probíhá odpoledne	žádné absence, všichni se zapojují, úkoly obvykle dělají, mají pozitivní přístup	mírně odmítaví	obecně výuku přijímají dobře	žáci jsou nadšení, chtějí se učit, vděční za výuku

Skupiny žáků, které tito učitelé učili, byly obvykle malé, od tří do osmi různě starých dětí, díky čemuž byl dostatečný prostor pro individuální přizpůsobení výuky s ohledem na jednotlivé zájmy, vyspělost, motorické a studijní předpoklady a znalosti romštiny. V jednom případě zaměstnavatel podporoval model výuky v menších skupinách o dvou až čtyřech dětech rozřazených dle věku (1–2 třída, 3–4 třída). Ukázalo se, že romské děti nicméně mívají pro výuku romštiny a o romské kultuře velké nadšení, pravidelně vypracovávají domácí úkoly a málokdy chybí na hodinách. Tato zjištění odpovídají dřívějším výzkumům (OPH 2004; Raja et al. 2011). Jeden z učitelů pak označil své žáky za poměrně lhostejné. Jiný uvedl, že děti bývají v jeho hodinách unavené a nesoustředěné, protože jeho výuka probíhala odpoledne.

Podpora výuky dětí ze strany rodičů jak ji učitelé popsali, byla poněkud rozporuplná. Poměrně často dle učitelů rodiče sami děti na výuku vodili a sami se jí účastnili. Obecně lze říci, že rodiče, kteří výuku romštiny podporovali, jeví také zájem o její obsah, ale tento zájem byl také závislý na jejich vlastních znalostech romštiny. Učitelé také informovali o problémech vyplývajících z negativního postoje rodičů k výuce a vnitřních konfliktů v daných romských komunitách, ve kterých výuka romštiny bývá kontroverzní otázkou. Vedle sdělení, že romští rodiče jednoho z učitelů v jeho snaze o realizaci výuky nepodporovali, se v šetření objevilo i konstatování, že v jiném případě si rodiče význam výuky romštiny pro svoje děti uvědomovali. K podobným závěrům došla také zpráva OPH (2004: 24). Jeden z učitelů též zmínil obavy romských rodičů, že by si romštinu mohli osvojit také Neromové. Na obdobné případy, kdy bylo učitelům romštiny zakázáno sdělovat informace o romštině jeho neromským kolegům, upozornila i výše zmíněná zpráva (OPH 2004: 24).

Romští učitelé na druhou stranu mívají dobré vztahy s řediteli a ostatními učiteli ve škole. Ve školním roce 2001–2002 tuto spolupráci hodnotily

i samotné školy – jako dobrou (29 %), uspokojivou (38 %) a slabou v 25 % případech (OPH 2004: 25). Evidentní problémy jsou však v nastavení pracovních podmínek učitelů romštiny, protože často dostávají smlouvy jen na dobu určitou, které se každoročně obnovují, a ohrožena je tak stabilita jejich životních podmínek. V jedné škole navíc obvykle učí jen několik hodin týdně, musí se tedy přesouvat mezi školami ve spádové oblasti, aby si dostatečně vydělali. Přestože tak kvůli práci naježdí mnoho kilometrů, náklady na cestu jim nikdo neuhradí. Jeden z učitelů, který se šetření zúčastnil, učil pouhé dvě hodiny týdně, další jen 1,5 hodiny. Ještě další učil na čtyřech různých školách v okrese, aby měl dohromady osm vyučovacích hodin týdně.

4. Učební materiály

Za účelem podpory romštiny vzniklo dosud relativně málo učebních materiálů. První známé pokusy sestavit učební materiály v romštině se datují na konec 19. století. Předmluva k A. Lindhově *Mustalaiskielinen aapinen* (Romskému slabikáři) nese datum 30. října 1893, nicméně nikdy nešla do tisku. Prvním ve Finsku publikovaným materiálem byl tak slabikář Vilja Koivista (1982) *Drabibosko ta Ran-nibosko byrjiba* (Začínáme číst a psát). Pět let poté se objevila i náročnější učebnice *Kaalengo tšimbako sikjibosko liin* (Učebnice v romštině; Koivisto 1987). V roce 1995 vyšel další slabikář – *Romani tšimbako drom* (Cesta romštiny) – od Mirandy Vuolasranty a v následujícím roce také gramatika Henryho Hedmana *Sar me sikjavaa romanes* (Jak mám učit romštinu?). V roce 2002 pak vyšla romská čítanka (*Drabibosko liin*; 2002). Pro výuku romštiny na základní škole byl nedávno vydán i pracovní sešit s příručkou pro učitele (Vuolasranta et al. 2003). K výuce předškoláků je k dispozici *Tinosko laarve* (Tinova slovíčka; Majaniemi a Åkerlund 2008). Autor tohoto článku je také autorem dvou vysokoškolských učebnic finské romštiny s názvy *Vaguno!* (První!; Granqvist 2011b) a *Vauro!* (Druhý!; Granqvist 2012). Publikováno bylo také několik zpěvníků s audio přílohami (Palm 1997, Romales 2003).

Většina z finských Romů, kteří vytváří výukové materiály pro finskou romštinu, jsou romští aktivisté (lidé aktivně se zapojující do politických a společenských otázek jako členové vládních komisí a pracovních skupin). Díky své práci v expertních komisích pro romské otázky v evropských institucích a různých evropských romských nevládních organizacích mají zkušenost také se situací romských dialektů, kterými se mluví jinde v Evropě.

Tabulka 3. Učební materiály

Rok	Autor /autoři	Název	Úroveň	Komentáře
1897	A. Lindh	Mustalaiskielinen aapiskirja	První stupeň, A1	Rukopis slabikáře
1982	V. Koivisto	Drabibosko ta rannibosko byrjiba	První stupeň, A1	Slabikář
1987	V. Koivisto	Rakkavaha romanes.	Druhý stupeň, A2–B1	Učebnice FR
1995	M. Vuolasranta	Romani tšimbako drom	První stupeň, A1	Slabikář
1996	H. Hedman	Sar me sikjavaa romanes	Dospělí, A2–B1	Příručka pro učitele
1997	K. Palm	Kaalengo Kenti Džambena. Romanilapset laulavat.	První stupeň, A1	Zpěvník
2003	Romales	Bahaven ta džamben. Romanilapset laulavat	První stupeň, A1	Zpěvník
2003	M. Vuolasranta, A. Hagert, P. Majaniemi, H. Huttu	Romani tšimbako buttiako liin 1	První stupeň, A1	Pracovní sešit k "Vuolasranta" (1995)
2008	P. Majaniemi, T. Åkerlund	Tinosko laave		Předškolní výuka
2011	K. Granqvist	Vaaguno!	Dospělí, A1–A2	Skripta
2012	K. Granqvist	Vauro!	Dospělí, B1–B2	Skripta

Na nedostatek učebních materiálů jako na zásadní překážku ve výuce finské romštiny opakovaně upozorňují jak úřady, tak i samotní romští učitelé. Učitelé, kteří se zúčastnili mého šetření, rovněž kritizovali kvalitu existujících učebnic: podle nich „mají být učební materiály jasné a postupovat systematicky, tak jako jiné učebnice“ a „měly by být v budoucnosti kvalitnější a sledovat současné osnovy; v tuto chvíli jsou velmi kusé.“ Někteří učitelé si připravují vlastní učební materiály a pomůcky, aby jimi doplnili ty existující.

Potíže spojené s vývojem učebnic by neměly být podceňovány, současně je ale nelze považovat za nepřekonatelné. Ve většině případů se státním organizacím nedařilo vytvářet učební materiály dostatečně rychle. Obvykle se tyto potíže překonávají pomocí aktivit realizovaných zdola, tedy zapojením členů dané menšiny, aby se na vytváření kulturně adekvátních základních vzdělávacích materiálů a osnov sami podíleli. Hlavním úkolem státních organizací by pak mělo být podporovat právě aktivity samotných menšin.

V případě přípravy učebnic finské romštiny je vlastní vklad Romů zásadní podmínkou jejich vzniku. Finští Romové se vznikem učebnic pro výuku jejich jazyka začali souhlasit pod podmínkou, že jejím autorem bude někdo z nich a nebude se distribuovat mimo okruh komunity finských Romů. Někdy se stává,

že za přijatelného není považován ani autor s polovičním romským původem. A všechny existující materiály také dodnes odmítají tradičně smýšlející Romové.

5. Projekt QualiRom – finské výstupy a zkušenosti

Jak již bylo řečeno výše, projekt QualiRom (realizovaný Univerzitou ve Štýrském Hradci v letech 2010–2013) zaváděl a testoval existující Rámcovou osnovu pro výuku romštiny a odpovídající varianty Evropského jazykového portfolia, které vychází ze Společného evropského referenčního rámce pro jazyky (CEFR).¹⁵ V rámci něj vznikly učební materiály v šesti různých romských varietách pro jazykové úrovně A1 až B2.¹⁶ Cílovou skupinou byli žáci a studenti základních, středních i vysokých škol.

Finský tým vytvářel v rámci projektu QualiRom výukové materiály pouze pro úrovně A1 a A2 pro žáky základních a středních škol. Celkem tak bylo pro finskou romštinu připraveno 44 výukových celků (viz například obrázek 1), kdy každý celek obsahuje různý počet navrhovaných výukových aktivit, pro které byly vytvořeny i všechny materiály potřebné pro jejich realizaci ve třídě, včetně např. pracovních listů (viz například obrázek 2).

Materiály pro finštinu vznikaly v týmu složeném z pedagogů z romského prostředí, neromského jazykovědce a studentů romštiny a romské kultury na Univerzitě v Helsinkách. Tým doplňovali ještě dva profesionální grafici, kteří připravili řadu ilustrací. Pedagogové z romského prostředí připravovali anglické verze materiálů včetně příloh. Do finštiny je překládali především univerzitní studenti a do finské romštiny pak neromský lingvista. V posledních fázích projektu (léto – listopad 2013) se u řady materiálů dělala korektura, byly finalizovány, upravovány a do jisté míry přepracovávány ve spolupráci s dalšími dvěma romskými pedagogy, z nichž jedna tehdy pracovala na Univerzitě v Helsinkách a měla předešlou zkušenost ze slovenského týmu. Editování a vylepšování grafické úpravy pokračovalo v roce 2014 spolu s finalizací romských verzí materiálů.

15 <http://QualiRom.uni-graz.at/>

16 CEFR definuje šest úrovní jazykové dovednosti: A1 a A2, B1 a B2, C1 a C2. Úrovně A1 a A2 označují začínající žáky (A1 začátečník, A2 mírně pokročilý), B1 a B2 pokročilé (B1 středně pokročilý, B2 pokročilý) – viz http://www.coe.int/t/dg4/linguistic/cadre1_en.asp, http://www.coe.int/t/dg4/linguistic/Source/Framework_EN.pdf

Obrázek 1. Část lekce 6, první úroveň znalostí.

Klassosko tšeeriba Nr: 1	Titlos: So řunjuvela aro mango malařa?						Tiija: __15__ min
řunjuvela aro teeluno teema: Mango malařa							
Klassosko tšeeribosko farabiba:		Haj.	SF	ELP	Mat. / Res.	Tiij.	
Aro tiijiba 6.1 hin faraba tšatta, koon pherdavela pesko malařa skoolake. Skoolakuune mustuvela te velkaven stot listosta so joi hyõvuvvela aro skoola ta te merknavel trũñuil dola saakengo praal so joi na sote lel aro skoola. It řiaaaga tiijiba 6.2. vojuvvena te den tšeerisko buttkake.			IW	24	Tiijibongo fotokopii	6.1. 6.2.	

Klassosko tšeeriba Nr: 2	Titlos: Skoolako diives						Tiija: 20__ min
řunjuvela aro teeluno teema: Mango malařa							
Klassosko tšeeribosko farabiba:		Haj.	SF	ELP	Mat. / Res.	Tiij.	
Speelibosko botnos. Phersavena paarena elle trinensa arpiosko řiõvibosssa. Sakko skoolakuuno tšuravela turjensa arpiosko řiõviba ta džata naal jakkengo numrosko paalal. Faaliba hin te samlavven aro malařa innasto guosi so hyõvuvvena aro skoola. Om arpiosko řiõviba streffavela tšũšo ruta. turis džata vaureske, om it saakake vojuvvena te reeknaven guosi. Naavavena ta tšuvvena aro malařa sakko guosos so hin samlade. Aro mango malařa hin kaan dui gummi, pañi ranniboskiire, iek ranniboskiirengo mofo, trin liine. Vaurengo tšeeriba hin rikraven aro džint a so vaure hin samlade. Speeliba tšeerena ajatissi saaren hin defi guosi.		 	PW / GW	24	Skoolako divisako speelibosko botnos ta arpiosko řiõvibi	6.3	

Klassosko tšeeriba Nr: 3	Titlos: Sar buut saaki hin aro mango klassos						Tiija: 20__ min
řunjuvela aro teeluno teema: Mango klassos							
Klassosko tšeeribosko farabiba:		Haj.	SF	ELP	Mat. / Res.	Tiij.	
Dauva hin klassengo luonibosko streeviba. Vaagos sikjiboskiiri ta skoolakuune tenkavena tšetanes, so joon dikkena aro klassos ta naavavena dola saaki kaalengo tšimbaha. Kaalengo tšimbako laave jelpibosko farabaha vojuvvena te tšeeren apo hanyõra. Taala byrjuvela streevibosko vauro varvos, ka skoolakuune reeknavena vaaguno varvosko saare guosengo numros. Tume vojuvvena te paruven		 	IW	24		6.4.	

QualiForm_Preparation Template

6

Obrázek 2. Lekce 6, příloha 1 (řkolní aktovka).

Tiijiba 6.2.

Tšaavesko skoolako malařka

Dik faraba ta listos doolesko pañal. Merkna trũñũleha dola saaki, so tšau sote lel pesa aro skoola. Ran singulaarosko muodi apo linji. Fõrja doola, so tu lañheha farabata.

- skeitti _____
- liine _____
- ranniboskiire _____
- drannibosko gummi _____
- phersibosko fãardyja _____
- gullo piibenesko khoore _____
- sportosko koola _____
- farabengo stellibosko patri _____

Někteří členové finského týmu měli pocit, že jejich vzdělání přesahuje náplň a metody projektu. Tým se v podstatě naučil, že na začátku je velmi důležité přesně pochopit, co lze od projektu, materiálů a přípravy očekávat, a co nikoli. Během projektu si finský tým začal čím dál tím víc uvědomovat význam zapojení systematického výkladu gramatiky a správného výběru slovní zásoby.

Finský tým musel během projektu překonávat časté personální změny a značné rozdíly v možnostech a schopnostech jednotlivých členů týmu zapojit se do realizace projektu. Kvůli vážným zdravotním problémům musela svou účast na projektu ukončit jedna z učitelek z romského prostředí, v týmu ji pak nahradila studentka pedagogiky na Univerzitě v Helsinkách pocházející ze smíšené rodiny. Později musel tým v důsledku pracovní vytíženosti opustit i jeden z neromských studentů. Jedním z důsledků tohoto vývoje bylo, že největší část odpovědnosti za tvorbu učebních materiálů zůstala na jediné romské učitelce, už i tak velmi vytížené. Týmovou práci také značně ztěžovala velká geografická vzdálenost (až 1000 km) mezi jednotlivými členy týmu žijících v různých částech Finska.

Práci týmu také komplikovaly rozdíly v kompetenci a úrovních znalostí; zkušenější členové týmu měli místy dojem, že musí opravovat práci svých méně zkušených kolegů. Jediným členem týmu, který plynule ovládal finskou romštinu, byl navíc pouze neromský jazykovědec, odpovědný za všechny romské texty použité ve vytvářených výukových materiálech. Tým navíc vypracovával překlady do finské romštiny u celé řady výstupů projektu. Vážnější problém představovaly rozdíly v jazykových kompetencích zúčastněných pedagogů, a rozhodnutí finského týmu vytvářet výukové materiály nejprve v angličtině a související problém vypracování kvalitních překladů.

Pro přípravu výukových materiálů pro finskou romštinu sice existuje poměrně dost podkladů – slovníky (Koivisto 1994, 2001 apod.), učebnice (Koivisto 1984, 1987; Hedman 1996; Granqvist 2011, 2012 apod.) a gramatiky (Granqvist 2011) – zdokumentovaná slovní zásoba je ale relativně malá. Z tohoto faktu pak vyplynula při vytváření romských verzí výukových materiálů nutnost pokusit se o rozšiřování slovní zásoby pomocí tvorby neologismů. Finská romština ještě zdaleka není kodifikovaná a výsledné materiály obsahují poměrně velké množství variantních výrazů. Členové finského týmu se přitom rozhodli nevěnovat se při přípravě výukových materiálů výhradně tématům zaměřeným na život a tradice finských Romů. Snažili se, aby jejich výstupy mohly být použitelné i v dalších zúčastněných zemích, tedy nejen mezi finskými Romy ve Finsku. Nemálo z jimi vypracovaných výukových materiálů se přitom váže na moderní, mainstreamový život.

Základní dokumenty, se kterými se v projektu pracovalo – Rámcová osnova pro romštinu (CFR) a navazující jazyková portfolia (ELP) – přitom žádný ze členů finského týmu před zahájením projektu neznal. Nějaký čas trvalo, než se s nimi dostatečně seznámili. Platí to především pro ELP, což byl pro členy týmu zcela nový koncept.

Materiály vytvořené pro finskou romštinu během listopadu a prosince 2013 testovali vyučující Maruska Lindeman a Henry Lindgren v celkem sedmi devadesátiminutových vyučovacích hodinách na dvou mateřských školách v Kiiminki (severní Finsko). Některé materiály byly také ověřovány v rámci univerzitní výuky (2012) a v omezené míře i v rámci letních škol organizovaných Národní radou pro vzdělávání.

Mapa 1. Finské lokality zmíněné v textu.

Výše zmínění dva učitelé ve školce byli požádáni, aby si s pomocí zpracovaných výukových materiálů připravili vlastní plán výuky rozdělený do několika výukových cyklů. Při hodnocení měli použít evaluační formuláře pro každou vyučovací hodinu a každý učební cyklus. Závěrečná zpráva pak vycházela z těchto formulářů a z následných individuálních rozhovorů a skupinových diskuzí s učiteli. Ani jeden ze zmíněných učitelů neměl s výukou romštiny a o romské kultuře nijak rozsáhlou zkušenost. Henry Lindgren pracuje jako poradce pro romskou kulturu a školní asistent. Romštinu učil na základní a mateřské škole. Maruska Lindeman je mladá učitelka s určitou zkušeností s výukou romštiny.

Školka Honkimaa v Kiiminki je jednou z obcí zřizovaných školek v oblasti Oulu. Vznikla v roce 2006. Dochází do ní několik dětských skupin ve věku od tří do šesti let, mezi nimi i několik romských dětí, které ve školce tvoří malou menšinu. Výuka v romštině a o romské kultuře je výrazně omezená. Dětská skupina, se kterou zde učitelé pracovali, byla malá: jednalo se o tři až čtyři děti, které ale na hodiny chodily pravidelně a pravidelně také vypracovávaly domácí úkoly.

Tuokkonen je další obecní školka v okolí Oulu. Situace v ní je velmi podobná: dochází sem jen několik romských dětí, výstupy QualiRomu se zkušely se čtyřmi z nich. Aktivitty vycházející z QualiRomu nebylo nutné pro účely výuky upravovat,

na jejich základě si i učitel vytvořil několik vlastních materiálů. Zdejší děti už některé slovní obraty v romštině znaly.

V případě obou testovacích skupin se jednalo o děti na úrovni A1, o romštině měly jen velmi omezenou představu. Protože ještě neuměly číst a psát, učitelé používali ve výuce převážně obrázky. Děti se výuky účastnily aktivně, především tehdy, kdy mohly soutěžit o drobnou cenu. Rády také svoje znalosti učitelům předváděli. Romští chlápci byli velmi neposední, během kurzu nicméně stále více motivovaní. Děti rovněž bavilo být v roli učitelů. Jazyková portfolia (ELP) ani jeden z učitelů nepoužíval, především proto, že neexistuje jejich finský překlad.

6. Příprava učitelů

6. 1. Odborná příprava

Příprava dospělých Romů na výuku romštiny patřila počátkem sedmdesátých let mezi předměty, které se nabízely Romům v různých kurzech (Koivisto 2003: 18).¹⁷ V roce 1980 se pořádal v Jyväskylä kurz pro učitele romštiny zaměřený především na pravopis romštiny (Koivisto 2003: 19). Další kurzy pro učitele romštiny každý rok pořádá výše zmíněné Oddělení pro vzdělávání Romů při Národní radě pro vzdělávání ve spolupráci s Heinolským vzdělávacím centrem. Učitelům romštiny také Oddělení pro vzdělávání Romů nabízí kurzy „Rozšiřování kvalifikace pro výuku o kultuře“, „Specializovaná kvalifikace pro výuku o kultuře pro Romy“, které se staly součástí odborného vzdělávání díky nové legislativě. Vzdělávací modul zaměřený na výuku romštiny je ale volitelný a studenti si jej vybírají výjimečně (OPH 2005). Poprvé byl realizovaný v roce 2003 v prostorách semináře Järvepää na jihu Finska (Järvepää seurakuntapisto). Nejoblíbenějšími semináři zaměřenými na přípravu učitelů romštiny jsou potom letní školy organizované Národní radou pro vzdělávání ve spolupráci s romskými nevládními organizacemi. Jedná se obvykle o týdenní tábory, kterých se každý rok účastní přibližně 150 Romů různých generací.

6.2. Romština na Univerzitě v Helsinkách

Dějiny lingvistického zkoumání finské romštiny sahají do konce 18. století, kdy se Krisfrid Ganander (1741–1790), kaplan v Rantsile v severním Finsku, pokusil sestavit první slovník finské romštiny. Napsal také šestačtyřicetistránkovou esej o finských Romech a jejich jazyce. Rukopis slovníku se nedochoval, ale zmíněná esej (1780) je uložena ve Švédské královské akademii písemností, dějin

¹⁷ Viz např. kurzy, které doplňovaly základní vzdělání organizované Romskou misí v roce 1973 v Kitee, Limince a Mieslahti a v roce 1974 v Korpilahti a Liittylahti (Koivisto 2003: 18).

a historických artefaktů. Dalším příspěvkem ke studiu finské romštiny jsou poznámky Adolfa Ivara Arwidssona (1791–1858), které vydal Bugge (1858) jako součást svého pojednání „Vermisches aus der Sprache der Zigeuner“ otištěného v ročence *Beiträge zur vergleichenden Sprachforschung*. Další glosář finské romštiny sestavil K. J. Kemell (1805–1832). Po jeho smrti sice tento glosář padl za obětí požáru, na jeho základě ale brzy sestavil vlastní slovník Arthur Thesleff (*Wörterbuch des Dialekts der finländischen Zigeuner*, 1901). Zahнул do něj i velké množství různorodých dat o finské romštině např. včetně skloňování přibližně dvou tisíc slov, které shromáždil Henrik August Reinholm (1819–1883). Thesleffův slovník byl prvním tištěným slovníkem finské romštiny.

V romistické lingvistice dlouho dominovala historická perspektiva, důraz se kladl na vztah romštiny se staro-indoárijskými a středo-indoárijskými jazyky, mnohem menší zájem byl o synchronní studium jazyka. Historicko-srovnávací paradigma, které se v Evropě prosadilo v 19. a na začátku 20. století, mělo na studium finské romštiny velký vliv ještě v druhé polovině 20. století a nejvýznamnějším badatelem, který se věnoval studiu finské romštiny, se stal Perri Valtonen, absolvent indoevropské lingvistiky na Univerzitě v Helsinkách. Obecně vzato, už od konce 18. století mají odborníci k dispozici přibližně každých deset let slovník nebo alespoň seznam slov. Jako základní materiál pro jazykový výzkum se přitom užívají velmi různé typy dat: staré slovníčky, duchovní texty a nahrávky, z nichž nejstarší jsou z šedesátých let 20. století. Velký důraz na lexikografii a sběr dat se v devadesátých letech kladl ve Výzkumném ústavu pro jazyky Finska. Sběr dat tehdy nezahrnoval jen sbírání a ukládání starých materiálů jako počítačově zpracovaného korpusu, ale rovněž sběr a přepisy korpusu mluveného slova. 17. srpna 1984 navázal ústav spolupráci s Vijlem Koivistem; cílem bylo vytvoření romsko-finsko-anglického slovníku, který byl nakonec publikován v roce 1994. Velké finanční prostředky byly v následujících letech věnovány také na zpracování finsko-romského slovníku (Koivisto 2001). Součástí lexikografické práce je též publikace seznamu slov a retrogradního slovníku¹⁸ (Granqvist 1997, 1999).

Lingvistické bádání o finské romštině s využitím moderních metod začalo v podstatě s počátkem 21. století, kdy se finskou romštinou začali zabývat noví výzkumníci s lingvistickým vzděláním. Patří mezi ně Lars Borin (2000), Pia Brandt-Taskinen (2001), Henry Hedman (2004), Viljo Koivisto (2001, 2002, 2003), Helena Pirttisaari (2002, 2003, 2004a, 2004b atd.), Anna Maria Viljanen (2002, ve spolupráci s Kimmo Granqvistem), Tuula Åkerlund (2002) a Kimmo Granqvist (např. 1991b, 1995, 1996, 1999a, 1999b, 1999c, 2007, 2009b, 2010c, 2013, 2014). Hlavní záběr výzkumu se přesouval k fonetice, fonologii

18 Jedná se o slovník řazený abecedně, ale podle konců slov určitého textového korpusu (např. slova se stejnou koncovkou nebo se stejným způsobem tvoření se tak nacházejí u sebe). Podobné slovníky slouží především lingvistickému výzkumu jazyka – pozn. red.

a morfosyntaxi. Vytváření jazykových korpusů je pro současný výzkum stále podstatné, ale zásadní součástí výzkumné práce se stalo formování teorie. Výsledky byly publikovány v řadě monografií, které nabízely rozsáhlé analýzy finské romštiny a v řadě studií věnovaných úže vymezeným tématům. Ani vazba na starou tradici lingvistického zkoumání finské romštiny se zcela neztratila, historická lingvistika a její data stále hrají podstatnou roli.

Co se týče výuky finské romštiny, první univerzitní kurz otevřel Viljo Koivisto na Katedře lingvistiky Univerzity v Helsinkách v roce 2000, druhý pak o rok později učila Pia Brandt-Taskinen. Rozsáhlejší výuku pak začal experimentálně realizovat autor tohoto textu na podzim roku 2009 na Ústavu asijských a afrických studií Univerzity v Helsinkách. Neoficiální studijní plán kladl velký důraz právě na finskou romštinu a sestával z 60 kreditů. Stálé financování pak výuka a výzkum romštiny získala na začátku roku 2012 na Oddělení finských, ugrofinských a skandinávských studií Univerzity v Helsinkách, a to díky reformě veřejného sektoru, která mimo jiné převedla základní výzkum ze státem vlastněných institucí na univerzity, které jsou od roku 2009 podle finského práva nezávislými právními subjekty.

Romšтина a romská kultura se na Univerzitě v Helsinkách od srpna 2012 učí jako vedlejší výběrový obor studia (60 kreditů za rok) podle nových osnov. Největší důraz se zde nyní klade na představení historického kontextu a dialektologie romštiny, určitý prostor je vedle finské romštiny také věnován dalším romským dialektům a dějinám a kultuře východoevropských Romů. Nové osnovy tak spojily dvě linie studia: jednu, zaměřenou na finskou romštinu (pro budoucí učitele finské romštiny) a druhou, která se soustředí spíše na výzkum a je tedy vhodnější také pro mezinárodní studenty. Významnou změnou v porovnání s původní osnovou bylo doplnění povinného základního kurzu druhého romského dialektu. Studenti se tak mohou zaměřit buď na finskou romštinu nebo na jiný romský evropský dialekt (například na východoslovenskou romštinu, na vendský dialekt maďarské romštiny nebo na lovárštinu). Specializované kurzy se zaměřují na otázku mobility Romů v Evropské unii a na další společenské otázky. V tuto chvíli jsou též na univerzitě realizovány čtyři doktorandské projekty se specializací na romský jazyk a kulturu.

Současný šedesátikreditový studijní program romštiny a romské kultury nabízí dostatečnou formální přípravu pro učitele druhého stupně základní školy. Kurzy jsou otevřené všem studentům Filozofické fakulty Univerzity v Helsinkách. Zájemci bez tohoto statutu mohou na účast v tomto programu získat časově omezené povolení. Základní studium (25 kreditů) také nabízí Finská otevřená univerzita. Učitelé romštiny jsou tím pádem poprvé v rovnoprávné pozici vůči učitelům ostatních školních předmětů – romští učitelé se zájmem o výuku svého jazyka totiž mnohdy nesplňují kritéria pro přijetí na univerzitu; program ovšem potencionálním romským učitelům nenabízí žádný pedagogicky orientovaný předmět.

7. Závěr

Na tomto místě bych rád shrnul základní body svého textu: ve Finsku existuje kvalitní právní základ a politická vůle zlepšovat status romštiny a rozšiřovat její užívání. Komise expertů Evropské charty regionálních či menšinových jazyků opakovaně upozorňovala, že Finsko má nadále pracovat na zlepšení situace v oblasti výuky romštiny. Finská romština je současně vážně ohrožena a v rámci svojí řečové komunity zaniká. Postoje v otázce jejího užívání a veřejné výuky se mezi finskými Romy velmi liší. Podle mého názoru se jedná o důsledek nedostatku motivace mluvčích svůj jazyk udržovat a používat, rozšiřovat jej do nových jazykových domén a předávat jej dalším generacím. Proto jsem poněkud skeptický co se týče revitalizačního potenciálu finské romštiny.

Již od osmdesátých let se na některých finských základních školách učí romština a probíhá na nich i výuka o romské kultuře, ale jak počet těchto škol, tak žáků, kteří tyto předměty navštěvují, je nadále poměrně nízký (jedná se o méně než 20% romských žáků). Jednou z příčin je nedostatek učitelů a kvalitních učebních materiálů, neuspokojivé jsou také pracovní podmínky učitelů; problematickou kapitolou jsou také postoje samotných romských rodin. Tyto problémy potvrdil i velmi omezený výzkum, který jsem k tématu v březnu 2015 realizoval mezi učiteli finské romštiny. Ten ukázal, že nedostatečná může být také jazyková vybavenost učitelů romštiny – někteří z nich romštinu aktivně vůbec nepoužívají.

V podobných podmínkách probíhalo i testování výukových materiálů vytvořených v rámci projektu QualiRom. Ani jeden ze dvou zaangażovaných učitelů neměl příliš velkou zkušenost ani s výukou romštiny, ani s učením o romské kultuře. Skupiny romských dětí, které učili, byly nepočtené, vždy šlo jen o několik dětí na úrovni začátečníků, které romštinu téměř neznaly. Nicméně se do výuky aktivně zapojovaly a plnily domácí úkoly. Ověřované materiály hodnotili učitelé pozitivně, realizovali je jen s drobnými úpravami. Učitelé vyjadřovali přání, aby aktivity byly ještě variabilnější, například aby se používalo více typů figurek: pirátů, klaunů apod., tak aby děti udržely pozornost po celou dobu výuky.

Příprava učitelů romštiny donedávna sestávala především z krátkých individuálních kurzů a letních škol; od roku 2012 se ale romština a romská kultura vyučuje jako vedlejší studijní program na Univerzitě v Helsinkách, který představuje dostatečnou přípravu pro učitele pro druhý stupeň základní školy. Školení učitelů romštiny, tak jak je nyní realizované a jak bylo zatím koncipované, však nesměruje k získání znalostí a schopností zahrnujících také pedagogické postupy a vzhled do menšinové politiky.

Z anglického originálu přeložil Antonín Handl

Literatura

- BAKKER, P. 1999. The Northern branch of Romani. Mixed and non-mixed varieties. In: HALWACHS, D. W., MENZ, F. (eds.). *Die Sprache der Roma. Perspektiven der Romani-Forschung in Österreich im interdisziplinären und internationalen Kontext*. Klagenfurt: Drava, 172–201.
- BORIN, L. 2000. A corpus of written Finnish Romani texts. In: O CROININ, D. (ed.). 2000. *Workshop proceedings. Developing language resources for minority languages: reusability and strategic priorities*. Athens: ELRA, 75–82.
- GANANDER, K. 1780. *Undersökning om De så kallade TATTERE eller Zigeuner, Cingari, Bohemiens, Deras härkomst, Lefnadssätt, språk m.m. Samt om, när och hwarest några satt sig ner i Swerige?* [Studie o tzv. TATTERE neboli Zigeuner, Cingari, Bohemiens, jejich původu, způsobu života, jazyce apod. A jak a odkud někteří z nich imigrovali do Švédska?]. Ms. Stockholm: Vitterhetsakademien.
- GRANQVIST, K. 1999a. Vowel Harmony in Finnish and Finnish Romani. *SKY Journal of Linguistics*, 12, 27–44.
- GRANQVIST, K. 1999b. Notes on Finnish Romani phonology. *Grazer Linguistische Studien*, 51, 47–63.
- GRANQVIST, K. 1999c. *Suomen romanikielen käänteissanasto. Reverse Lexicon of Finnish Romani*. (Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja, 111.) Helsinki.
- GRANQVIST, K. 2001b. Suomen romanikielen leksikografia ja sen erityisongelmat [Lexikografie finské romštiny a její specifické problémy]. *Leksikograafiaseminar Sõna tänapäeva maailmas. Leksikografinen seminaari Sanat nykymaailmassa*. (Eesti keele instituudi toimetised) 9, 15–27.
- GRANQVIST, K. 2001c. Suomen romanikieli [Finská romština]. *Kielikello*, 1, 4–8.
- GRANQVIST, K. 2002b. Finnish Romani Phonology and Dialectology. *SKY Journal of Linguistics*, 15, 61–83.
- GRANQVIST, K. 2005. ROMTWOL. An implementation of a two-level morphological processor for Finnish Romani. In: SCHRAMMEL, B., HALWACHS, D., AMBROSCH, G. (eds.). *General and Applied Romani Linguistics. Proceedings from the 6th International Conference on Romani Linguistics*. München: Lincom Europa, 150–162.
- GRANQVIST, K. 2006. (Un)wanted institutionalization: the case of Finnish Romani. *Romani Studies*, 16 (1), 43–62.
- GRANQVIST, K. 2007. *Suomen romanin äänne- ja muotorakenne* [Fonologie a morfologie finské romštiny]. Helsinki: Yliopistopaino.
- GRANQVIST, K. 2009a. Mikä on erilaista romanien diskurssissa [V čem je diskurz Romů odlišný?]. In: IDSTRÖM, A., SOSA, S. (eds.). *Kielissä kulttuurien ääni*. Helsinki: SKS, 206–222.

- GRANQVIST, K. 2009b. Suomen romanin kirjallinen perinne ja kirjoittaminen [Literární tradice a písennictví ve finské romštině]. In: TEOKSESSA RUPPEL, K. (ed.). *Omin Sanoin. Kirjoituksia vähemmistökielten kirjallisuudesta. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen verkkojulkaisuja* 6, 155–164.
- GRANQVIST, K. 2010c. Two hundred years of Romani Linguistics. In: KARTTUNEN, K. (ed.). *Anantam sästram. Indological and Linguistic Studies in Honour of Bertil Tikkanen*. *Studia Orientalia* 108, 245–265.
- GRANQVIST, K. 2011a. *Lyhyt Suomen romanikielen kielioppi* [Stručná gramatika finské romštiny]. Helsinki: Finnish Romani Association. Dostupné z: <http://scripta.kotus.fi/www/verkkojulkaisut/julk24/> Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen verkkojulkaisuja 24.
- GRANQVIST, K. 2011b. *Vaaguno!* [První!]. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 16. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- GRANQVIST, K. 2012. *Vauro!* [Druhý!]. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus.
- GRANQVIST, K. 2013a. Attritiosta Suomen romanikielessä romanikielessä [O ústupu finské romštiny]. In: GRANQVIST, K., RAINÓ, P. (eds.). *Rapautuva kieli. Kirjoituksia vähemmistökielten kulumisesta ja kadosta*. Helsinki: SKS, 103–148.
- GRANQVIST, K., VILJANEN, A. M. 2002. Kielelliset tabut romani-identiteetin kuvaajana [Lingvistická tabu v popisu romské identity]. In: LAIHIALA-KANKAINEN, S., PIETIKÄINEN, S., DUFVA, H. (eds.). *Moniääninen Suomi*. Jyväskylä: Soveltavan kielentutkimuksen laitos, 109–25.
- GRÖNFORS, M., VIROLAINEN, K., ÅKERLUND, T., LOUNELA, P. 1997. Suomen romaniväestö: unohdettu kulttuuriryhmä [Finští Romové: zapomenutá kulturní skupina]. In: PENTIKÄINEN, J., HILTUNEN, M. (eds.). *Suomen kulttuurivähemmistöt. Suomen Unesco-toimikunnan julkaisuja* 72. Helsinki: Yliopistopaino, 149–184.
- HALWACHS, D. W. 2012. Functional expansion and language change: The case of Burgenland Romani. *Romani Studies*, 22 (1), 49–66.
- HEDMAN, H. 1996. *Sar me sikjavaa romanes. Romanikielen kielioppiopas* [Jak vyučuji romštinu. Gramatický průvodce Finska]. Jyväskylä: Opetushallitus.
- HEDMAN, H. 2004. Suomen romanikieli salakielenä [Finská romština jako tajný jazyk]. In: NENONEN, M. (ed.), *Papers from the 30th Finnish Conference of Linguistics, Joensuu, May 15–16, 2003*. Joensuu: University of Joensuu, 42–48.
- KARIMUS, M. 1969. Romanien tavoista [O zvyčích Romů]. In: HUTTUNEN, K., NORDSTRÖM-HOLM HUTTUNEN, G. (eds.). *Mustalaiselämää*. Helsinki: Tammi.

- KARIMUS, M. 2009. Suomen romanikieli: sen asema yhteisössään, käyttö ja romanien kieliasenteet [Finská romština: její status v komunitě, užívání a postoje k jazyku ze strany Romů]. *Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen verkkojulkaisuja* 8. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus. Dostupné z: http://scripta.kotus.fi/www/verkkojulkaisut/julk8/Suomen_romanikieli.pdf [cit. 2012–11–9].
- KOIVISTO, V. 1982. *Drabibosko ta rannibosko byrjiba* [Začínáme se čtením a psaním]. Helsinki: Ammattikasvatusthallitus – Kouluhallitus.
- KOIVISTO, V. 1987. *Rakkavaha romanes. Kaalengo tšimbako sikjibosko liin* [Pojdme si povídat. Učebnice romštiny]. Helsinki: Ammattikasvatusthallitus – Kouluhallitus.
- KOIVISTO, V. 1992. Tutkimus Suomen romanikansan ammasteista ja niissä tapahtuneista muutoksista [Studie o profesích finských Romů a dynamika jejich vývoje]. Diplomová práce. Helsinki: University of Helsinki.
- KOIVISTO, V. 1994. *Romano-Finitiko-Angliko laavesko liin. Romani-suomi-englanti-sanakirja. Romany-Finnish-English Dictionary*. SKST 811, Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 117. Helsinki: SKS ja Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- KOIVISTO, V. 2001. *Suomi-romani -sanakirja. Finitiko-romano laavesko liin* [Slovník finské romštiny]. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 74. Helsinki: Painatuskeskus ja Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- KOIVISTO, V. 2002. *Drabibosko liin* [Čítanka]. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 120. Helsinki.
- KOIVISTO, V. 2003. Katsaus romanikielen opetukseen 1970-luvulla Suomessa [Zhodnocení výuky romštiny ve Finsku v sedmdesátých letech]. *Latšo diives*, 1, 18–20.
- KOPSA-SCHÖN, T. 1996. *Kulttuuri-identiteetin jäljillä. Suomen romanien kulttuuri-identiteetistä 1980-luvun alussa* [Po stopách kulturní identity. Kulturní identita finských Romů na začátku 80. let]. Helsinki: SKS.
- KÖPKE, B. 2004. Neurolinguistic aspects of attrition. *Journal of Neurolinguistics*, 17, 3–30.
- LEIWO, M. 1999. Suomen romanikielen asemasta ja huollosta [O statusu a plánování finské romštiny]. In: PEKKOLA, S. (ed.). *Sadanmiehet. Aarni Penttilän ja Abti Rytkösen juhlakirja*. Suomen kielen laitoksen julkaisuja 41. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, 127–39.
- LINDBERG, V., SUONOJA, K. 1999. *Romanipolitiikan strategiat* [Strategie romské politiky]. Helsinki: Sosiaali- ja terveystieteiden ministeriö.

- LINDSTEDT, J., GRANQVIST, K., HEDMAN, H., HUTTU, H., LINDGREN, A., LINDGREN, M., VUOLASRANTA, M., ÅKERLUND, T., HÄNNINEN, A. 2009. Romanikielen kielipoliittinen ohjelma [Program jazykové politiky romštiny]. *Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen verkkojulkaisuja 10*. Dostupné z: http://scripta.kotus.fi/www/verkkojulkaisut/julk10/romanikielen_kielipoliittinen_ohjelma.pdf [cit. 2015–4–10].
- MAJANIEMI, P., ÅKERLUND, T. 2008. *Tinosko laave* [Tinova slova]. Helsinki: Opetushallitus.
- MATRAS, Y. 2002. *Romani. A Linguistic Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MATRAS, Y. 2005. The classification of Romani dialects: A geographic-historical perspective. In: HALWACHS, D., SCHRAMMEL, B., AMBROSCH, G. (eds.). *General and applied Romani linguistics*. Munich: Lincom Europa, 7–26.
- MATRAS, Y., SAKEL, J. 2007. Investigating the mechanisms of pattern-replication in language convergence. *Studies in Language*, 31 (4), 829–865.
- MNS = *Mustalaiskielen normatiivi sanasto* [Normativní lexicon romštiny]. Eripainos Mustalaiskielen ortografiakomitean mietinnöstä 1971: A 27. Helsinki: Moniste.
- MIKLOSICH, F. 1872–1880. *Über die Mundarten und Wanderungen der Zigeuner Europa, X–XII*. Wien: Karl Gerold's Sohn.
- OPH 2004 = *Romanilasten perusopetuksen tila. Selvitys lukuvuodelta 2001–2002*. [Výzkum stavu výuky romských dětí ve školním roce 2001–2002]. Dostupné z: http://www.oph.fi/download/48985_romanilasten_perusopetuksen_tila.pdf [cit. 2015–4–10].
- OPH 2005 = *Romany education unit with the National Board of Education*. Dostupné z: <http://www.oph.fi/english/SubPage.asp?path=447,490,15850> [cit. 2006–1–31].
- PALM, K.. 1997. *Kaalengo Kenti Dñambena. Romanilapset laulavat* [Romské děti zpívají]. Helsinki: Opetushallitus/National Board of Education.
- PIRTTISAARI, H. 2002. *Suomen romanin partisiippien morfologiaa* [Morfologie částic ve finské romštině]. Diplomová práce. Helsinki. University of Helsinki.
- PIRTTISAARI, H. 2003. Muutos ja variaatio Suomen romanin verbien taivutustyypeissä [Změna a variace ve flexi sloves ve finské romštině]. *Virittäjä*, 4, 508–28.
- PIRTTISAARI, H. 2004a. *Contact-induced changes in Finnish Romani*. Dostupné z: <http://www.ling.helsinki.fi/kielitiede/20scl/abstracts.shtml#Pirttisaari> [cit. 2004–4–9].

- PIRTTISAARI, H. 2004b. Variation and change in the verbal morphology of Finnish Romani. In: NENONEN, M. (ed.). *Papers from the 30th Finnish Conference of Linguistics, Joensuu, May 15–16, 2003*. Joensuu: University of Joensuu, 178–84.
- PIRTTISAARI, H. 2005. A functional approach to the distribution of participle suffixes in Finnish Romani. In: SCHRAMMEL, B., HALWACHS, D., ABROSCH, G. (eds.). *General and Applied Romani Linguistics. Proceedings of the 6th International Conference on Romani Linguistics*. München: Lincom Europa, 114–27.
- RAJALA, S., SALONEN, M., BLOMERUS, S., NISSLÄ, L. 2011. Romanioppilaiden perusopetuksen tilannekatsaus 2010–2011 ja toimenpide-ehdotukset [Základní vzdělávání romských žáků – Hodnocení ročníku 2010–2011 a návrhy do budoucna]. *Raportit ja selvitykset 2011*, 26. Helsinki: Opetushallitus.
- REKOLA, T. 2012. Romanien varhaisvaiheet Suomessa: 1500-luvulta 1800-luvun puoliväliin [Počátky Romů ve Finsku: od 16. po polovinu 19. století]. In: PULMA, P. (ed.). *Suomen romanien historia*. Helsinki: SKS, 18–83.
- Romales. 2003. *Bahaven ta džamben*. [Hrajme si a zpívejme] Helsinki: Opetushallitus / National Board of Education.
- SOININEN, M. 2014. Romanien perustuslaissa turvattujen kielellisten oikeuksien toteutuminen [Naplňování jazykových práv Romů zaručených ústavou]. *Selvityksiä ja ohjeita 11*. Oikeusministeriö. Dostupné z: http://www.oikeusministerio.fi/fi/index/julkaisut/julkaisuarkisto/1392988540383/Files/OMSO_11_2014_Romanikieli_48_s.pdf [cit. 2015–4–10].
- STM 2010 = *Suomen romanipoliittinen ohjelma. Työryhmän esitys*. Selvityksiä 2009:57. Sosiaali- ja terveystieteiden ministeriö. Dostupné z: http://www.stm.fi/c/document_library/get_file?folderId=39503&name=DLFE-10533.pdf [cit. 2015-4-10].
- TERVONEN, M. 2012a. Kiertolaisia, silmätikkuja ja rajojen ylittäjiä: 1800-luvun lopulta toiseen maailmansotaan [Vagabundi, rváci a přebíhači hranic: od počátku 19. století po 2. světovou válku]. In: PULMA, P. (ed.). *Suomen romanien historia*. Helsinki: SKS, 84–142.
- THESLEFF, A. 1899. *Finlands zigenare. En etnografisk studie* [Finská romština. Etnografická studie]. Helsinki.
- THESLEFF, A. 1901. Wörterbuch des Dialekts der finnländischen Zigeuner. *Acta Societatis Scientiarum Fennicae* XXIX: 6. Helsinki: Finnische Litteratur-Gesellschaft.
- THESLEFF, A. 1904. *Zigenare. En inledande öfversikt till det af författaren vid Skansens värfest 1904 anordnade zigenarlägrät* [Romové. Úvodní hodnocení podoby romského tábora iniciované autorem na jarním setkání ve Skanze-nu]. Stockholm: Centraltryckeriet.

- TOLKKI, T. 1951. Poliisi ja mustalaiset [Policie a Romové]. *Poliisimies* 11.
- VALTONEN, P. 1968. *Suomen mustalaiskielen kehitys eri aikoina tehtyjen muis-tiinpanojen valossa*. [Rozvoj finské romštiny ve světle poznámek z různých dějinných období]. Licentiate Thesis. Helsinki: University of Helsinki.
- VAN COETSEM, F. 1988. *Loan phonology and the two transfer types in language contact*. Dordrecht: Foris.
- VEHMAS, R. 1961. Suomen romaniväestön ryhmäluonne ja akkulturoituminen [Skupinový charakter a akulturace finských Romů]. Turun yliopiston jul-kaisuja, sarja B, osa 81, Turku.
- VUOLASRANTA, M. 1996 [1995]. *Romani tšimbako drom* [Cesta romštiny]. Jyväskylä: Opetushallitus.
- VUOLASRANTA, M., HAGERT, A., MAJANIEMI, P., HUTTU, H. 2003. *Romani tšimbako buttiako liin 1* [Cvičební sešit romštiny I]. Helsinki: Opetushallitus.
- VUORELA, K., BORIN, L. 1998. Finnish Romani. In: Ó CORRÁIN, A., MAC MATHÚNA, S. (eds.). *Minority Languages in Scandinavia, Britain and Ireland* (Studia Celtica Upsaliensia, 3). Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 51–76.
- WALSH, T. M., DILLER, K. C. 1981. Neurolinguistic considerations on the op-timum age for second language learning. In: DILLER, K. (ed.). *Individual Difference and Universals in Language Learning Aptitude*. Rowley, Mass.: Newbury House, 3–21.
- ÅKERLUND, T. 2002. Oman kielen merkitys romanien kulttuuri-identiteetille [Význam vlastního jazyka pro kulturní identitu]. In: LAIHIALA-KAN-KAINEN, S., PIETIKÄINEN, S., DUFVA, H. (eds.). *Moniääninen Suo-mi*. Jyväskylä: Soveltavan kielentutkimuksen laitos, 126–129.

Vzdělávání v romském jazyce v Srbsku z pohledu projektu QualiRom

Abstract

The QualiRom project (Quality Education in Romani for Europe) is presented herein as an example of academically challenging research and educational context in which internationally achieved and recognized outcomes have not (yet) found space for implementation in the Serbian socio-political context.

Keywords:

Romani, Serbia, top-down and bottom-up language education policy, transdisciplinary research

¹ Jelena Filipović, Ph.D., působí na Ústavu iberijských studií na Filologické fakultě Univerzity v Bělehradě.
E-mail: jelenafbgd@gmail.com

1. Úvod

Srbská shora řízená jazykově vzdělávací politika a plánování se v posledních dvou desetiletích soustředily především na Romy, nejvíce marginalizovanou menšinu žijící na území státu. Srbsko bylo jednou ze zemí, které se připojily k Dekádě romské inkluze (2005–2015) a příslušné státní instituce (Ministerstvo školství, vědy a technologického rozvoje, Ministerstvo pro lidská práva a práva menšin) zahájily několik programů s jasně definovaným cílem: zlepšit celkové životní podmínky romské menšiny v Srbsku včetně vzdělávacích a socioekonomických (podrobněji viz Filipović et al. 2010). Jak ovšem trefně poznamenává May (2008: 168), „navzdory deklarovaným záměrům [...] nedokázala vzdělávací politika vyřešit ani zmírnit sociální znevýhodnění a zejména znevýhodnění v oblasti vzdělávání, kterým tyto (menšinové) skupiny ve srovnání se zbytkem společnosti čelí.“ Současná situace romské populace v Srbsku tuto hořkou pravdu vyjádřenou ve výše uvedené citaci pouze potvrzuje. Pokud jde o strategie jazykového vzdělávání, pak stejně jako v jakémkoliv jiném segmentu populace o nich nelze uvažovat, aniž bychom vzali v potaz obecné socio-politické a historické souvislosti, v nichž jsou vytvářeny a uváděny do praxe. V případě romských dětí, ať už v Srbsku nebo kdekoliv jinde (například Hancock 1999; Leseman 2007), to jsou jevy jako společenská a ekonomická marginalizace, kulturní modely odlišné od neromské populace a nízká úroveň formálního vzdělání rodičů, které spolu s xenofobií, rasismem a negativními stereotypy o Romech již delší dobu podporují kvazivědecké argumenty ve prospěch takzvané teorie deficitu. Podle této teorie je za velmi slabé studijní výsledky romských žáků zodpovědná samotná romská komunita a její jednotliví členové. V Srbsku nadále přetrvává tato situace: „[...] tzv. imerzní programy, založené na strategii skoč a plav anebo se utop, jsou uplatňovány nejdéle ve vzdělávání romských dětí. Na rozdíl od většiny národnostních menšin, kterým byla alespoň formálně přiznána možnost volby dvojjazyčného vzdělávání nebo vzdělávání v mateřském jazyce, nebyli Romové donedávna uznáni ústavou jako národnostní menšina a neměli tedy jinou volbu než nastoupit do vzdělávacího systému jako úplní outsideri“ (Filipović et al. 2010: 267). Zprávy srbského ministerstva školství a dalších národních i mezinárodních institucí označovaly po dlouhá léta nízkou úroveň znalosti srbštiny jako jazyka výuky za jeden z klíčových faktorů, který způsobuje, že se romské děti v Srbsku umísťují systematicky na nejnižší úrovni v hodnocení studijních výsledků. Nicméně až donedávna nebyla věnována pozornost významu a důležitosti vzdělávání etnolingvistických menšin v jazyce jejich primární socializace (tj. L1), u kterého byla prokázána přímá korelace se studijními dispozicemi a školní úspěšností (viz například Cummins 1981a, 1981b, 1984; Labov 1972; Skutnabb-Kangas 1991, 2000, 2004, 2006, atd.). Aktivita evropských institucí, mezi nimi například i Rady Evropy, během posledního desetiletí zahrnují právě programy, které se (s většími nebo menšími úspěchy) pokoušejí o řešení tohoto

problému. Byla také vydána řada dokumentů zaměřených na zvyšování kompetence v marginalizovaných a dominovaných menšinových jazycích na našem kontinentu.

2. Projekt QualiRom

Projekt QualiRom (Kvalitní vzdělávání v romštině pro Evropu) byl podpořen Programem celoživotního učení (LLP) Výkonné agentury pro vzdělávání, kulturu a audiovizuální oblast (EACEA) v rámci jazykového podprogramu K-2, podaktivity Zvyšování povědomí a vývoj nových učebních materiálů a/nebo online kurzů. Během projektu byla v praxi využita a testována Rámcová osnova pro výuku romštiny (*Curriculum Framework for Romani, CFR*) a související dokumenty Evropského jazykového portfolia pro romštinu (*European Language Portfolio, ELP*). Všechny tyto dokumenty byly připraveny Radou Evropy na základě Společného evropského referenčního rámce pro jazyky (http://qualirom.uni-graz.at/home_cs.html). Projekt byl realizován od prosince 2010 do prosince 2013. Byl navržen jako akademický projekt, na kterém se podílely instituce terciárního vzdělávání ze zúčastněných zemí. Hlavním koordinátorem projektu byla rakouská Univerzita ve Štýrském Hradci, zatímco univerzity z České republiky, Finska a Srbska byly zodpovědné za projektové aktivity ve svých vlastních zemích. Slovensko, které bylo pátým účastníkem projektu, přispělo svou rozsáhlou zkušeností ze soukromé střední školy, na které jsou již několik let uplatňovány inovativní výukové metody, zaměřené primárně (ale ne exkluzivně) na romské studenty. Posledním aktivním účastníkem, zejména v oblasti logistiky a vztahů s veřejností, bylo Evropské středisko pro moderní jazyky (ECML), instituce Rady Evropy zaměřená na výuku jazyků a vzdělávání učitelů. „Hlavním cílem projektu bylo připravit sady výukových materiálů, které lze použít v různých sociokulturních a výukových situacích, zemích a v rámci různých formálních i neformálních vzdělávacích systémů. Již na začátku bylo určeno, že součástí aktivit projektu nebudou snahy o standardizaci. Cílem bylo ukázat, že nestandardizované jazykové variety mohou být úspěšně použity ve vzdělávání romských dětí z různých jazykových prostředí. Jednotlivé týmy pracovaly na návrzích a vývoji materiálů pro studenty různých věkových skupin (na úrovni základního i středního vzdělávání), v souhrnu pokrývajících úrovně jazykových kompetencí v romštině od A1 do B2 (dle Společného evropského referenčního rámce). Příručky s instrukcemi pro budoucí učitele romštiny byly vždy připraveny ve dvou jazykových verzích – v místním jazyce a v angličtině. Ve výukových materiálech byly samozřejmě použity různé variety romštiny (arlijská, gurbetská, východoslovenská, kalderašská, lovárská a finská). Jednotlivé skupiny se pravidelně dvakrát ročně setkávaly na vzdělávacích seminářích vedených odborníky, které vybrali projektoví koordinátoři. Semináře podpořili Rada Evropy a ECML“ (Filipović 2015: 91).

Základním východiskem projektu QualiRom byl předpoklad, že formální vzdělání na všech úrovních, od předškolního po terciární, představuje jeden z klíčových faktorů, které umožňují sociální mobilitu a úspěšnou integraci kteréhokoli jedince, jak z hlediska profesního, tak i obecně ve veřejném životě. Jak již bylo zdůrazněno, tento fakt je velmi důležitý v případě dětí, které pocházejí z menšinových, zvláště pak z marginalizovaných skupin, jako jsou právě Romové. Z tohoto důvodu je právo na kvalitní vzdělání považováno za nezbytný předpoklad pro rozvoj „nového psychologicko-kognitivního prostoru pro romské děti, který jim umožní uvědomit si a přijmout svou vlastní etnolingvistickou identitu a zároveň se od svých vrstevníků v rámci formálního vzdělávacího systému naučit, jak se stát kompetentními členy majoritní společnosti. [...] Jak se již mnohokrát ukázalo, jen ti, kteří usilují o vlastní zviditelnění se před zraky veřejnosti, mohou skutečně přispět ke změně, která se bude týkat nejen jejich vlastních životů, ale ovlivňovat i životy ostatních členů jejich komunity nebo etnické skupiny, stejně jako situaci dalších minoritních i majoritních skupin“ (Filipović et al. 2010: 273). Je třeba zdůraznit, že projekt QualiRom byl zacílený pouze na komunity mluvčích romštiny, a zároveň si jasně uvědomoval, že existují další skupiny, které hovoří jinými jazyky, například albánsky nebo beášsky, a s největší pravděpodobností by ve vzdělávání potřebovaly stejný typ podpory. Z logistických a praktických důvodů však nemohly být do projektu zařazeny.

Jedním z dalších hlavních strategických bodů projektu byla jeho čistě aplikovaně lingvistická orientace. Konkrétně se projekt zaměřoval na testování výukových a studijních materiálů již dříve vytvořených odborníky z Rady Evropy ve spolupráci s představiteli relevantních romských organizací a sdružení z různých částí Evropy. Materiály byly v rámci tohoto projektu testovány v různých sociokulturních a vzdělávacích prostředích, bez jakýchkoli normativních úsudků ohledně relativní hodnoty různých variet romštiny, které byly do projektu zahrnuty. Seznam cílů a výstupů zahrnoval vytvoření rozsáhlé online databáze obsahující ukázky výukových materiálů v několika dialektech romštiny (arlijském, východoslovenském, finském, gurbetském, lovárském a kalderašském) z pěti evropských zemí (Rakousko, Česká republika, Finsko, Srbsko a Slovensko), a jejich zveřejnění tak, aby byly k dispozici všem zainteresovaným učitelům. Cílem bylo vytvořit materiály, které budou zahrnovat celou škálu vzdělávacích situací a pomohou učitelům vytvořit si vlastní výukové materiály, přizpůsobené potřebám jejich studentů a respektující dialekt romštiny, kterým studenti v dané třídě hovoří a který pro ně představuje jazyk primární socializace. „Jak je vidět na webových stránkách projektu QualiRom, byly vytvořeny a zveřejněny stovky výukových materiálů, které jsou dále aktualizovány a vylepšovány i po ukončení projektu. Rovněž byl vypracován návrh na program pro vzdělávání učitelů romštiny. ECML rovněž vyvinulo vzdělávací seminář založený na zkušenostech z projektu QualiRom, jenž nabízí svým členským zemím“ (Filipović 2015: 91).

3. Projekt QualiRom v Srbsku

3.1. Základní informace

Analýza právních dokumentů uplatňovaných v srbských vzdělávacích institucích, která byla uskutečněna v roce 2009 v přípravné fázi projektu QualiRom, poukázala na existenci právního a administrativního rámce pro různé typy primárního a sekundárního formálního vzdělávání, který by mohl být upraven tak, aby odpovídal potřebám různých sociálních, etnických, jazykových a dalších skupin dětí v Srbsku. Existující modely zahrnují vzdělávání v několika jazycích, od srbštiny jako L1 (jazyka primární socializace) nebo srbštiny jako L2 (jazyka používaného při vzdělávání), po jazyky minoritních skupin uznaných srbskou ústavou jako národnostní menšiny, stejně jako bilingvní vzdělávání (pro podrobný přehled srbských jazykově vzdělávacích politik viz Filipović et al. 2007).

Vždy, když se zákonodárci zabývali vzděláváním romských dětí, byl kladen důraz na fakt, že Romové představují nejdéle a nejvíce stigmatizovanou a marginalizovanou skupinu, jejíž akademické výsledky jsou hluboko pod národním průměrem. Mezi nejčastěji zmiňované příčiny jejich extrémně vysoké míry předčasného odchodu ze vzdělávání a nedostatku motivace pokračovat ve vzdělávání i po ukončení základní školy patří problémy týkající se jejich jazykových a odborných kompetencí v srbštině², tedy jazyce vzdělávání, jakož i problémy vycházející z rozdílných kulturních modelů, uplatňovaných v romských komunitách a v majoritní populaci, které jsou doprovázené negativními stereotypy o Romech (Filipović, 2012a; Filipović, 2012b; Filipović et al., 2010).

Většina srbských odborníků v posledních dvaceti letech trvala na vzdělávání romských dětí v rámci inkluzivního modelu, který by systematicky zajišťoval úspěšné začleňování romských dětí do běžných tříd. Zaznívaly však i hlasy těch, kteří věřili, že v prvních fázích vzdělávacího procesu by bylo lepší vytvořit samostatné romské třídy, které by romským dětem pomáhaly posilovat jejich vlastní identitu a připravily je na vstup do hlavního vzdělávacího proudu se zvýšeným pozitivním povědomím o své vlastní kultuře a jazyce. Tyto názory zastávala i Milica Simić, ředitelka Romského dětského centra a předsedkyně Výboru pro vzdělávání v rámci Dekády romské inkluze (rozhovor s paní Simić pro týdeník Vreme, 1. října 2009).

I přesto, že se čas od času objeví (více či méně podložené) zmínky o počtech romských dětí v srbském vzdělávacím systému nebo o jazycích, ve kterých jsou vzdělávány, akademici a odborníci zodpovědní za tvorbu a plánování vzdělávacích politik svorně hovoří o tom, že neexistuje funkční soubor informací

2 Romové byli uznáni za národnostní menšinu teprve v roce 2003. Tím jim bylo přiznáno právo na dvojjazyčné vzdělávání a/nebo vzdělávání v romštině, nicméně do dnešního dne nebyl ustanoven žádný tým složený z kvalifikovaných učitelů, kteří by byli toto vzdělávání schopni zajišťovat.

o romských dětech v srbském vzdělávacím systému, na němž by se mezi sebou shodli jak romští aktivisté a političtí představitelé, tak oficiální státní instituce a neziskové organizace, zapojené do romských vzdělávacích projektů (Baucal, 2012: 351). Baucal tento faktor problematizuje ještě hlouběji: „[...] může vyvstat otázka, zda fakt, že vzdělávací systém a veřejné instituce nemají informace byť jen o počtech romských dětí, nepředstavuje sám o sobě akt diskriminace vůči členům romské komunity. Jinými slovy, měli bychom se ptát, zda nedostatky v dostupných datech nemohou signalizovat nezáměr vzdělávacích a ostatních veřejných institucí pověřených vzděláváním romských dětí, a to i přesto, že srbská ústava garantuje kvalitní základní vzdělání všem srbským dětem bez rozdílu“ (Baucal 2012: 353). Výše uvedené tvrzení se shoduje se závěry mého vlastního výzkumu (Filipović et al. 2007, 2010; Filipović 2007, 2009, 2012a). Do dnešního dne nebyla v Srbsku na vrcholné úrovni navržena, podpořena ani zavedena do každodenní praxe ve výuce žádná efektivní jazykově vzdělávací politika iniciovaná zdola, tedy taková, která by byla vypracovaná přímo členy kterékoli etnické nebo jazykové menšiny (včetně romské) a která by byla určena žákům pocházejícím z této menšiny navštěvujícím běžné srbské třídy. Jinými slovy – na všech stupních srbského formálního vzdělávání jsou uplatňovány pouze oficiální jazykově vzdělávací přístupy, které jsou ale do větší nebo menší míry necitlivé vůči vzdělávacím, ale i emočním a kognitivním potřebám minoritních studentů.

Důsledky takového přístupu jsou velmi znepokojující, jak ilustrují dostupné údaje týkající se romských dětí: pouze 4–8 % romských dětí dokončí povinné předškolní vzdělávání, 80 % nastoupí do první třídy a pouze 20–30 % z dětí, které navštěvují základní školu, povinné vzdělávání řádně ukončí (Baucal, 2012: 359). „V důsledku toho představují Romové segment srbské populace s nejvyšší mírou nedokončeného vzdělání, velmi nízkým procentem absolventů středních škol a minimem vysokoškolských absolventů. Podle údajů z roku 2006 nemá v Srbsku řádně ukončenu základní školu asi 62 % romských dětí a pouze 9,2 % dosáhlo vyššího než základního vzdělání. Kromě toho bylo 50 až 85 % romských dětí vzděláváno ve speciálních školách určených dětem se speciálními vzdělávacími potřebami (Center za prava manjina 2006). U dětí vnitřně vysídlených Romů a těch, kteří se vrací z emigrace, je nízká účast ve vzdělávání ještě umocňována finančními a administrativními problémy, jakými jsou chybějící dokumenty, pomalé postupy úřadů nebo komplikované ověřování diplomů a osvědčení ze zahraničních škol“ (Filipović et al. 2010: 267).

V době kdy probíhaly přípravy předběžné analýzy pro účely zahájení projektu QualiRom, bylo veškeré vzdělávání romských dětí poskytováno pouze v srbštině. Nebyly učiněny žádné pokusy o zavedení obsahově a jazykově integrovaného učení (Content and Language Integrated Learning – CLIL) ani dvojazyčného vzdělávání v romštině a srbštině (částečně to bylo způsobeno nedostatkem

kvalifikovaných učitelů, dalším důvodem byl ale i nedostatek odborného konsensu v oblasti standardizace variet romštiny, kterými se v Srbsku hovoří, tak, aby mohly být využity při vzdělávání romských dětí). Na tomto místě je vhodné zmínit se o oficiálních údajích týkajících se jazykových kompetencí v romštině u romských dětí z různých komunit po celé zemi a o debatách o standardizaci, které měly rozhodující dopad na oficiální jazykově vzdělávací politiku iniciovanou shora, která je v Srbsku vůči romské komunitě uplatňovaná.

Při identifikaci romských dialektů v Srbsku zde vycházím z projektů realizovaných na univerzitách ve Štýrském Hradci a Manchesteru,³ které, dle mých znalostí, představují nejkomplexnější výzkumné úsilí věnované systematické prezentaci evropských variet romštiny. Z nich vyplývá, že v Srbsku se hovoří několika romskými dialekty, obecně klasifikovanými jako balkánské a vlašské. Z balkánských variet jde zejména o arlijský dialekt, kterým se hovoří v Kosovu a na jihu Srbska. Dále jsou v Srbsku přítomné severovlašské a jihovlašské dialekty: gurbetská romština (Vojvodina a Centrální Srbsko, někdy bývá dále členěna na sremskou, banátskou a kosovskou – Boretzky 1986, cit. podle Leggio 2011: 58), lováština (Vojvodina) a kalderaština.⁴ Nicméně, kromě klasického deskriptivně lingvistického a dialektologického výzkumu neexistuje žádný další, který by se zaměřoval na současnou ekolingvistickou vitalitu těchto dialektů (podrobný popis lingvistického a lexikografického výzkumu romštiny v bývalé Jugoslávii v průběhu 20. století, viz Acković 2012: 13–30).

Místní odborníci zabývající se romštinou, a zejména pak ti, kteří sami pocházejí z romské komunity, věnují značnou pozornost snahám o standardizaci romského jazyka v Srbsku, včetně uplatnění standardu v praxi. Posledním výstupem jejich koordinované snahy vyplývajícím z řady aktivit vedených jak zdola, tak i na úrovni vrcholné politiky a plánování, inicializovaných a realizovaných řadou vědců z různých zemí, které vznikly po rozpadu Socialistické federativní republiky Jugoslávie, je dokument s názvem *Standardizacija romskog jezika* (Standardizace romského jazyka), vydaný v roce 2012 v Sarajevu. Obecným závěrem vyplývajícím z tohoto dokumentu je teze, že plánováním jazykové výuky je třeba se zabývat na makro i mikro úrovni. To v praxi znamená, že (1) je nutné zahájit spolupráci s úřady a zákonodárci na státní úrovni, v jejímž rámci bude objasněno postavení romštiny v různých jazykových oblastech a situacích, a (2) musí být věnována pozornost jazykovému korpusu a jeho rozvoji, a to zejména v oblastech specifických registrů, jako je například moderní věda, technologie nebo politický diskurz. Důležitým předpokladem jakékoliv systémové, udržitelné a dlouhodobé standardizace

3 Projekt realizovaný Univerzitou ve Štýrském Hradci viz <http://romaniprojekt.uni-graz.at>
Projekt Univerzity v Manchesteru viz <http://romani.humanities.manchester.ac.uk>

4 Detailní popis klasifikace dialektů romštiny (v angličtině), je dostupný na následujících webových stránkách:
http://romani.humanities.manchester.ac.uk/whatis/classification/dialect_classify.shtml

romštiny je spolupráce vědců ze zemí západního Balkánu (Srbska, Slovinska, Rumunska a Bosny a Hercegoviny – Djurić 2011: 9). Podrobnosti týkající se procesu standardizace nicméně zůstávají nejasné. Dosud nebyla učiněna některá zásadní rozhodnutí a stanoveny jasné cíle. Není například zřejmé, zda by standardizovaná romština měla být založena na jednom konkrétním dialektu, nebo do jaké míry by měla být oboustranně srozumitelná mluvčím romštiny z ostatních evropských zemí. Debata o standardizaci romštiny, která je v zemích bývalé Jugoslávie včetně Srbska vedena již od roku 1971 (tedy od doby, kdy byla v Londýně založena Mezinárodní romská unie; Matras 1991: 109) dominuje romské lingvistické scéně v regionu, aniž by měla jakékoli skutečné dopady na jazykově vzdělávací politiku a reálné problémy celých generací romských dětí. Ty se nemohou učit podle učebnic ve svém mateřském jazyce (L1) na základě kvazivědeckého argumentu, že výukové materiály nemohou být publikovány v nestandardizovaných jazykových varietách (Filipović 2012a, Baucal 2012).

Z tohoto důvodu mají romské děti dodnes jedinou možnost, jak se setkat s romským jazykem a romskou kulturou na školách, a to v rámci volitelného kurzu Romský jazyk s prvky romské kultury, který je podobně koncipován pro všechny minoritní děti, které se vzdělávají v srbštině. Kurz je v posledních dvanácti letech nabízen žákům v prvních osmi ročnících jejich základního vzdělání. Podle zprávy Open Society Institute z roku 2007 byl kurz ve sledovaném období reálně nabízen pouze žákům z autonomní oblasti Vojvodina. Podle této zprávy bylo v Srbsku v době její publikace 21 kvalifikovaných učitelů romštiny, kteří mohli kurz vést. Byl vyučován na 42 školách a docházelo na něj 1266 dětí. Zpráva uváděla, že hodiny se konaly čtyřikrát týdně a že v té době byly k dispozici pouze osnovy pro 1. až 4. třídu. Z rozhovorů s učiteli však vyplynulo, že tyto údaje nelze považovat za směrodatné, jelikož situace v jednotlivých školách se rok od roku výrazně mění. Ministerstvo školství a Odbor pro zvyšování kvality ve vzdělávání mezitím pracovaly na přípravě osnov kurzu pro všech osm ročníků základních škol. Tento proces byl ukončen v roce 2009.⁵ Je třeba zdůraznit, že důvod, proč se výuka romštiny soustředí téměř výhradně do regionu Vojvodina, přímo souvisí se zvláštním postavením, které tato oblast má již od konce druhé světové války a od doby nastolení komunistického režimu v bývalé Jugoslávii. Vojvodina byla vždy autonomní oblastí v rámci Republiky Srbsko. Její multietnický charakter má dlouhou historii, během níž byl všeobecně uznán a promítal se i do všech oblastí veřejného i soukromého života, do školství, profesní sféry i do státní správy. S tím souvisela i jeho jazyková stránka – všechny jazyky, kterými se zde hovořilo, byly oficiálně uznány ústavami všech států⁶, jichž byla Vojvodina během druhé poloviny 20. a ve

5 *Službeni glasnik Republike Srbije* (Úřední věstník Republiky Srbsko), No. 72/09

6 Federativní národní republika Jugoslávie; Socialistická federativní republika Jugoslávie; Svazová republika Jugoslávie; Státní společenství Srbsko a Černá Hora; a konečně Srbsko.

21. století součástí. Vojvodinští zákonodárci prokázali skutečnou snahu o podporu jazykových práv etnolingvistických menšin, žijících na jejím území. Výhody, které z toho plynuly, samozřejmě ve většině případů čerpaly jenom ty vlivnější menšiny s vyšším společenským postavením a ekonomickou mocí. V Subotici například existuje elitní dvojjazyčná maďarsko-německá střední škola, ovšem žádné podobné pokusy o podporu sociální mobility méně vlivných nebo dokonce marginalizovaných minorit podniknuty nebyly.

Za zmínku stojí i fakt, že do dnešního dne neexistují žádná spolehlivá data o počtech srbských učitelů hovořících romsky. Neformální analýzy, které byly provedeny v roce 2009, naznačují, že tato čísla budou velmi nízká. Co se týče celkové romské populace, neoficiální statistiky a konsolidovaná data (kvalifikované odhady založené na kombinaci neoficiálních údajů a výsledků sčítání lidu) uvádějí, že v Srbsku žije mezi 250 000 a 500 000 Romů. Předpokládá se, že z toho 91 000 až 203 000 připadá na romské děti předškolního a školního věku (Baucal, 2012). Autoři antropologických a entolingvistických výzkumů, zabývajících se Romy na Balkáně, dokonce často používají termín „skrytá menšina“ (Sikimić, 2004: 7), právě proto, aby zdůraznili fakt, že pokud jde o jazyková práva, nebyla Romům nikdy poskytnuta nebo nabídnuta „žádná institucionální podpora zaměřená na udržení a revitalizaci jazyka nebo na systémové, strukturované a kvalitní formální vzdělávání v jejich L1, ani jiná kulturně či společensky viditelná pomoc“ (Filipović, 2015: 89). Zřejmě pak nebude velkým překvapením, že otázky jako je přesný počet rodilých mluvčích romštiny, úroveň jejich jazykových kompetencí a přesné rozložení romských dialektů na území Srbska, se nikdy nestaly předmětem žádného seriózního vědeckého výzkumu v této zemi a v tomto regionu.

3.2. Aktivity projektu QualiRom v Srbsku

Před oficiálním zahájením projektu byly na Fakultě filologie Bělehradské univerzity všechny relevantní dokumenty související s projektem přeloženy z angličtiny do srštiny. Mezi ty hlavní patřily *Rámcová osnova pro výuku romštiny*, *Evropské jazykové portfolio pro výuku a studium romštiny* (pro základní a střední školy) pokrývající úroveň jazykové kompetence od A1 do B2 a také *Příručka pro učitele: Jak používat Evropské jazykové portfolio pro romštinu*. To se ukázalo jako velmi užitečné ve všech fázích realizace projektu a to jak v Srbsku, tak i v Rakousku, kde mnozí romští učitelé účastníci se projektu pocházeli ze zemí bývalé Jugoslávie. Veškeré výše uvedené dokumenty jsou přístupné na internetových stránkách Rady Evropy: http://www.coe.int/t/dg4/linguistic/Minorities_Romani_PublAutres_EN.asp.

V roce 2014 vydala Fakulta filologie srbské překlady *Rámcové osnovy pro výuku romštiny* a *Evropského jazykového portfolio pro romštinu v primárním a nižším sekundárním vzdělávání*, které bohužel dosud nenalezly své místo ve formální přípravě budoucích učitelů romštiny.

V rámci přípravné fáze se v květnu 2010 ve Vídni uskutečnil vzdělávací seminář pro učitele romštiny z Rakouska a Srbska. Během realizace projektu byly uspořádány další velmi úspěšné semináře, a to ve Štýrském Hradci (Rakousko), Praze (Česká republika) a Helsinkách (Finsko). Srbský tým QualiRomu tvořili tři učitelé ze Srbska, dva z nich byli mluvčí gurbetské romštiny s rozsáhlou zkušeností s výukou a jeden mluvčí arlijského dialektu – student pedagogiky, který během projektu získal bakalářský titul. Tým se účastnil všech seminářů a pracoval na přípravě a tvorbě výukových materiálů. Na všech pořádaných seminářích bylo díky postgraduálním studentům lingvistiky na Fakultě filologie Bělehradské univerzity zajištěno konsektivní i simultánní tlumočení, které využili jak členové srbského týmu, tak i někteří romští učitelé v týmu rakouském, kteří, jak jsem již zmínila, pocházeli z různých zemí bývalé Jugoslávie. To podle všech účastníků seminářů podstatně zlepšilo kvalitu komunikace, vzájemné spolupráce a konstruktivních diskusí.

K podpoře projektu se zavázalo i Ministerstvo školství, vědy a technologického rozvoje Srbské republiky, v podobě šíření výsledků projektu a zajištění vzdělávání učitelů ve Vojvodině i v Centrálním Srbsku, a to jak v souladu s Národním akčním plánem Kvalitní vzdělání pro všechny, který se primárně zaměřuje na romskou mládež, tak i podle obecných zásad stanovených během Regionálního setkání odborných pracovníků k programu Kvalitní vzdělání pro všechny, které se konalo v říjnu 2011 v Bělehradě a organizovalo jej UNESCO.

Během první fáze prací na projektu QualiRom vytvořil srbský tým výukové materiály pro úrovně A1 a A2, určené prvnímu stupni základního vzdělávání. Ty pak měly být ve školním roce 2012/13 uvedeny do praxe na dvou školách ve městě Novi Sad. Vzhledem k tomu, že v té době nebylo možné zavádět výuku romštiny v sekundárním vzdělávání, došli jsme k závěru, že namísto přípravy materiálů pro úrovně A1 a A2, které by mohly být používány při výuce na středních školách, budeme dále pokračovat ve tvorbě materiálů pro druhý stupeň základních škol (pro žáky ve věku 10–15 let). Cílem bylo dokončit materiály pro úrovně B1 a B2 určené vyšším ročníkům základních škol, a to do konce léta 2012.

Práce na projektových materiálech a jejich pilotní ověřování nicméně úzce souvisely s finančním postavením Srbska v rámci projektu QualiRom. V době přípravy návrhu projektu ani v době přidělení dotace nemělo Srbsko přístup k Jazykovým programům EACEA K-2, byl mu tedy udělen statut účastníka ze třetích zemí, s čímž souvisela i velmi omezená finanční podpora. Tyto prostředky byly určeny jen na další vzdělávání zúčastněných učitelů (byly z nich propláceny cestovní výdaje a honoráře odborníkům z Rady Evropy, kteří po dobu tří let s učiteli pracovali). Období od poloviny roku 2011 do konce projektu bylo poznamenáno velmi obtížnou situací, ve které se nám nedařilo najít prostředky pro pilotní ověření výukových materiálů, vytvořených v rámci projektu. Před oficiálním zahájením projektu a během prvního roku jeho realizace proběhla celá řada konzultací

s Roma Education Fund (REF), OBSE a kanceláři Evropské komise v Bělehradě, přesto však nebyly uvolněny žádné další finanční prostředky na pokrytí mnoha původně plánovaných aktivit.

Během druhé poloviny realizace projektu QualiRom bylo rozhodnuto, že namísto materiálů pro druhý stupeň základních škol pro úroveň kompetence B1 a B2 budou vytvořeny materiály na úrovni A1 a A2 pro první stupeň, a to ve třetím dialektu romštiny, a to konkrétně ve varietě gurbetštiny, kterou se hovoří v Centrálním Srbsku. Důvodem bylo, že vzhledem k omezenému počtu vyučovacíh hodin věnovaných tomuto kurzu a vzhledem k jeho volitelnosti (známky z kurzu se nezapočítávaly do celkových studijních výsledků), by úroveň A2 byla pro naši cílovou skupinu studentů dosažitelnějším cílem. Důležitá byla i zvolená oblast. Na Centrální Srbsko se zaměřovalo Ministerstvo jako na klíčový region pro zavedení osnov kurzu Romský jazyk s prvky romské kultury do běžných tříd v rámci Národní strategie pro zlepšení vzdělávání romských dětí a projektů IPA, které ji podporují.

Součástí projektu byla i diseminace výsledků. Ta zahrnovala vzdělávací kurzy pro učitele, vedené účastníky projektu QualiRom, tedy učiteli romštiny, kteří se podíleli na tvorbě vznikajících výukových materiálů. Ministerstvo formálně přislíbilo učitelům romštiny a účastníkům projektu QualiRom pomoc při koordinaci těchto aktivit a nezisková organizace EHO (*Ekumenska humanitarna organizacija*, Ekumenická humanitární organizace) z Nového Sadu vyčlenila finanční prostředky pro zajištění setkání, na kterých se měl projekt prezentovat školským úřadům ve Vojvodině a Centrálním Srbsku. Tato iniciativa byla rovněž podpořena Vzdělávacím výborem Národní rady pro romskou menšinu, která je zodpovědná za schvalování a dohled nad zaváděním všech rozhodnutí týkajících se formálního vzdělávání této minority v Srbsku.

V roce 2013 zahájila Fakulta filologie Bělehradské univerzity proces formální akreditace semináře dalšího vzdělávání učitelů, založeného na materiálech projektu QualiRom, u Odboru pro evaluaci a zlepšování vzdělávacích procesů, nezávislé instituce, která úzce spolupracuje s Ministerstvem školství, vědy a technologického rozvoje Republiky Srbsko. To bylo učiněno na základě dohody s představiteli Ministerstva odpovědnými za vzdělávání romských dětí a po konzultacích s potenciálními sponzory budoucích seminářů (především s EHO, již zmíněnou nevládní organizací z Nového Sadu), jelikož jsme cítili potřebu poskytnout učitelům, kteří by se seminářů účastnili, nějakou formu finanční podpory (měli jsme přitom na paměti, že pracujeme s velmi zranitelnou úzkou profesní komunitou). Seminář nicméně neobdržel od Podvýboru pro celoživotní vzdělávání učitelů minoritních jazyků pozitivní hodnocení a nemohl být zahrnut do oficiální nabídky akreditovaných povinně volitelných kurzů, které musí dle vlastního výběru absolvovat všichni učitelé základních a středních škol v Srbsku, aby jim vždy po pěti letech mohla být obnovena učitelská licence. Hodnotící posudek projektu vytykal,

že učitelé, kteří seminář navrhovali, neměli dostatečnou akademickou kvalifikaci a ani teoretické akademické vzdělání pro výuku jazyků a také to, že neměli žádnou přijatelnou předchozí pedagogickou praxi. Ve skutečnosti však oba učitelé, kteří byli zahrnuti do žádosti o akreditaci, přes deset let vyučovali kurz *Romský jazyk s prvky romské kultury* na řadě škol ve Vojvodině, byli členy srbského týmu projektu QualiRom (v jehož rámci absolvovali šest velmi náročných seminářů zaměřených na metodiku výuky, Evropské jazykové portfolio pro romštinu a Rámcovou osnovu pro výuku romštiny) a měli plnou logistickou a teoretickou podporu (ve smyslu znalostí na poli aplikované lingvistiky) ze strany členů Fakulty filologie Bělehradské univerzity.

Navzdory tomuto negativnímu vývoji a zejména pak díky dobré vůli a osobní iniciativě účastníků projektu, Aleksandry Nikolić a Ivicy Mišković, byly materiály vzešlé z projektu QualiRom ve Vojvodině během léta a podzimu 2013 prezentovány na celé řadě vzdělávacích seminářů pro učitele. Současnými i potencionálními učiteli romštiny, kteří se seminářů zúčastnili, byly přijaty s nadšením a odhodláním uvést je ve svých třídách do praxe. Kromě toho byly výukové materiály těmito dvěma učiteli neoficiálně testovány při výuce, jak v průběhu přípravy materiálů, tak po jejich dokončení, a podle jejich vlastních slov byla zpětná vazba ze strany studentů velmi pozitivní. Pro systematické uvedení těchto materiálů do praxe však, pokud je mi známo, nebyly ze strany relevantních institucí dosud podniknuty žádné další kroky. Důvody, proč tomu tak je, je třeba hledat ve výše nastíněné a velmi problematické ideologii standardizovaného jazyka a kvazi-vědecké argumentaci, která ji podporuje. Tento způsob uvažování a argumentace totiž brání tomu, aby se na úrovni jazykového plánování zohlednily existující iniciativy vedené zdola, které vycházejí z reálných potřeb studentů romštiny (tedy mluvčích různých, ale vzájemně srozumitelných nstandardizovaných variet tohoto jazyka), identifikovaných a reflektovaných jejich učiteli romštiny, zejména pak těmi, kteří se účastnili projektu QualiRom (viz také poznámky dále v oddíle 4 tohoto článku).

4. Zkušenosti z projektu QualiRom – osobní pohled

Jako srbská koordinátora projektu QualiRom jsem se setkávala s řadou výzev. Na jedné straně to byly různé finanční tlaky, jelikož se Srbsko připojilo k projektu jako účastník ze třetích zemí a mělo od agentury EACEA velmi omezenou finanční podporu. Na druhou stranu jsem se dozvěděla mnohé o standardizaci romštiny v Srbsku, realizované na vrcholné úrovni. Její představitelé se v určitých momentech stavěli do opozice vůči hlavnímu cíli projektu. Tím bylo, jak jsem uvedla již výše, uznat a ocenit diverzitu dialektů romštiny napříč Evropou a představit možnosti jejich zavedení do procesu výuky a studia na srbských školách. Profesní komunita, v tomto případě učitelé romštiny, kteří se projektu účastnili, poskytla skvělý příklad jazykového plánování zdola. Různé variety romštiny

v něm byly využity v různých mezinárodních i multilingvních kontextech a interakcích, díky čemuž se ukázalo, že rozmanitost romských dialektů není nutně překážkou vzájemnému porozumění. Kromě toho i sami učitelé identifikovali potřebu dozvědět se více o jiných varietách romštiny, jelikož se ve svých třídách často setkávali se studenty, kteří hovořili různými dialekty. Stručně řečeno, romští účastníci projektu QualiRom ze všech pěti zapojených zemí vytvořili společný soubor jazykových prostředků, který nabízel „formy a funkce sdílené mluvčími různých variet romštiny,“ což těmto účastníkům mimo jiné umožnilo „docenit hodnotu svého vlastního jazyka a vnímat jej jako bohatství, nikoliv však ve smyslu ekonomickém či pragmatickém“ (Filipović 2015: 93).

Vše, co jsem uvedla výše, nicméně stojí v přímém protikladu k jazykové politice vedené v Srbku ve vztahu k romštině shora. Jde především o to, že hlavní – kvazivědecké – debaty o zavádění romštiny do hlavního vzdělávacího proudu v Srbsku se po desetiletí účastnili ti romští odborníci, kteří trvají na vytvoření jediné standardizované variety romštiny, kterou by se pak učily všechny romské děti, nezávisle na tom, ze které komunity pocházejí a kterým dialektem romštiny hovoří. Debata o otázkách spojených s vytvořením takového standardu se nadále sice vede z mnoha teoretických a akademických perspektiv, ale vždy v kontextu nacionalistického modelu standardizace jazyka (Geeraerts 2003; Filipović 2007, 2009, 2011, 2012a, 2012b, 2015; Filipović, Vuco 2012; Filipović et al. 2010), ve kterém je jazyk vnímán jako součást „svaté trojice“ (Bugarski 2005) sestávající z jazyka, národa a státu. Zastánci standardizace tento model přebírají automaticky, bez ohledu na zvláštní postavení Romů a romského jazyka v Evropě na konci 20. a na začátku 21. století (pro popis důsledků podobného prosazování jazykové politiky shora v Rumunsku⁷ viz například Halwachs 2012: 323–24). V takovém kulturním, politickém a jazykovém klimatu se koncept respektu k dialektní pestrosti tříd studentů romštiny, na němž byl projekt QualiRom založen, poněkud očekávaně setkal s důrazným odmítnutím ze strany lidí podílejících se na plánování výuky romského jazyka na centrální úrovni. To ještě prohloubilo ideologický rozpor mezi „grassrootovým“ jazykovým plánováním zdola, které se odehrávalo v průběhu implementace projektu QualiRom, a institucionálním plánováním a shora iniciovanou centrální politikou prováděnou relevantními srbskými úřady.

7 „Její využívání (ve standardizované podobě, navržené Romskou unií v rámci Varšavské deklarace z roku 1990) v hodinách romštiny bývá často kritizováno místními romskými aktivisty a učiteli, a to primárně z toho důvodu, že ani žáci ani jejich rodiče, kteří romštinu ovládají, nejsou schopni se s touto varietou identifikovat. Z jejich pohledu je standardizovaná romština popisována jako velmi vzdálená jednotlivým lokálním varietám, a do určité míry dokonce i jako nerosrozumitelná. Navíc fakt, že je téměř výlučně využívána ve vzdělávání a neplní žádné funkce v každodenním nebo veřejném životě, přispívá k tomu, že je z hlediska budoucnosti žáků hodnocena jako zbytečná.“ (Halwachs 2012: 324)

Kromě toho jsem poznala mnohé o formování jazykově vzdělávacích politik v Srbsku na vrcholné úrovni obecně a měla příležitost osobně poznat rozdíl mezi proklamovanými a explicitními cíli specifických národních a nadnárodních politik a jejich implicitními, strategickými podtexty. Přestože formální přijetí projektu QualiRom bylo zpočátku velmi pozitivní, a to včetně reakce na materiály, které byly v jeho rámci vytvořeny, a plánů pro zajištění jeho budoucí udržitelnosti, žádný z jeho mimořádně důležitých a užitečných výstupů nebyl dodnes v praxi využit. Příčina je zejména v nedostatku podpory ze strany příslušných státních institucí.

Nicméně ne vše, co se týká postavení a praktických dopadů projektu, je tak bezútesné. Poprvé ve své historii se Fakulta filologie Bělehradské univerzity zapojila do systematické podpory výuky a studia romštiny a převzala aktivní roli při její propagaci v Srbsku. Na Fakultě filologie je od školního roku 2015/16 romský jazyk nabízen jako volitelný předmět v rozsahu čtyř semestrů, což představuje novou éru v přípravě budoucích učitelů romštiny. Fakulta byla také jedním z iniciátorů a aktivních účastníků zapojených do tvorby a implementace krátkodobého vzdělávacího programu, zaměřeného na zvyšování jazykových kompetencí v romštině, který byl určen budoucím učitelům kurzu Romský jazyk s prvky romské kultury. Prvního šestitýdenního kurzu, pořádaného v létě roku 2015, se zúčastnilo 23 účastníků. Deset z nich se na začátku školního roku 2015/16 zapojilo do výuky kurzu Romský jazyk s prvky romské kultury v Centrálním Srbsku. Kurz bude pravidelně nabízen i v budoucnu a bude otevřen všem učitelům, kteří mají odpovídající vysokoškolské vzdělání a chtějí pokračovat ve studiu v oblasti výuky romštiny, v souladu se srbskou legislativou, jež vymezuje obecná kritéria pro kvalifikaci učitelů působících ve formálním primárním a sekundárním vzdělávání.

Na osobní úrovni, jako člověk působící v akademické sféře, jsem projekt QualiRom od jeho počátku vnímala jako transdisciplinární společný podnik, ve které se akademický sektor a zapojení jednotlivci a organizace z romské komunity budou učit od sebe navzájem a překonají tak tradiční bariéru mezi akademickým výzkumem a reálnými problémy a obavami skutečných lidí v jejich každodenních životech. Přestože byl projekt definovaný jako univerzitní, jeho základním metodologickým přístupem bylo společné úsilí zahrnující spolupráci lokálních romských učitelů (z nichž někteří měli jen částečné nebo žádné vysokoškolské vzdělání, nebo předchozí zkušenosti s výukou jazyků) s univerzitními vědci z pěti zemí – Rakouska, České republiky, Finska, Srbska a Slovenska (podrobná autoetnografická výpověď viz Filipović 2015).

Romští učitelé zapojení do projektu si velmi záhy uvědomili potřebu zvýšit své formální akademické kompetence, což by jim umožnilo stát se řádnými učiteli jazyků ve svých zemích. Dva ze tří učitelů ze Srbska se například rozhodli dokončit své středoškolské vzdělání a začali pracovat na splnění požadavků pro přijetí na univerzitu. Vysokoškolské studium ale bohužel zatím nezapočali, a to

zejména z finančních důvodů a z důvodu nedostatečné systematické podpory ze strany státu.

Na závěr mohu upřímně říci, že výše uvedené překážky kladené státními institucemi, kterým jsem jako srbská koordinátorka čelila, daly jasně najevo, že ani vědecky podložené výsledky nejsou dostatečným argumentem pro oficiální uznání úspěšných výstupů mezinárodních projektů a jejich uvedení do lokální společenské, politické nebo vzdělávací praxe. Z tohoto pohledu by projekt QualiRom mohl být chápán jako ilustrativní model selhání jazykově vzdělávacích politik vedených zdola v rámci sociopolitického kontextu založeného na rigidní jazykové ideologii, která převládá jak u majority, tak mezi minoritními komunitami. Přes to všechno stále pevně věřím, že představuje i skvělý příklad mezikulturního dialogu, který mi pomohl (a dovolím si říci, že to samé platí i pro ostatní účastníky) „poznat, jak individualizovaně přistupovat k vědeckým a společenským výzvám, které se projevují neočekávanými způsoby v nenadálých podobách a rámcích. Naučil mne mnohé o ‘kulturně citlivém’ výzkumu (Lincoln & Denzin 2005: 1123), který nejen že uznává a toleruje, ale rovněž oceňuje hodnotu specifických kulturních, lingvistických, etnických nebo rasových skupin, odlišných od mé vlastní“ (Filipović 2015: 97).

Literatura

- ACKOVIĆ, D. 2012. Ogljed o proučavanju romskog jezika. In: Đurić, R. (ed.). *Standardizacija romskog jezika*. Sarajevo: Udruženje Kali Sara Romski informativni centar, 13–30.
- BAUCAL, A. 2012. Deca i mladi iz romske zajednice u obrazovnom sistemu Srbije: Marginalizovani u društvu i marginalizovani u obrazovnom sistemu [Děti a mladí Romové v srbském vzdělávacím systému: Marginalizace ve společnosti a ve vzdělávání]. In: VARADI, T., BAŠIĆ, G. (eds.). *Promene identiteta, kulture jezika Roma u uslovima planske socijalno-ekonomske integracije* [Proměny romské identity, kultury a jazyka formované plánovanou socio-ekonomickou integrací]. Beograd: SANU (Odeljenje društvenih nauka), 349–363.
- BUGARSKI, R. 2005. *Jezik i kultura* [Jazyk a kultura]. Beograd: XX vek.
- CUMMINS, J. 1980. Entry and exit fallacy in bilingual education. *NABE Journal*, 4 (3), 25–59.
- CUMMINS, J. 1981a. The role of primary language development in promoting educational success for language minority students. In: California State Department of Education (ed.). *Schooling and language minority students: A theoretical framework*. Los Angeles, CA: Evaluation, Dissemination and Assessment Center, California State University, 3–49.
- CUMMINS, J. 1981b. Empirical and theoretical underpinnings of bilingual education. *Journal of Education*, 163, 16–29.
- CUMMINS, J. 1984. Wanted: A theoretical framework for relating language proficiency to academic achievement among bilingual students. In: RIVERA, C. (ed.). *Language proficiency and academic achievement*. Clevedon, UK: Multilingual Matters, 2–19.
- DJURIĆ, R. (ed.). 2012. *Standardizacija romskog jezika*. Sarajevo: Udruženje Kali Sara Romski informativni centar.
- FILIPOVIĆ, J. 2007. Ideologija jezika i standardizacija: istorija i budućnost srpskog standardnog varijeteta [Ideologie jazyka a standardizace: historie a budoucnost standardní variety srbštiny]. *Primenjena lingvistika*, 8, 22–31.
- FILIPOVIĆ, J. 2009. *Moć reči. Oglеди iz kritičke sociolingvistike*. [Síla slov. Eseje z kritické sociolingvistiky]. Beograd: Zadužbina Andrejević.
- FILIPOVIĆ, J. 2011. Language policy and planning in standard language cultures – an alternative approach. In: VASIĆ, V. (ed.). *Primenjena Lingvistika u čast Ranku Bugarskom. JEZIK U UPOTREBI* [Aplikovaná lingvistika jako počta Rankovi Bugarskému. JAZYK V PRAXI]. Novi Sad: Društvo za primenjenu lingvistiku Srbije, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, 121–136.
- FILIPOVIĆ, J. 2012a. Obrazovanje romske dece u Srbiji: jezička perspektiva. [Vzdělávání romských dětí v Srbsku: lingvistická perspektiva]. In: VARADI, T., BAŠIĆ, G. (eds.). *Promene identiteta, kulture jezika Roma u uslovima*

- planske socijalno-ekonomske integracije* [Proměny romské identity, kultury a jazyka formované plánovanou socio-ekonomickou integrací]. Beograd: SANU (Odeljenje društvenih nauka), 335–347.
- FILIPOVIĆ, J. 2012b. Language policy and planning from the complexity perspective. In: VUČO, J., FILIPOVIĆ, J. (eds.). *Philological Research Today. Language and Society*. Belgrade: Faculty of Philology Press, 285–320.
- FILIPOVIĆ, J., VUČO, J. 2012. Language policy and planning in Serbia: language management and language leadership. *Anali Filološkog fakulteta*, 24 (2), 9–32.
- FILIPOVIĆ J., VUČO, J., DJURIĆ, Lj. 2007. Critical review of language education policies in compulsory primary and secondary education in Serbia. *Current Issues in Language Planning*, 8 (1), 222–242.
- FILIPOVIĆ, J., VUČO, J., DJURIĆ, Lj. 2010. From Language Barriers to Social Capital: Serbian as the Language of Education for Romani Children. In: PRIOR, M. T. et. al (eds.). *Selected Proceedings of the 2008 Second Language Research Forum*. Somerville, MA: Cascadilla Proceedings Project, 261–275. Dostupné z: <http://www.lingref.com/cpp/slrf/2008/index.html>
- GEERAERTS, D. 2003. Cultural models of linguistic standardization. In: DIRVEN, R. R., FRANK, R., PÜTZ, M. (eds.). *Cognitive Models in Language and Thought. Ideology, Metaphors and Meanings*. Berlin: Mouton de Gruyter, 25–68.
- HALWACHS, D. 2012. Romani teaching: some general considerations based on model cases. In: VARADI, T., BAŠIĆ, G. (eds.). *Promene identiteta, kulture jezika Roma u uslovima planske socijalno-ekonomske integracije* [Proměny romské identity, kultury a jazyka formované plánovanou socio-ekonomickou integrací]. Beograd: SANU (Odeljenje društvenih nauka), 319–334.
- HANCOCK, I. 1999. The schooling of Romani Americans: An overview. Key-note Paper, *Second International Conference on the Psycholinguistic and Sociolinguistic problems of Roma Children's Education in Europe*. Verna, Bulgaria. Dostupné z: <http://www.geocities.com/~patrin/schooling.htm> [cit. 2009–9–1]
- KOMAC, M. 2012. Razvoj socijalnog, ljudskog i kulturnog kapitala – put ka stvaranju autohtone romske narodne zajednice? [Rozvoj sociálního, lidského a kulturního kapitálu – cesta k vytvoření autochtonní romské etnické komunity?] In: VARADI T., BAŠIĆ, G. (eds.). *Promene identiteta, kulture jezika Roma u uslovima planske socijalno-ekonomske integracije* [Proměny romské identity, kultury a jazyka formované plánovanou socio-ekonomickou integrací]. Beograd: SANU (Odeljenje društvenih nauka), 191–205.
- LABOV, W. 1972. The logic of nonstandard English. In: GIGLIOLI, P. P. (ed.). *Language and social context: Selected readings*. New York: Penguin, 179–215.
- LEGGIO, D. V. 2011. The dialect of the Mitrovica Roma. *Romani Studies*, 21 (1), 57–114.

- LESEMAN, P. 2007. *Early education for immigrant children*. The Transatlantic Task Force for Immigration and Integration. Migration Policy Institute. Dostupné z: <http://www.migrationpolicy.org/pubs/LesemanEducation091907.pdf> [cit. 2016–3–25]
- LINCOLN Y. S., DENZIN, N. K. 2005. Epilogue. The eighth and ninth moments – qualitative research in/and the fractured future. in: LINCOLN Y. S., DENZIN, N. K. (eds.). *The Sage handbook of qualitative research*, 3rd edition. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications, 1115–1126.
- MATRAS, Y., REERSHEMIUS, G. 1991. Standardization beyond the state: the cases of Yiddish, Kurdish and Romani. In: VON GLEICH, U., WOLFF, E. (eds.). *Standardization of national languages. Symposium on language standardization*. Hamburg: Unesco-Institut für Pädagogik, 103–123.
- MAY, S. 2008. *Language and minority rights*. New York, London: Routledge.
- Romaninet – a multimedia romani course for promoting linguistic diversity and improving social dialogue: report on Romani language*. Instituto de Enseñanza Secundaria Ribeira do Louro (Spain), Asesoramiento, Tecnología e Investigación S.L. (Spain), Fundación Secretariado Gitano (Spain), „ETHNOTOLERANCE“ (Bulgary), Secretariado Diocesano de Lisboa da Obra Pastoral dos Ciganos (Portugal), Grup Scolar Industrial Victor Jinga (Romania), SC CONCEPT CONSULTING SRL (România), University of Manchester (United Kingdom). Dostupné z: http://www.romaninet.com/ROMANINET_Linguistic_report.pdf [cit. 2016–2–20]
- ROMANI PROJECT. <http://romani.humanities.manchester.ac.uk/index.shtml> [cit. 2016–4–7]
- SIKIMIĆ, B. 2004. Skrivene manjine [Skryté minority]. In: SIKIMIĆ, B. (ed.). *Skrivene manjine na Balkanu* [Skryté minority Balkánu]. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Balkanološki institut, posebna izdanja 82, 6–10.
- SKUTNABB-KANGAS, T. 1991. *Bilingvizam*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- SKUTNABB-KANGAS, T. 2000. Education of ethnic minorities: Introduction and evaluation of various models in relation to Roma. Tolerance, ECMI (European Centre for Minority Issues) Panel. Dostupné z: <http://www.tolerance.cz/english/sem2000/ecmi04.htm>
- SKUTNABB-KANGAS, T. 2004. The right to mother tongue medium education – the hot potato in human rights instruments. Opening Plenary, *II Mercator International Symposium Europe 2004: A new framework for all languages?* Dostupné z: <http://www.ciemen.org/mercator/pdf/simp-skuttnab.pdf>

- SKUTNABB-KANGAS, T. 2005. Endangered linguistic and cultural diversities and endangered biodiversity: The role of educational linguistic human rights in diversity maintenance. *Seminar on Cultural Diversity and Linguistic Diversity*, Diyarbakir/Amed, Turkey. Dostupné z: <http://www.penkurd.org/Diyarbakir-seminar/tove-endangered-linguistic-and-cultural-diversities.html>
- SKUTNABB-KANGAS, T. 2006. Language policy and linguistic human rights. In: RICENTO, T. (Ed.). *An introduction to language policy. Theory and method*. Oxford, UK: Blackwell Publishing, 273–291.

Změna v politice státní moci vůči romskému obyvatelstvu na sklonku osmdesátých let (aneb co KSČ už nestihla)

Abstract:

In the years closing the communist period in Czechoslovakia, a part of the representatives of the Czechoslovak Communist Party and of the state administrative started to realize the depth of the crisis in which the current leadership of the party has found itself. Some of them were also sensitive to the criticism of the current situation echoed by different movements inside the Czechoslovak society. At the same time they strove for the strengthening of the position of the party in the situation of a crisis. The second half of the 1980's saw also a change in the discourse on the situation of the Romani population in Czechoslovakia, which manifested itself in the organisation of a series of meetings with Romani representatives lead by Karel Hoffmann, the then secretary of the Central Committee of the Czechoslovak Communist Party. These meetings laid the foundation for a report, submitted to the central committee of the party in February 1989, which suggested several changes in the approach to the Romani minority. The following material study concentrates on the presentation of so far unpublished documents describing the meetings held in the preparation of the mentioned report.

Key words:

Czechoslovakia, communism, Roms, Romani representatives, Czech National Archives – fund Karel Hoffmann

1 Prof. PhDr. Nina Pavelčíková, CSc., působí na Katedře historie Filozofické fakulty Ostravské univerzity.
E-mail: Nina.Pavelcikova@osu.cz

Předkládaná studie byla vypracována zejména na základě dosud nezpracovaného (a badatelské veřejnosti nepřístupného) fondu, jehož inventář pracovníci Národního archivu (NA) Praha v současné době dokončují a připravují pro běžné využití. Dostal se mi do rukou díky kontaktu s odbornými pracovníky NA, kteří znají mé odborné zaměření a možnost jeho využití mi sami nabídli. Připravovaný fond nese název Karel Hoffmann.² Tento vlivný funkcionář KSČ měl za sebou v letech komunistické diktatury celou řadu stranických a státních funkcí, byl také předsedou ROH. V letech 1988–1989 byl jako člen předsednictva a tajemník ÚV KSČ pověřen jednáním s představiteli Romů, z něhož mělo vyplynout nové řešení základních otázek statusu romského obyvatelstva ČSSR. Na základě těchto jednání předložil Karel Hoffmann předsednictvu ÚV KSČ dne 3. 2. 1989 zprávu, jejíž obsah byl v literatuře již několikrát zmíněn, resp. i s pokusem o stručnou analýzu (Víšek 1999: 199; Sulitka 1999: 220–221; Pavelčíková 2004: 127–131).

Vlastní materiálové studii zabývající se obsahem zkoumaných dokumentů fondu se pokusím předeslat krátký úvod reflektující základní obrysy přístupu části české historiografie k hodnocení komunistického systému vlády (zejména jeho závěrečné fáze), které vyplynuly z diskurzu mezi historiky nejnovějších českých dějin. V posledních letech vyvstal před českou historiografií rozsáhle diskutovaný problém hodnocení komunistické diktatury, především pak období tzv. normalizace. Proti dosavadnímu označování této závěrečné etapy (resp. celého období) vlády komunistů jako „totalitárního režimu“ vystoupila řada historiků (Dobeš 2007; Havelka 2009; Pullmann 2011; Sabrow 2012; Spurný 2012; Kolář, Kopeček 2012). V roce 2012 představili někteří z nich projekt Socialismus jako myšlenkový svět, který podrobněji přiblížili čtenářům jednak na stránkách časopisu Soudobé dějiny, jednak prostřednictvím svých samostatných monografických výstupů. Kritici tzv. teorie totalitarismu se dosud jednoznačně neshodli na jiném obecně přijatelném označení³ pro toto období, zpravidla volí jako nejvhodnější pojem komunistická diktatura. V dané souvislosti

2 Fond je rozsáhlý, zabývá se působením K. Hoffmanna v různých funkcích na úrovni stranických, odborových i státních ústředních orgánů a nebyl mi předložen v úplnosti. Pracovníci archivu znají mé angažmá ve výzkumu postavení Romů v letech 1945–1989 a předložili mi (s doporučením k využití, resp. i publikaci) několik jeho složek, jež se dotýkají jednání s romskými předáky, jejichž průběh na rozdíl od zprávy pro ÚV KSČ z 3. 2. 1989 nebyl dosud publikován.

3 Nabízí se např. termín posttotalitní období, autoritativní režim atp. Jak dále deklaruji, v textu volím zmíněný a dnes nejčastěji užívaný pojem komunistická diktatura, jenž se mi jeví vzhledem k diskutovaným problémům jako víceméně neutrální. Ke kritice výše zmíněných badatelů, tzv. revizionistů viz Fidelius (2014), Hrubý (2014) aj.

nemám v úmyslu se podrobněji zabývat analýzou probíhajícího diskurzu mezi tzv. revizionisty a jejich odpůrci (což vzhledem k materiálovému charakteru předložené studie není ani možné). Chci pouze upozornit na to, že při sledování historických procesů spojených s komunistickou diktaturou si zatím uvádění autoři všimají zejména politických, ekonomických a sociálních problémů. Např. Michal Pullmann ve své monografii *Konec experimentu* (2011) sleduje vývoj komunistického režimu v letech 1985–1989 ve dvou základních rovinách: jednou z nich jsou pokusy o zahájení dialogu uvnitř vedoucích struktur KSČ v rámci ohlasů na perestrojku a glasnost v SSSR. Dalším předmětem jeho zájmu jsou postoje československé společnosti ve vztahu k režimu, jeho narůstající krizi a konečnému krachu. Jeho pokus dokumentovat tyto postoje na základě dost omezeného souboru informací se nesetkal se všeobecným souhlasem (Drápala 2011; Hrubý 2014 aj.), sama mám k němu také výhrady.⁴

Mým cílem v dané souvislosti je bez hlubších aspirací pouze zmínit, že zatím zůstávají mimo pozornost širší odborné veřejnosti další jevy ze závěrečného období komunistické diktatury, na něž je možno v těchto souvislostech poukázat. V předkládané studii se pokusím rozšířit spektrum informací o diskusích, jež probíhaly na úrovni předsednictva ÚV KSČ ve druhé polovině osmdesátých let 20. století. Jak jsem již zmínila, M. Pullmann dokumentuje zejména reflexi ekonomických a sociálních problémů stávajícího společenského systému v řadách části jeho představitelů. V závěrečné etapě normalizace ale proběhla mimo jiné také jednání, během nichž pracovníci ÚV KSČ přiznali (nikoliv na všech úrovních a s obecným souhlasem) značné propady politiky strany v řešení problematiky spojené s postavením romského obyvatelstva v ČSSR. Po neúspěchu asimilačních snah to byl od roku 1972 projekt tzv. kulturní a společenské integrace, jenž přes snahu jednotlivých odborníků o hlubší analýzu migrací, změn v sociálním postavení a dalších významných proměn romského společenství zejména v praxi nedoznal pod vlivem celkové politické situace úspěšného naplnění (Víšek 1999: 184–218; Pavelčíková

4 Naopak mne velmi zaujal především pokus o uchopení problematiky uváděného projektu z pera Pavla Koláře, českého historika působícího ve Švýcarsku, jenž své závěry opírá zejména o poznatky západních autorů zabývajících se historií střední Evropy, resp. přímo ČSSR ve sledovaných letech (Kolář 2015). S tímto zasvěceným výkladem se zde nechci pouštět do polemiky – to by vyžadovalo mnohem hlubší a zřejmě i textově rozsáhlejší analýzu zde prezentovaných materiálů a její další zpracování na základě reflexe dosavadních poznatků i nových perspektiv historické vědy.

2004: 110–122).⁵ Na sklonku své vlády se pak představitelé ÚV KSČ pokusili o jakousi komplexní reflexi vlastních neúspěchů. Kriticky zhodnotili vztah k romskému obyvatelstvu od nástupu KSČ k moci v roce 1948 až do konce osmdesátých let, pokusy o „řešení cikánské problematiky“. V této souvislosti navíc oslovili několik osob, které podle nich reprezentovaly romskou minoritu. Výsledkem delších jednání byl pak i návrh opatření, jež měla zavádět novou koncepci práce s Romy, respektovat i stanoviska části jejich předáků, realizovat změny sociálního statusu a společenského postavení romského obyvatelstva v rámci připravované nové ústavy ČSSR.⁶

Studium nepříliš rozsáhlé části v úvodu představeného fondu mi umožnilo vrátit se k problematice, kterou jsem naznačila (ovšem bez hlubší analýzy) už ve své monografii o historii romského obyvatelstva českých zemí. V její závěrečné části jsem se zabývala usnesením ÚV KSČ z 3. 2. 1989, které vyplynulo z předcházejících setkání představitelů stranických a státních orgánů s několika romskými aktivisty (Pavelčíková 2004: 127–131). Ve své práci uvádím pokusy romských elit o navázání diskuse na nejvyšší úrovni – první z nich proběhly už v roce 1986. Tehdy představitelé ÚV KSČ a vlády požádali o přijetí PhDr. Vladimír Oláh a další dva slovenští Romové; dosáhli sice příslibu řešení přednesených požadavků, ovšem k žádnému obratu ze strany mocenských orgánů nedošlo. Další pokusy romských předáků o jednání na nejvyšší úrovni uvádí P. Víšek (1999: 188–189), který byl jako poradce tehdejšího federálního ministerstva práce a sociálních věcí iniciátorem těchto jednání a usiloval o kritický přístup k dosavadním způsobům řešení „cikánské problematiky“. Na počátku dalšího roku se pak objevila iniciativa „zdola“ – vytvořil se přípravný výbor Svazu Romů v ČSSR (Víšek 1999: 188–190; Pavelčíková 2004: 127)

5 Nejrozsáhlejším soudobým výstupem je v tomto směru sborník, jež připravil kolektiv autorů pod vedením pracovníka Sociologického ústavu ČSAV Karla Káry – viz Kol. pracovníků sociologické sekce ČSAV: Ke společenské problematice Cikánů v ČSSR. Praha: Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV 1975; představoval značně okleštěný výstup předcházejících rozsáhlých terénních výzkumů zejm. Evy Davidové a Mileny Hübschmannové, jež se zabývaly např. vývojem migrací romských obyvatel od roku 1945. Jeho úvod a závěr z pera K. Káry a J. Kozla se staví odmítavě ke snahám o přijetí a integraci romské kultury. V praxi je pro toto období symptomatická již vícekrát popisovaná příprava přesídlení mosteckých Romů, v níž nakonec zvítězila varianta Chánov, viz Friš, J. a kol.: Cikáni ve starém Mostě, Praha–Most: ÚHA a ONV 1975 (Pavelčíková 2004: 115–122; Davidová 2001: 29–34; Haušild 2008). Zmínky o nedostatečné reflexi koncepcce tzv. společenské a kulturní integrace v ČR i na Slovensku bychom našli v pracích soudobých odborníků, potvrzují je i texty a odkazy uváděné v kolektivním sborníku Romové v České republice. Praha: Socioklub 1999 (např. s. 192–193 a 516, pozn. č. 194, 195 aj.), k soudobé situaci Romů na Slovensku a jejímu výzkumu viz Anna Jurová (2007). Prohlubování krize stranické a státní politiky vůči Romům v letech tzv. normalizace dokumentuje řada autorů z různých oblastí společenských věd (Mann 1992, Guy 1977, 2001; Davidová 2001; Dubayová 1997; Zapletal 2012 aj.) Zatím však chybí obecnější a komplexnější pohled na celé období tzv. normalizace nejen z hlediska státní politiky vůči Romům, ale i vzhledem k vnitřním proměnám kultury jednotlivých romských skupin.

6 Termín Romové, romský používám víceméně z praktických důvodů, jež jsem už vícekrát podrobněji vysvětlila (Pavelčíková 2013a) – i když jej nepovažuji za bezvýhradně přijatelný (zejména z pohledu historického). V dané souvislosti nebudu také hlouběji analyzovat, nakolik byli dále uvedení „představitelé Romů“ skutečně uznávanými reprezentanty romského obyvatelstva ČSSR; určitá problematičnost role některých z nich vyplývala např. z postavení v rámci dobového správního aparátu.

Přípravy jednání s romskými předáky

Teprve v době rychle se prohlubující krize komunistické diktatury dospěli někteří nejvyšší funkcionáři KSČ k závěru, že by bylo třeba otevřít také otázku vztahu režimu vůči romskému obyvatelstvu ČSSR. Na základě dostupné pramenné základny není možno jednoznačně rozhodnout, do jaké míry to byl výsledek jejich hlubšího zamyšlení nad danou problematikou či jen jakési gesto reagující na narůstající iniciativy části romských předáků, sílící kritiku (i mezinárodní, např. jako ohlas známého dokumentu Charty 77) i nárůst zájmu majority o romskou kulturu (Pavelčíková 2004: 123–126; Davidová 1995: 211–217). P. Víšek kromě těchto důvodů zdůrazňuje i fakt, že to byla příležitost lépe uplatnit vliv KSČ na „tuto dosud politicky intaktní oblast“ (Víšek 1999: 189). To ostatně potvrzují i opakovaná vystoupení tajemníka a člena předsednictva ÚV KSČ Karla Hoffmanna na schůzkách, jejichž průběh v dalším textu podrobněji zaznamenávám. Ten během nich neustále zdůrazňoval, že sice vyslechne názory přítomných Romů a zahrne je do připravované zprávy, ale rozhodující slovo bude mít ústřední výbor strany. Explicitně je snaha upevnit vliv ÚV KSČ v nově připravovaných romských aktivitách vyjádřena i v závěrečné části níže představeného dokumentu ÚV KSČ z 3. 2. 1989.

Přípravu hodnotící zprávy a návrhů na nová řešení statusu dlouhodobě marginalizované minority převzal již zmíněný Karel Hoffmann. Jednání, která tentokrát iniciovaly stranické a státní orgány, se připravovala v průběhu roku 1988 a podle Víška (1999: 190–191) přebírala i řadu starších údajů z dokumentů předkládaných v letech 1976, 1981 či 1984. Ani předmětná jednání však neprobíhala za všeobecné podpory ostatních představitelů ÚV KSČ, o čemž svědčí např. skutečnost, že první ze schůzek, jež jsou předmětem mého dalšího textu, proběhla na počátku listopadu 1988 téměř konspirativně v budově hotelu Praha.⁷ Analýzu dosavadní politiky KSČ vůči Romům připravili pracovníci aparátu ÚV KSČ Bohumil Janouch a zástupce vedoucího oddělení Jaroslav Jenerál. Byla vytvořena komise ze zástupců ÚV KSČ a vládních orgánů, která měla jednat s šestnácti vybranými představiteli Romů z českých zemí a Slovenska. Za ústřední výbor strany se následujících jednání zúčastnili člen aparátu ÚV Jan Bouchal, vedoucí odboru Výboru pro stranickou práci v ČSR Jan Procházka a člen ÚV František David, za slovenský ÚV KSS Pavol Komár. Za státní orgány byl přítomen náměstek ministra práce a sociálních věcí ČSSR Vladimír Mařík, poradce tohoto ministerstva pro „cikánské záležitosti“ Petr Víšek, JUDr. Vincent Danihel, člen komise vlády SSR a aktivu slovenského ÚV SSM, a Pavol Kaňka, tajemník

⁷ Takto ji charakterizuje jeden z tehdejších účastníků jednání, Petr Víšek, podle nějž proběhla v neděli 4. listopadu (Víšek 1999: 189). V datu se zřejmě zmyšlil. Podle [www/okhelp.cz](http://www.okhelp.cz) byla 4. 11. 1988 středa, zápis předmětného jednání je datován 3. 11.

komise vlády SSR pro cikánské obyvatelstvo. Nezávislou členkou komise se stala Anna Koptová, novinářka z Košic.

Zajímavý vzhledem k dosavadnímu postoji režimu vůči „předákům-aktivistům“ z řad romských elit byl bezesporu výběr zástupců romského etnika, s nimiž členové komise jednali. Víšek uvádí, že část účastníků vybraly vládní komise pro práci mezi „cikánským“ obyvatelstvem z řad Romů, s nimiž spolupracovaly (Víšek 1999: 189). Následující výčet ovšem naznačuje, že se představitelé KSČ snažili postihnout různé skupiny romské reprezentace (lépe řečeno těch, kteří za ni byli v té době považováni). Na první pohled čtenáře zaujme jméno doc. Dr. Miroslava Holomka, někdejšího předsedy ÚV Svazu Cikánů-Romů (SCR), jenž byl v roce 1973 rozpuštěn jako poslední pozůstatek organizací vzniklých v průběhu tzv. obrodného procesu. V předcházejících letech nebyl sice M. Holomek pronásledován jako mnozí další bývalí představitelé SCR (přeřazení např. do dělnických profesí, sledování StB apod.) a mohl pokračovat ve výuce na brněnské univerzitě jako odborník na dějiny dělnického hnutí, byl však zbaven možnosti organizovat aktivity ve prospěch Romů a působit v jakékoliv politické funkci. SCR jako první pokus o emancipaci Romů v ČSSR „normalizační“ vedení KSČ po celých dalších patnáct let stroze odmítalo.

Bývalý krajský tajemník SCR v Českých Budějovicích Rudolf Tancoš je v seznamu účastníků veden jako dělník (což ovšem nemusí vylučovat, že dělnické povolání zastával i v letech 1969–1973). Z představitelů romské inteligence byli kromě M. Holomka přizváni prokurátor JUDr. Emil Ščuka a spisovatel PhDr. Vladimír Oláh – oba z Prahy; za slovenské představitele PhDr. Alexander Berki, CSc. z Krajského pedagogického ústavu v Bratislavě. Další pozvání Romové vesměs zastávali různé funkce v nižších orgánech státní správy. Michal Demeter z Chebu byl předsedou MNV Milhostov, Štefan Horváth poslancem MěNV Frýdek-Místek, Elemír Baláž (dělník) poslancem MěNV Náchod, Karel Šarkózi (dělník) členem občanského výboru v Mostě, Jozef Fráter byl tajemníkem komise ObNV v Košicích. Slovenské Romy reprezentovali dále tři zástupci přípravného výboru Svazu Romů v ČSSR, Dezi-der Oláh, Samuel Gergeľ (oba ze Zvolena) a Tibor Baláž z Banské Bystrice.⁸

Kromě několika jednání Karla Hoffmanna a členů pracovní skupiny připravující materiály o problematice romského obyvatelstva ČSSR, jejichž záznamy jsou hlavními informačními zdroji předkládané studie, proběhlo několik přípravných a průběžných akcí. Jako podklad pro další jednání si nechal zřejmě Jaroslav Jenerál zpracovat Bohumilem Janouchem nepříliš rozsáhlý přehled o některých základních otázkách a podmínkách současného postavení romského obyvatelstva. Jak jsem již zmiňovala, tato zpráva spíše doplňovala

8 NA Praha, fond Karel Hoffmann, nezpracovaný materiál ROMOVÉ, přehled účastníků jednání.

a rozvíjela některá z obvyklých témat předcházejících dokumentů (Víšek 1999: 200–211).

Materiál stručně informuje o řešení problémů bydlení. Podle něj je každoročně přidělováno romským rodinám v České socialistické republice okolo jednoho tisíce šesti set bytů, přesto asi osm tisíc z nich stále ještě bydlí ve zdravotně závadných podmínkách. Problémem je zejména trvalý příliv příbuzných Romů, v té době již trvale usazených ve městech na území České republiky, ze Slovenska, který má za následek přeplňování přidělených bytových jednotek.⁹ Noví přistěhovalci dle zprávy navíc byty devastují, což je předmětem stálé kritiky ze strany majority a zhoršování jejich vztahů i vůči dlouhodobě usazeným a více méně integrovaným rodinám. Na Slovensku bydlí cca šest tisíc Romů v chatrčích a třicet tisíc v nekvalitních bytech. Zpráva ovšem na druhé straně vyzvedává úspěchy procesu tzv. rozptylu, započatého v polovině šedesátých let. Podle ní v roce 1970 bydlelo v bídnych romských osadách ještě více než 90 tisíc lidí, nyní jen asi 6 % všech romských obyvatel SSR.¹⁰ Každým rokem je vykoupeno a likvidováno kolem 250 chatrčí, Romům bylo v roce 1987 přiděleno přes 900 státních a 530 družstevních bytů, 460 si koupilo či postavilo domek. Dalších 500 domů je ve výstavbě. Bydlení Romů je řešeno přednostně, z celkové bytové výstavby v ČSSR připadá na romské rodiny cca 4 % nově postavených bytů.¹¹ Ze současného historického pohledu je možno k podobnému hodnocení uvést nejméně dvě podstatné námitky. Za prvé dosud publikovaná odborná literatura již dostatečně jasně prokázala, že pokus o rozptyl z let 1965–1968 skončil jasným neúspěchem (Jurová 1993: 76–85; Haišman 1999: 175–182; Pavelčíková 2004: 86–93 aj.) Je také známo, že zejména na Slovensku bylo celé úsilí v rámci nové koncepce společenské a kulturní integrace Romů z počátku sedmdesátých let cíleno především na likvidaci dalších osad usedlých romských obyvatel, což ovšem samo o sobě nemohlo zaručit realizaci ostatních součástí nové koncepce (Víšek 1999: 192–193, 208–209; Vašečka 2002). Za druhé samotný počet likvidovaných osad a přestěhování jejich obyvatel do jiných typů sídel vůbec nic nevyovídá ani o úrovni nového

9 Tento problém byl stále znovu uváděn na všech úrovních státní správy už od sedmdesátých let. Romské rodiny v té době už dlouhodobě usazené v průmyslových centrech ČSR považovaly za svou povinnost přijmout nové přicházející příbuzné ze Slovenska pod svou střechu, pomoci jim s hledáním zaměstnání apod. Většina z nich nebyla řádně evidována, což způsobovalo další administrativní problémy.

10 Údaje jednotlivých informačních zdrojů se často rozcházejí. Podle Evy Davidové žilo k 1. 12. 1988 na Slovensku celkem 247 775 Romů, z toho cca 15 tisíc (tedy asi 6 %) v chatrčích (Davidová 1995: 216).

11 NA Praha, fond Karel Hoffmann, složka ROMOVÉ, příloha k zápisu o jednání z 3. 11. 1988. Bohužel je nutno konstatovat, že přes veškeré problémy (např. naprosto nevhodně řešená výstavba „romských sídlišť“ – v Čechách Chánov u Mostu, na Slovensku Luník IX u Košic) věnoval komunistický režim problematice bydlení Romů svým specifickým způsobem větší pozornost, než dnešní decizní sféra. Na Slovensku enormně narůstá počet nových romských osad s chatrčemi, v českých zemích tzv. sociálně vyloučených lokalit.

bydlení, ani o možnostech a motivaci Romů ke změně životního stylu, způsobu využívání nového prostoru (bytu, domu s jeho společnými prostorami a okolí, sídliště apod.). Historik o těchto otázkách může pouze spekulovat, vzhledem ke stále přetrvávajícím (či narůstajícím) současným problémům ve sféře bydlení romských rodin zůstává dnes tato problematika předmětem diskurzu sociologů, případně antropologů.

Poměrně značnou pozornost věnuje předložená zpráva předškolní a školní výchově romských dětí a jejich přípravě na budoucí povolání. Ze zápisů Komise vlády České republiky pro péči o cikánské obyvatelstvo i z odborné literatury víme, že nátlak komunistického režimu na zařazování romských dětí do mateřských škol (např. hrozbou odnětí přídavek na děti či jiných sociálních dávek apod.) měl celkem úspěšné výsledky.¹² Podle předmětné zprávy se podařilo dosáhnout toho, že 75 % pětiletých romských dětí navštěvovalo poslední ročník MŠ, který měl zároveň funkci přípravy na řádnou školní docházku. Přesto pokračovalo převádění školou povinných dětí do zvláštních škol – v roce 1988 to bylo údajně asi 40 % všech romských školáků. Dalších 46 % z nich ukončilo povinnou docházku v osmém nebo nižším ročníku ZŠ, protože několikrát propadly. Pouze 1,8 % pokračovalo ve vzdělání na gymnáziích a středních školách, zvýšil se počet romských žáků v učilištích, ovšem jen 10–30 % z nich docházku ukončilo a obdrželo výuční list. Státní orgány si zřejmě začaly (už od počátku osmdesátých let) uvědomovat, že dalším velkým problémem je nadbytečné umísťování romských dětí do různých typů dětských domovů, ovšem jako příčinu stereotypně uváděly, že jejich rodiče nejsou schopni zajistit řádnou péči o ně. Vzdělání jako podmínka integrace Romů bylo stále více v centru pozornosti – ovšem bez reálných návrhů na řešení.¹³

Materiál dále obsahuje stručnou zmínku o kriminalitě, která byla údajně v době šetření desetkrát vyšší než u majority. Výzkumný ústav kriminologický se měl zabývat analýzou příčin: zejména znepokojoval nárůst loupežných přepadení v oblastech s vysokým podílem romského obyvatelstva a zvyšující se

12 Archiv Muzea romské kultury (AMRK) Brno. Fond Komise vlády ČSR pro péči o romské obyvatelstvo, Výjezdní zasedání v Plzni 2.–3. 6. 1983.

13 NA Praha, fond Karel Hoffmann, složka ROMOVÉ, Zpráva ÚV KSČ ze dne 14. 11. 1988 Předškolní a školní výchova, příprava na povolání. Problém velmi nízké úrovně vzdělání většiny romského obyvatelstva vysvětluje podstatná část odborníků především na základě vnitroetnických sociálních vztahů, podle nich se romští rodiče obávali, že jim majoritní škola děti odcizí, naruší jejich pevné rodinné svazky apod. Je pravda, že tradiční romská rodina si význam vzdělání neuvědomovala, historicky se to dá vysvětlit mimo jiné i tím, že výchova v romské rodině měla zcela odlišný charakter než u majority. K výkonu svých tradičních povolání Romové nepotřebovali alfabetyzaci; vesměs odmítali moderní hromadnou všeobecnou školní docházku (ve většině případů ovšem pro ně ani nebyla dostupná). Méně se ovšem v odborných pojednáních zdůrazňuje, že téměř po celé období vlády komunistů nebyli Romové motivováni k zájmu o vyšší vzdělávání. Stačila likvidace negramotnosti, která byla považována za dědictví „vykořisťovatelských“ systémů, na pracovním trhu měli muži (i ženy) romského původu především řešit poptávku po nekvalifikovaných pracovních silách (Víšek 1999: 204–208; Pavelčíková 2001, 2004; Pivoň 2007 aj.).

podíl romské mládeže na trestných činech. Není známo, k jakým výsledkům dospěl zmiňovaný ústav. Hlubší analýza protiprávního jednání romských skupin (o niž jsem se sama pokusila na základě dobových zpráv z padesátých až osmdesátých let a kterou hodlám dále rozvíjet) celkem jednoznačně prokazuje, že nárůst kriminality nebyl plošný. Je to velmi složitý problém, jehož kořeny nelze pochopit na základě číselných statistik (Pavelčíková 2013a).

V další části zprávy se uvádí obligátní konstatování o úspěších romských folklorních skupin na velkých festivalech lidové kultury ve Východné (Slovensko) a ve Strážnici (tam byl v roce 1988 připraven samostatný blok romských hudebních skupin). Z celé řady dalších dokumentů z osmdesátých let dnes již máme četná svědectví o tom, že především prostřednictvím rozvoje kulturních aktivit se Romům dařilo získat uznání odborníků i běžných majoritních posluchačů. Velký úspěch sklízely soubory Romen z Rokycan a stejnojmenný ze Sokolova, Točkolotoč ze Svitav i jednotliví sólisté¹⁴ (Holý 1984; Nečas 1997: 92 aj.).

Závěrečnou – a neměně pozoruhodnou částí zprávy je podrobné vyčíslení nákladů na řešení problémů romského obyvatelstva. Dozvídáme se z ní, že umístění romských dětí v kojeneckých ústavech si vyžádalo ročně 86 milionů, v dětských domovech celkem 81 milionů, v ústavech pro mentálně postižené dokonce 226 milionů. Jako běžná záležitost, která byla schválena zvláštní komisí ministerstva zdravotnictví, se uvádí 28 milionů věnovaných na sterilizační příplatek pro romské matky, vykazující vysokou porodnost.¹⁵ Zpráva vyčísluje postižitelné roční náklady na řešení romské problematiky na 860 milionů, připouští však, že celkem se blíží až k jedné miliardě. Alarmující ovšem bylo, že pouze 6% z této částky stát vynakládal na aktivní opatření ve prospěch zlepšení celkové sociální úrovně romského obyvatelstva.¹⁶

14 Zemský archiv Opava, fond Severomoravský krajský národní výbor – odbor kultury, k. č. 84, i. č. 245; AMRK Brno, fond Komise vlády ČSR, kr. č. 8, sl. 50 I, zasedání 3. 10. 1987 aj. Komise věnovala velkou pozornost kulturně výchovné činnosti mezi Romy, která vykazovala ze všech sledovaných aktivit nejlepší výsledky.

15 NA Praha, fond Karel Hoffmann, složka ROMOVÉ, zápis z jednání 3. 11. 1988, s. 2. Dnes tolik přetřásané sterilizace romských žen se v té době považovaly za běžný prostředek snižování počtu rodin s vyšším počtem dětí. Zpráva s uspokojením konstatuje, že podíl rodin se sedmi a více dětmi se snížil od roku 1970 na čtvrtinu. Zároveň to znamenalo podstatné snížení státních příspěvků na děti, které se v té době zvyšovaly o 350–450 Kčs na každé další dítě. (Toto opatření režimu ze sedmdesátých let mělo podpořit zvýšení porodnosti, bylo však zcela kontraproduktivní hlavně z toho důvodu, že se zvyšoval počet dětí narozených s těžkým postižením a v sociálně nevyhovujících podmínkách.) Nikdo také nesledoval, zda jsou následky sterilizace zejména mladým rodičkám srozumitelně vysvětlovány. Komise pro práci s cikánským obyvatelstvem dokonce vykazovaly počet sterilizovaných romských žen jako výrazný úspěch své činnosti. Viz např. AMRK Brno, jednání Komise vlády ČR pro práci s cikánským obyvatelstvem 13. 12. 1985. Tamtéž, kr. N-416, výkaznictví, zprávy KNV.

16 Tamtéž.

Schůzka dne 3. listopadu 1988

Podle sledovaných dokumentů se konala první schůzka „představitelů strany a vlády“ (dále členů pracovní skupiny) pod vedením Karla Hoffmanna s romskými aktivisty dne 3. listopadu 1988. Jaroslav Jenerál seznámil přítomné s přípravnou zprávou a s náměty na další postup v řešení tzv. romské otázky. Následovala diskuse, do níž se aktivně zapojili všichni přítomní Romové.¹⁷ Miroslav Holomek v úvodu ocenil, že se KSČ ujala romské problematiky v dosud nevídaném rozsahu a že vlastní dosavadní praxi hodnotí velmi kriticky. Uvítal možnost navázání dialogu, dosud byli podle něj Romové, kteří jsou „na patřičné kulturní úrovni“, přehlíženi. Morální povinností vyspělých Romů je spoluúčast na řešení problémů. Podobným způsobem se o iniciativě ÚV KSČ vyjadřovali téměř všichni účastníci schůzky, zejména zdůrazňovali, že decizní sféra na nižších úrovních dosud velmi zřídka spolupracuje se zástupci Romů. Podle E. Baláže by se měly komise národních výborů přejmenovat – jeho konkrétní návrh se opíral o názor, že „... *péči nepotřebujeme, NV by měly konzultovat s vyspělými Romy rozhodnutí, které se bezprostředně dotýkají romských obyvatel – např. komu přidělit jaký byt. Pak by nebyly stížnosti, že se devastují byty.*“ S tímto závěrem vyslovil jednoznačný souhlas V. Danihel, připojil kritiku kádrového obsazení komisí NV pro řešení romské otázky – jejich členové většinou nejsou podle něj dostatečně fundovaní.

Samostatnou pozornost věnovali přítomní bytové otázce. M. Demeter v této souvislosti připomněl, že problém netkví jen v sociální problematice. Např. poskytování finanční pomoci „zaostalým romským rodinám“ je v praxi často problematické, májí se účinkem. Karol Šarközi na základě svých zkušeností odmítl koncentraci Romů na sídlištích, vyslovil požadavek, aby se přezkoumala situace v Mostě a doporučil rozptýlit obyvatel Chánova. Také E. Horváth z Frýdku-Místku spojil hodnocení práce decizní sféry s bytovou otázkou. Zdůraznil, že by měly komise mnohem více pozornosti věnovat konkrétním problémům. Pokud se vyskytne v místě působení NV mezi Romy nějaký problém, nejdou za svým poslancem, ale za ním. Občas se na něj obrací i MNV, ale nepřizve ho např. k rozhodování o přidělování bytů.

Nejvíce různorodých postojů a návrhů ovšem vznesli přítomní k problému budoucího ústavně právního zakotvení Romů a jejich oficiální reprezentace. Shodli se na nutnosti založení Svazu Romů, ovšem bez vlastního hospodářského

17 Tamtéž. Záznam z porady k problematice romského obyvatelstva v ČSSR konané 3. 11. 1988 od 9.00 do 12.30 hod. Diskusní příspěvky jsou komentované, bohužel tedy není k dispozici jejich přesný přepis, ale hlavní myšlenky zřejmě zápis tlumočí celkem věrohodně. Proto uvádím některé autentické výroky přítomných v uvozovkách, i když nemusí být přesnou citací. V dalším textu uvádím již většinou pouze iniciály křestních jmen účastníků obou sledovaných porad (první z nich se zúčastnili shora jmenovaní, na druhé až na jednu výjimku byli opět všichni přítomní).

18 V tomto případě zřejmě reagoval E. Baláz ze zkušenosti s osudem tzv. Névodromu, který vznikl v roce 1969 jako součást SCR a nakonec jeho finanční neúspěch přispěl jako záminka k rozpuštění první a jediné romské organizace v ČSSR v letech komunistické diktatury (Pavelčíková 2004: 105, 109–110).

zařízení.¹⁸ Vlado Oláh zdůraznil, že by měl mít mimo jiné také funkci společenské kontroly i vůči státu. Podpořil vytvoření svazu, ale za zásadní považoval nutnost zastoupení Romů na všech stupních „lidospřávy.“ Dezider Oláh se připojil s návrhem, aby přítomní tvořili oficiální romskou reprezentaci už ode dne konání schůzky. Jeho příspěvek však neměl větší ohlas, většina přítomných se shodla spíše na co nejrychlejším ustavení Svazu Romů a na jejich odpovídajícím zastoupení v orgánech státní správy a samosprávy (na základě voleb). K tomu byl poněkud skeptický R. Tancoš, který ze své vlastní zkušenosti z jižních Čech věděl, že bude problém zajistit dostatek schopných kvalifikovaných romských kandidátů. V celém Jihočeském kraji podle něj není mezi Romy ani jeden absolvent střední školy. Organizace se musí v každém případě budovat zdola a postupně. Podle T. Baláže je nutno začít např. podporou zakládání romských klubů. J. Fráter k tomu dodal, že „...při každé komisi NV pro otázky péče o cikánské obyvatelstvo je nutno vytvářet aktivity Romů. V té souvislosti je ovšem třeba zvážit i obsazení samotné komise vlády SSR – není možné, aby problematiku Romů řešil někdo, kdo nezná jejich mentalitu [...], aktivity proto mají být na všech úrovních až po vládu.“¹⁹ Další možností, jak zlepšit informovanost a účast romských obyvatel na řízení jejich integrace, je vytvoření předpokladů pro vznik vlastního periodika, které by např. zveřejňovalo zprávy o vynikajících pracovnících, umělcích a všech dalších společensky úspěšných Romech.

Průběh diskuse byl sice poněkud chaotický, ale na některých zásadních otázkách se téměř všichni přítomní shodli. Velkou pozornost věnovali zejména školství. A. Berki konstatoval, že praxe rušení přípravných tříd stále převládá a romské děti jsou bezdůvodně přerazovány do zvláštních škol. Doporučil, aby stát přijal opatření na rozvoj mimoškolní činnosti romských dětí „jako nejlepší investici“. Je ovšem zároveň nutno zajistit v družinách odborný dozor. J. Fráter navrhol, aby byla uzákoněna povinná předškolní docházka od 4 let a aby se nevytvářely speciální romské školky – děti je třeba co nejdříve integrovat. Za rozumné považoval i zřízení vyrovnávacích tříd. Vlado Oláh navíc doporučil, aby se už děti v předškolní výchově více diferencovaly. Přejel z romského prostředí do majoritní školy je pro ně určitým šokem. Prospělo by využívat romské vychovatelky přímo ve školském procesu (pojem romský asistent se v té době ještě nepoužíval). Za účelný považoval i romský slabikář a výuku romštiny jako pomocného jazyka až do 3. třídy. Za další problematiku tematický okruh považovali přítomní také odbornou přípravu romské mládeže na budoucí povolání. Docházku mladých Romů do učňovských škol by měly podle nich podpořit závody a s vyučenými pak podepisovat smlouvu o setrvání v podniku po dobu nejméně 10 let. Emil Ščuka připojil návrh, aby se vytvářela nová učiliště

19 NA Praha, fond Karel Hoffmann, složka ROMOVÉ, zápis z jednání ze dne 3. 11. 1988, s. 6.

navazující na tradiční řemesla Romů. Vlado Oláh kritizoval praktické uplatňování zákona č. 117²⁰ o odebírání přídavků na děti rodičům, kteří nezajistí jejich řádnou docházku do školy. Zmínil se také o sterilizaci žen – ovšem ne proto, že by ji odsuzoval, ale žádal sjednocení vypláceného příplatku. Je jistě zajímavé, že novinářka A. Koptová na rozdíl od něj prohlásila sterilizaci za „projev genocidy“ a žádala její okamžité přehodnocení.

Několik přítomných Romů se vyjádřilo k otázce právního zakotvení romského obyvatelstva v souvislosti s přípravou nové Ústavy ČSSR. V té souvislosti naznačil Dezider Oláh, že na tento problém narazil už SCR v roce 1970, když se pokusil vydat Memorandum k základním otázkám romské (cikánské) problematiky. Z literatury víme, že tehdy ÚV KSČ odmítl celkem nepřilíš radikální text, který se zmiňoval o možnosti vytvořit status romské národnosti. Výbor SCR na základě této reakce memorandum stáhl, přesto se stala „hrozba“ uplatňování požadavku na etnické vymezení romského obyvatelstva či dokonce poskytnutí statusu svébytné minority jednou ze záminek likvidace SCR (Pavelčíková 2004:106, 110; Lhotka 1999). Po téměř dvaceti letech se tato otázka opět ocitla na pořadu dne. V. Oláh zdůraznil, že tzv. romskou otázku je nutno řešit jako problém národnostní. Zároveň dodal: „*Své nám dluží i věda. Neexistuje ucelená vědecká práce o Romech [...]. Vědecky fundovaná práce zda jsou Romové národnostní nebo etnická skupina chybí [...]. Ústavně právní postavení Romů jako etnické skupiny je základním východiskem [...], správný název je Romové, ne cikáni*“. R. Tancoš k tomu dodal, že je třeba chápat ústavně právní zakotvení existence Romů jako právního subjektu. S. Gergel upřesnil tento požadavek v tom smyslu, že zakotvení Romů jako etnické skupiny by mělo odpovídat právům ostatních národnostních minorit v ČSSR s výjimkou práva na školství v romském jazyce. Z toho vyplývá podle něj i právo na zastoupení Romů ve všech orgánech samosprávy a státní správy.²¹

20 Zákon č. 117/1966 Sb. O některých důsledcích zanedbávání péče o děti a jeho novelizace z roku 1972 umožňovaly odebírat rodičům vyplácení přídavků na děti, pokud nedbali o řádnou docházku dětí do školy. Přídávky bylo možno vyplácet přímo škole, která za ně dítěti pořizovala pomůcky, platila obědy apod.

21 NA Praha, fond K. Hoffmann, složka ROMOVÉ, jednání 3. 11. 1988, s. 7. Problém uznání romského obyvatelstva jako národnostní (etnické) minority byl vyřešen po roce 1990 samozřejmě už v úplně jiném politickém prostředí. Vyplývala z něj celá řada možností: vydávat tisk – dnes např. *Romano hangos*, některé další kulturní, dětské či zábavné tituly periodik (z nichž řada ovšem sice vznikla, ale zase zanikla). Státní podporu má také odborný romistický časopis *Romano džaniben*. V tisku je samozřejmě možno využívat také romštinu, jež se postupně ustavila jako spisovný jazyk, zveřejňovat nejrůznější vědecké poznatky apod. Dále jsou to různá občanská sdružení, možnost ustavování politických a kulturních reprezentací a zastupování českých Romů v zahraničí apod. Přesto ovšem mezi jednotlivými odborníky různých vědeckých disciplín na straně jedné a romskými aktivisty na straně druhé přetrvává debata o tom, zda je možno zakotvit, resp. postupně vytvořit podmínky pro uznání „Romů celého světa“ žijících v diaspoře jako svébytného národa. To jejich předákům legislativa demokratických zemí jako právo nemůže upřít, spíš je otázkou, zda by to vůbec bylo možné realizovat v prostředí heterogenních romských skupin. I v jiných souvislostech jsem zvažovala, zda by to mělo v dnešním globalizovaném světě nějaký smysl (tedy zda by to znamenalo vskutku zlepšení každodenního života jednotlivých romských skupin). Tento diskurs není dosud uzavřen a ani já jej nechci v této souvislosti nijak jednoznačně komentovat. Více k odbornému diskurzu Pavelčíková (2007, 2013c).

Celou sledovanou poradu uzavřelo vystoupení Karla Hoffmanna, který v prvé řadě zdůraznil, že bez ohledu na to, jak se bude dále vyvíjet diskuse s romskými aktivisty, je jasné, že žádné další jednání nemůže probíhat bez jejich účasti. Pokud bude přijat jakýkoliv závěr, musí být podpořen příslušnými normami. Ty pak budou platit pro všechny orgány veřejné správy a samosprávy. Podle něj je také třeba vyjasnit základní pojmy – např. rozdíl mezi procesem asimilace a integrace, také „genocidy“ (v souvislosti s otevřenou otázkou sterilizací romských žen). Na závěr navrhl přítomným, aby se znovu sešli ve stejném složení nejpozději do 17. 12. 1988. Do té doby by si obě strany měly promyslet další návrhy a možnosti jejich realizace.²²

Během měsíce se ukázalo, že stanovený termín jednání nelze uskutečnit pro nával jiných úkolů v závěru roku. Karel Hoffmann proto svolal příští schůzku teprve na 14. 1. roku 1989 a přišel na ni „vyzbrojen“ novými podklady pro jednání. V nich shrnuje další dosažené výsledky během uplynulého měsíce. Zdůrazňuje, že přišla řada dopisů od regionálních skupin i jednotlivých Romů, např. z Rokycan, Sokolova, Gottwaldova, přímo jemu na ÚV KSČ, dále byla uveřejněna řada příspěvků v denním tisku (Rudé právo, Mladá fronta, Mladý svět, Tribuna). Připravuje se rozsáhlá zpráva předsednictva ÚV KSČ k otázce změn v postavení romského obyvatelstva, která bude nadále doplňována o další podněty. Proto je na dnešní den svolána porada ve stejném složení, v jakém se realizovala v listopadu. Jejím výsledkem by mělo být shrnutí a upřesnění všech námětů tak, aby mohl v krátké době být dopracován a předložen předsednictvu ÚV KSČ již hotový návrh k projednání. Podle něj ovšem nemá smysl vracet se k problémům, které již byly v listopadu víceméně dořešeny. Proto navrhl, aby Jaroslav Jenerál informoval na tomto jednání o tom, jak pracovní skupina ÚV KSČ využila náměty, připomínky a návrhy z debaty na schůzce 3. 11. 1988. V diskusi pak bude umožněno všem přítomným, aby se k této zprávě vyjádřili, ujasnili si dílčí otázky i zásadní stanoviska tak, aby mohlo být společně jednání ukončeno. Další část celkem asi pětistránkového dokumentu je zajímavá tím, že v něm zřejmě sám Hoffmann (resp. někdo z jeho podřízených) ještě před zahájením společné schůzky doplnil ručně tužkou celou řadu upřesňujících poznámek a podtrhl ty části textu, které sám považoval za stěžejní.²³ K podtrženým pasážím patří např. text, v němž se zdůrazňuje, že je nutno upřesnit koordinaci a posílit celostátní řízení tohoto procesu na úrovni federace, organizační a kádrové zabezpečení ze strany orgánů národních republik. Dále je třeba vypracovat objektivní kritickou analýzu dosavadního vývoje procesu společenské integrace Romů včetně efektivnosti přímo i nepřímo vynakládaných společenských prostředků. Cílem je vytvořit dlouhodobý komplexní program

22 NA Praha, fond K. Hoffmann, složka ROMOVÉ, jednání 3. 11. 1988, s. 8.

23 NA Praha, fond Karel Hoffmann, složka ROMOVÉ, Podklad pro člena předsednictva a tajemníka ÚV KSČ soudruha Karla Hoffmanna na poradu k problematice romského obyvatelstva dne 14. 1. 1989.

řešení romského problému. K nezbytným podmínkám realizace programu patří spoluúčast co nejširšího aktivu samotných Romů, co nejrychlejší vytvoření reálné základny této účasti v podobě pravidelného vydávání kulturně výchovného časopisu. Vytváření spolků na místní úrovni je třeba podpořit metodicky tak, aby přispívaly k vytváření právního povědomí romských spoluobčanů, jejich aktivizaci a mobilizaci k „boji proti negativním jevům“, k sociálnímu a kulturnímu vzestupu celého romského společenství.²⁴

Průběh jednání 14. ledna

Vlastní jednání porady dne 14. ledna 1989 pak zahájil K. Hoffmann omluvou s vysvětlením, proč se nemohla konat v původně stanoveném termínu (nával jiných úkolů v závěru roku). Zúčastnili se všichni shora vyjmenovaní, z romských zástupců chyběl pouze Gejza Farkaš (v zápise není uvedena jeho omluva ani důvod nepřítomnosti). Hoffmann informoval, že schůzka má opět čistě informační charakter, zejména chce přítomné seznámit s mnoha náměty z dopisů, které mezitím obdržely různé orgány KSČ, státní moci, resp. také tisk. Konstatoval, že se ukazuje správný směr dosavadní diskuse. Konkrétně uvedl pouze žádost romského zástupce Oláha ze Zvolena, který navrhoval uspořádat po společném jednání tiskovou konferenci. To podle něj není možné vzhledem k charakteru porady, nejdříve je třeba shromáždit a uspořádat všechny dílčí závěry a pak přijmout „politické stanovisko“, jež bude podkladem pro praktické řešení všech problémů. Pak vyzval Jaroslava Jenerála, aby přečetl náměty, které vypracovala pracovní komise na základě zatím shromážděných podkladů. Hoffmann pak ještě zdůraznil, že při vytváření Svazu Romů i regionálních klubů bude uplatněn princip samofinancování, nelze počítat s tím, že stát jim poskytne předem místnosti, automobily či větší finanční hotovost. Teprve po ustavení svazu a výkazech jeho reálné činnosti mohou státní orgány poskytnout účelovou dotaci; organizaci je třeba budovat zdola nahoru. Prozatím může patnáct přítomných Romů vytvořit jakýsi reprezentativní orgán, který bude řídit celý proces do té doby, než si Romové sami zvolí řádné představitele.

Z přítomných Romů se vyjádřili A. Berki a M. Holomek velmi pochvalně o všech dosavadních iniciativách ze strany KSČ, první z nich zejména zdůraznil, že je třeba spolupracovat na úrovni NV, tam vytvořit různé stavební a jiné pracovní čety místních Romů a hledat takové jejich reprezentanty, kteří by byli schopni sami řídit činnost ostatních. Holomek dokonce konstatoval, že „*nemá smysl předbíhat vývoj, už teď hovořit o národnosti, o Svazu Romů, když na to nejsme dostatečně připraveni*“. Uznal také, že SCR z let 1969–1973 se potýkal s celou řadou problémů a byl zrušen oprávněně. Namítal však, že v současné době by bylo třeba zajistit

²⁴ Tamtéž.

účast některého romského právníka v komisi pro přípravu nové ústavy. Na to reagoval J. Bouchal sdělením, že Rom Saša Krejcar (?) byl do komise jmenován ústředním výborem SSM.²⁵ Hoffmann ještě dodal, že pokud budou mít Romové v jednotlivých místech soustředění zájem a projeví příslušnou aktivitu, mohou být jejich zástupci přijati do Národní fronty tam, kde budou pracovat.

Konkrétně reagoval zejména Emil Horváth, který vykonával už druhé období funkci poslance MěNV Frýdek-Místek. Zdůraznil, že se na něj obracejí Romové z celého města, ale práce s nimi je velmi obtížná, „...nemohu se při zaměstnání odpovědně starat současně o svůj volební obvod [...]. Poslance by bylo třeba pro výkon podobné funkce uvolnit např. jako kurátora.“ Hoffmann odpověděl, že tato otázka by se dala řešit tak, že by poslanec měl za úkol jen určitý okruh problémů, především by bylo nutné, aby bylo romských poslanců více, resp. aby za ně mluvil klub či romské sdružení. S jistými výhradami přijal také námitku Emila Ščuky, že komise MNV nemají žádné rozhodovací pravomoci, ale pouze poradní charakter.

Velmi kriticky vůči dosavadnímu průběhu diskuse vystoupil Dezider Oláh. Namítal, že vše, o čem se hovoří, už v reálu existuje: „...aktivy jsou, komise MNV také, spojení je, ale výsledky jsou minimální. Základní článek – Romové, jejich organizace, ten chybí. [...] Na jedné straně společnost vynakládá na Romy miliony, ale ve skutečnosti na konci dědiny cesta k Romům končí.“²⁶ Hlavním faktorem by se podle něj měl stát připravovaný Svaz Romů. Ten by se stal zárukou jejich emancipace, mohl by aktivizovat lidi v místech, krok za krokem realizovat a evidovat výsledky, plnit i kontrolní roli. Podle něj představitelé Romů už osm let marně žádají o uznání své společenské organizace, která by měla zastoupení v Národní frontě. M. Holomek tento názor podpořil konstatováním, že bez iniciativy ze strany KSČ a státních orgánů se nedá nic vyřešit.

V. Danihel více méně v opozici k těmto námětům vyslovil názor, že není nutno uměle vytvářet nějakou novou reprezentaci, dublovat již existující orgány, ale spíše vylepšit činnost stávajících. Hoffmann znovu zdůraznil, že náměty je třeba nejdříve předložit odpovědným politickým orgánům – tedy ústřednímu výboru KSČ, pouze ten může rozhodnout, co se bude jak řešit. Jeho prostřednictvím pak budou informovány o změnách politiky vůči Romům orgány na nižší úrovni. Není možno také směřovat dvě rozdílné věci – samofinancování regionálních organizací a odměňování pracovníků aparátu státní správy. A. Koptová se pak vrátila

25 NA Praha, fond Karel Hoffmann, složka ROMOVÉ, zápis z jednání dne 14. 1. 1989, s. 4. Tato námitka vypadá velmi nepravděpodobně – jednak Krejcar není jméno, jež by se vyskytovalo v některé z romských skupin, jednak rozhodně zástupce SSM, tedy zřejmě mladý hoch kolem dvaceti let, těžko mohl zastat roli zkušeného právníka. Z přítomných reagoval na uvedení jeho jména v závěru jednání pouze E. Ščuka. Potvrdil, že mu toto jméno nic neříká a žádal, aby s ním byli přítomní seznámeni. Za lepší řešení by však považoval, aby do komise pro přípravu Ústavy byl zařazen někdo z přítomných romských reprezentantů (on sám měl právnícké vzdělání, měl tedy zřejmě na mysli právě sebe).

26 Tamtéž, s. 6.

k otázce založení samostatného romského časopisu, dotázala se, zda už existuje konkrétní představa o jeho podobě a náplni. Dostala odpověď, že je v přípravě, navíc dostanou pokyn i existující deníky a ostatní sdělovací prostředky, aby věnovaly romské otázce více pozornosti. Jan Bouchal konkrétně informoval, že přípravou časopisu bylo pověřeno ministerstvo práce a sociálních věcí ČSSR. Koptová pak uvedla svoji vlastní zkušenost s tím, že např. v nedělní Pravdě je uveřejněn článek o mentální retardaci romských dětí, noviny výlučně používají hanlivý termín „cikáni“, dokonce i Rudé právo odmítlo otisknout její článek o romských dělnických košických železáren, který si samo vyžádalo.

Řeč se pak stočila na další konkrétní problémy, spojené s přestavbou společnosti. Objevila se dokonce informace o částečné nezaměstnanosti Romů či alespoň její hrozbě – Karol Šarközi k tomu uvedl, že Romové většinou nečekají na podporu v nezaměstnanosti, chtěli by pracovat, ale nemají kde. Další účastníci souhlasili s Hoffmannem, že nelze spoléhat jen na nejvyšší orgány, sami Romové musejí převzít svůj díl odpovědnosti za plánované změny. V. Danihel pak znovu nastolil otázku vysoké kriminality Romů, která podkopává jejich prestiž. Nestačí ovšem opatření ministerstva vnitra, které hodlá navýšit počet příslušníků SNB. A pokud ano, pak by jistě mnohem lépe působilo, kdyby se do práce bezpečnosti zapojili přímo romští příslušníci – znamenalo by to mimo jiné velký vzor pro romské děti. Vlado Oláh reagoval s tím, že všechny náměty je třeba promyslet a dobře se připravit na jejich realizaci: „*Musíme se včas připravit na budoucnost, připravit kádry pro budoucí Svaz [...], potřebujeme do této práce zavést systém [...]. Stát musí zajistit prostor, my se musíme naučit pracovat.*“²⁷

Pokus o zachycení soudobých názorů osob uznaných za reprezentanty Romů (přesto, že způsob jejich výběru odpovídal v některých případech spíše dobovým představám vrcholného orgánu KSČ) považuji za jednu z nejzajímavějších součástí předkládaných dokumentů. Proto jsem se také rozhodla jej poměrně přesně a v úplnosti prezentovat (není totiž také zcela jasné, kdy bude fond K. Hoffmann k dispozici širší odborné veřejnosti). Celý průběh obou diskusních fór je podle mne významným obohacením povědomí (nejen historiků) o zkušenostech, stanoviscích i obecnějších názorech romské reprezentace na problematiku jejich etnika v inkriminované době. Žádný jiný okruh pramenů, jež máme dosud k dispozici, podobně koncipovanou, ucelenější představu o tehdejších postojích jisté části reprezentantů romského obyvatelstva nenabízí. Zejména jejich kritické postoje vůči politice decizní sféry na nižší úrovni, konkrétní postřehy o současných mezích i možnostech účasti Romů na formování základních principů tzv. integračního procesu a celá řada dalších námětů poskytují možnost hlubší analýzy reálných podmínek života romských obyvatel, jak je oni vnímali. V každém případě se

27 Tamtéž, s. 12.

domnívám, že předložené dokumenty jsou jako celek výrazným obohacením pramenné základny pro studium romské problematiky zejména na sklonku osmdesátých let 20. století.

V závěru jednání se ke slovu dostali spíše přítomní reprezentanti KSČ a státních orgánů. Vesměs zdůrazňovali, že už v současné době mají Romové zajištěna veškerá práva jako ostatní pracující, jim a jejich rodinám je věnována zvýšená péče zejména v oblasti sociálního zabezpečení. Znovu uváděli konkrétní fakta z původní zprávy – např. počet nově přidělených bytů romským rodinám, péči ROH o zařazování dětí do letních prázdninových aktivit apod. Zmínku o retardovaných romských dětech komentoval V. Mařík ujištěním, že zvýšený počet postižených se netýká pouze romských dětí, ale je obecným důsledkem celkového zhoršování životního prostředí (sic!).²⁸ F. Kaňka uvedl, že právě v současné době míří do vlády Slovenské socialistické republiky rozsáhlá zpráva o romské problematice, do níž je již začleněna řada návrhů z obou porad s romskými reprezentanty.

Miroslav Holomek v závěru ještě zdůraznil, že zvláštní pozornost je třeba věnovat především romským dětem, jejich výchově a vzdělávání: „[...] *zabývat se odstraněním příčin problémů, vážnou z nich je zejména znalost vyučovacího jazyka. I romské děti rostou do technicky rozvinuté společnosti[...], školství by se mělo zamyslet, jak dosáhnout, aby dobře zvládly češtinu či slovenštinu, jak k tomu využít jejich jazyk rodný, jímž je vesměs ještě romština.*“

Jednání opět ukončil Karel Hoffmann s tím, že nyní bude třeba konkrétně zpracovat všechny podněty z celé přípravy a předložit ucelenou zprávu ÚV KSČ. Jeho předsednictvo je může projednat nejdříve do tří týdnů a vydat rozsáhlejší komuniké. To pak bude postupně projednáno ve federální a v národních vládách, v orgánech Národní fronty a na úrovni ÚRO. Teprve pak bude možno ustavit prozatímní romskou reprezentaci, která bude postupně nahrazována či doplňována volenými orgány. Upozornil, že již nyní se mají přítomní snažit prostřednictvím působení v regionech (ať přímo mezi Romy či v orgánech samosprávy) vytvářet podmínky pro seberealizaci Romů. Samo politické řešení pak zajistí zmíněné stranické a státní orgány v nejbližší době.

28 Tamtéž. s. 13. Tato poznámka je zajímavá především spojením s pojmem životní prostředí, což byl jeden z problémů, jímž musely státní orgány v té době věnovat zvýšenou pozornost. Nejen že už několik let problém obrovského znečištění musely samy přiznávat, ale také se obávaly vzrůstu nespokojenosti obyvatel zejména v nejhůře postižených oblastech – v severních Čechách a na Ostravsku, kde byla zároveň vysoká koncentrace Romů. Samotný problém retardovaných novorozenců ovšem souvisel s tímto problémem jen okrajově, daleko závažnější byly následky nepromyšlené politiky v sociální oblasti – např. v systému dětských přídavek – viz pozn. č. 9.

Analýza zprávy předložené ÚV KSČ

Hoffmannův slib nevyzněl naprázdno – už koncem ledna 1989 skutečně předložil předsednictvu ÚV KSČ poměrně rozsáhlý materiál nazvaný Zpráva o stavu řešení problematiky romského obyvatelstva v ČSSR a základní zaměření dalšího postupu, který pak tento orgán projednal na svém zasedání 3. února.²⁹ S jeho obsahem jsem již čtenáře poměrně podrobně seznámila ve své monografii o historii romského obyvatelstva českých zemí (Pavelčíková 2004: 127–131). Částečnou analýzu jeho jednotlivých částí poskytli čtenářům také již několikrát zmiňovaní autoři historických kapitol sborníku Romové v české republice (Víšek 1999: 191–193, 196–197, 199; Sulitka 1999: 220–221). V následujícím textu jen stručně zopakují základní hodnocení a zásady, které vytýčila pro další období, a připojím krátký hodnotící komentář těchto kroků ze současného pohledu.

Po stručném úvodu o „úspěších společenské integrace Romů v posledních letech“ autor zprávy přiznává, že po rozpuštění českého i slovenského SCR v roce 1973 se nepodařilo navázat na jeho činnost. Národní vlády ČR a SR a další orgány státní správy nesplnily údajně pokyn PÚV KSČ, aby vytvořily z „vypělých funkcionářů obou Svazů“ aktiv dobrovolných spolupracovníků komisí pro otázky cikánského obyvatelstva. To vedlo k narušení dialogu se zástupci tohoto etnika. V dalších letech pak narůstaly problémy při sociální adaptaci části cikánských obyvatel. Proces jejich akulturace nutně vyžaduje spolupráci s inteligencí z řad Romů. Je nutno přehodnotit dosud vydané dokumenty o řešení romské otázky a vytvořit na základě vědecky podložené analýzy nové komplexní pojetí státní politiky vůči tomuto etniku. Vyžaduje to politické posouzení ústavně právního zakotvení romské minority včetně vydávání kulturně výchovného časopisu pro Romy, vytvoření určité formy romské reprezentace.

V další části zprávy jsou uvedeny základní demografické charakteristiky a odhady populačního vývoje romského obyvatelstva.³⁰ Z původní zprávy pro Karla Hoffmanna jsou převzaty také údaje o školské docházce romských dětí, jejich neúměrném zařazování do zvláštních škol a hromadné ústavní výchovy, naprosto nedostatečné vzdělanosti. Celkově vykazuje romské obyvatelstvo nevyhovující sociální strukturu, v níž tvoří dělníci 85 %, zbytek jsou vesměs zaměstnanci. Je tu dokonce náznak hrozby nezaměstnanosti způsobené vytěšňováním nekvalifikovaných pracovníků, které se po roce 1989 ukázalo jako fatální handicap většiny

29 NA Praha, fond ÚV KSČ, všeobecné oddělení, 1989, Zpráva pro PÚV KSČ z 31. 1. 1989 (kopie originálu, pořízená v době uzavření bývalého Státního ústředního archivu v Praze v roce 2002, je dosud v osobním archivu autorky). P. Víšek (1999: 191) v této souvislosti uvádí i usnesení 103. schůze PÚV KSČ, to však není přiloženo ani v původním dokumentu, ani v předkládaných materiálech. Obsahovalo pouze stručně shrnutí úkolů z citované zprávy.

30 Původní odhady početního růstu romského obyvatelstva až na milion v roce 2020 (Srb 1989) se nenaplnily, mladé romské rodiny omezily počet dětí na 2–4, i tak ovšem je porodnost u Romů podstatně vyšší než u majority.

Romů. Komunisté ovšem nebyli schopni přiznat, že pro zvýšení vzdělanosti romského obyvatelstva za čtyřicet let své vlády učinili v podstatě jen dost málo. Nepodařilo se jim dokonce ani zcela zlikvidovat analfabetismus nejstarší generace, i gramotnost dětí a mládeže byla limitována tím, že velká část romských dětí navštěvovala buď zvláštní školy, nebo končila povinnou školní docházku v 6.–7. třídě (Davidová 1970: 101–114; Víšek 1999: 200–207). V podstatě až do osmdesátých let nevytvořili žádný motivační program, který by překonal nedůvěru romských rodin ve školské prostředí. Dá se říci, že naopak jim celková nízká vzdělanost této minority po léta velmi vyhovovala, protože její příslušníci byli ochotni pracovat v nádenických profesích jako kopáči, pomocní příležitostní pracovníci apod., ženy převážně jako uklízečky. Jejich zaměstnanecký poměr se velmi podobal západním *gastarbeitern* – podobně jako oni vykonávali práce, o něž majorita neměla zájem. Svou roli sehrála samozřejmě také dlouhodobá mzdová preference manuální práce v komunistickém systému, jež se začala postupně měnit teprve koncem šedesátých let. V té době se ovšem na druhé straně začal prosazovat již zmiňovaný sociální systém, v němž bylo výhodnější využívat jeho benefity než těžce pracovat. (Pavelčíková 2001, 2010, 2015). Ve zprávě jsou označeny jako důvod nedostatečné vzdělanosti romského obyvatelstva „nízká sociální vyspělost“, horší zdravotní stav a nepodnětné rodinné prostředí, což jsou v podstatě zástupné problémy, které navíc moderní metody výchovy ve druhé polovině dvacátého století mohly z velké části eliminovat.

Zajímavé a celkem výstižné je naopak konstatování, že Romové snadno podléhají jevům běžným pro konzumní společnost³¹ (která ovšem v posledních letech existence režimu převládala i u majority). V této souvislosti následuje – ovšem jen částečně – přiznání, že „byly do určité míry narušeny“ tradiční vazby původních romských společenství. Ve skutečnosti znamenala chaotická urbanizace šedesátých let a její průvodní jevy likvidaci tradiční kultury zejména usedlých romských skupin. Tento fakt jsem se pokusila již několikrát analyzovat, potvrzují jej i další autoři (Pavelčíková 2008, tamtéž další literatura). Těžko také můžeme bez výhrad přijmout tvrzení na další straně zprávy, že ve srovnání se situací Romů kdekoliv na světě³² bylo v postavení Romů v ČSSR dosaženo významné pozitivní změny. Pouhé zvýšení celkové životní úrovně, které bylo jistě významné, nezabránilo prohlubování jejich společenské izolace a přežívání na okraji společnosti, které se bohužel po roce 1989 začalo rapidně zhoršovat. Komunistický establishment v době, do níž spadá zpráva, samozřejmě netušil svůj blízký konec. S trochou nadsázky je

31 Tamtéž, s. 6–7.

32 Je pravda, že i většina západních států (podobně jako vrcholné světové organizace) se začala zabývat postavením Romů až ve druhé polovině osmdesátých let, charakter tamějších romských komunit je ovšem velmi rozdílný a „pozitiva“ integračního procesu v ČSSR měla, jak jsem již vícekrát ukázala, také svůj rub.

však možno říci, že jestliže většina společnosti nebyla vůbec připravena na převratné změny ekonomického a sociálního systému, které měly následovat, o Romech to platí mnohonásobně. Slovenská antropoložka Mária Dubayová kdysi podle mého názoru velmi výstižně poznamenala, že „v kultúrnej antropológii je pravidlom, že čím uzavretejší je typ kultúry, tým silnejšie sú destruktčné účinky nesystémových vstupov, tým menej je kultúrny korpus schopný regenerácie a revitalizácie“ (Dubayová 1997: 205).

Na následujících stránkách zprávy autor připouští, že v důsledku federalizace státu se zhoršila koordinace a řízení procesu „kulturní integrace“, který měl nastat po roce 1972. Vliv na nepříznivý vývoj postavení Romů měl také paternalistický přístup decizní sféry, neúčast jejich představitelů na rozhodování, absence osobní a skupinové motivace. Od ní se pak v druhé části odvíjí návrh na změny v řešení „romské otázky“. Ke zlepšení práce sociálních pracovníků na všech úrovních správy by měla přispět aktivní účast „vyspělých“ Romů na jejich činnosti. Zejména však by měli působit jako výchovní činitelé mezi romským obyvatelstvem (učitelé, kurátoři, mistři, příslušníci VB apod.). Obecně je třeba podporovat proces romské etnické emancipace, který byl již před lety nastartován na mezinárodní úrovni. V této souvislosti cituje zpráva usnesení subkomise Hospodářské rady OSN z roku 1977 a připomíná zároveň, že představitelé českých Romů patřili k zakladatelům IRU; s touto mezinárodní romskou organizací hodlali představitelé KSČ obnovit kontakty. Mimo jiné zpráva zdůrazňuje, že romští aktivisté často spojují možnosti emancipace s prosazováním etnické či dokonce národní identifikace Romů na celém světě.³³ Ve zprávě pak následují zmínky o postavení romského obyvatelstva v zemích východního bloku, které podle ní s výjimkou Maďarska a SSSR vesměs nepodporovaly jeho integraci.

Plánované změny v postavení Romů v ČSSR spojila zpráva zejména s přípravou nové ústavy federace, která se v době jejího vzniku připravovala. Měla řešit právní postavení minority, zakotvit právo na zakládání romských zájmových klubů a spolků (a jejich vstup do Národní fronty), jejich prostřednictvím upevňovat „modernizaci“ tradiční kultury a vytvoření kulturně-výchovného časopisu, posílení vlivu KSČ v romském prostředí – obecně vše, co

33 Někteří odborníci dnes považují IRU i další romské aktivisty, mimo jiné prosazující pojem „romského národa“, za značně kontroverzní instituci (Křištof 2004; Novák 2004; Kužel 2004). Tato hodnocení vycházela zejména z názorů antropologů soustředěných kolem původně plzeňských pedagogů T. Hirta, M. Jakoubka a dalších a vyvolala značné kontroverze. Ve svých studiích věnovaných tomuto tématu je hodnotím jako příliš vyhrocené a jednostranné. Sama se ovšem přiklání k názoru, že pojem „romský národ“ je vytvořen uměle, není podložen identifikací příslušníků heterogenních romských skupin s tímto konstruktem. Pochybuji také o možnosti a smysluplnosti pokusů části romských aktivistů o jakousi formu „romského národního obrození“. Neopírám se přitom jen o již zmíněný heterogenní charakter romských skupin, ale i o názor, že pokusy o vytvoření moderního národa v 21. století jsou kontraproduktivní a těžko mohou přispět k celosvětové emancipaci Romů (Novák 2004: 138–142; Pavelčíková 2013b). Viz pozn. č. 21.

může zintenzivnit snahu o společenskou integraci Romů.³⁴ Její obsah ovšem text dokumentu podrobněji nerozvíjí, spíše se opírá o běžně proklamované formy „vylepšení“ organizační a výchovné činnosti v oblasti decizní sféry. Z těch stihlo ještě předsednictvo vlády ČSSR v červnu 1989 schválit vydávání romského časopisu a dvakrát projednat obsah a první kroky realizace opatření spojených s novým postavením Romů. V závěrečné části zprávy se zdůrazňuje, že je nutno „výrazně posílit vliv strany mezi romským etnikem, zajistit její vedoucí úlohu v budoucích romských spolcích a reprezentacích [...], přijmout vlastní opatření vycházející z aplikace závěrů předsednictva ÚV KSČ na místní podmínky.“ Tyto formulace potvrzují úvodní úvahu, že za celým tímto pokusem byl zájem o upevnění vlivu strany nad „problematickou“ částí obyvatelstva, jež se stále vymykala jejímu řízení. Přesto je příznačné, že na posledním jednání k této problematice, jež se konalo 24. 11. 1989, se objevila mimo jiné ostrá kritika sledovaného dokumentu.³⁵

Ústavu už představitelé strany a státu nestačili vyhlásit, problémy rovnoprávného postavení Romů jako etnika (národnostní menšiny) po roce 1990 řešily nové státní orgány v rámci rozvoje demokratického systému. Jak dnes víme, bohužel ani ten nedokázal najít nové cesty řešení. Záhy se ukázalo, že sama emancipace zasahuje jen úzký okruh víceméně asimilované části romských skupin, státní orgány nedokázaly vytvořit komplexní projekt povznesení těch z nich, kteří stále zůstávají na okraji společnosti, dokonce se propadají do sféry „nepřízřusobivých“ či „vyloučených“ z jejího civilizačního okruhu. Samozřejmě nemůžeme odhadovat, jak by se v případě nějaké pozitivní proměny komunistického systému vyvíjela další situace, rozhodně by ji však neřešily obecné proklamace posuzovaného dokumentu.

Přesto je z hlediska dalšího vývoje zajímavé, že dokumenty obsažené ve složce fondu Hoffmann a v samotné zprávě ÚV KSČ nezůstaly v dalších letech bez povšimnutí. Fond bohužel neuvádí v této souvislosti žádné podrobnosti, je v něm však vložen text z prosince 1997, jenž obsahuje data konání porad z let 1988–1989 a soupis jejich účastníků. Zmínění jsou také autoři zprávy pro Hoffmanna Bohumil Janouch a Jaroslav Jenerál – pravděpodobně proto, že mohli o celém jednání v inkriminované době podat podrobnější zprávu. Datum zápisu – 10. 12. 1997 – také umožňuje vyslovit domněnku, že zájem o jednání z roku 1989 patrně souvisel s vydáním tzv. Bratinkovy Zprávy o stavu romských komunit v České republice³⁶ projednané koncem roku 1997. Z dalšího obsahu

34 Tamtéž, s. 21–23.

35 Tamtéž, přílohy k jednání ÚV KSČ – zpráva z roku 1997, novinový výstřižek obsahující diskusní vystoupení R. Štefaňáka nazvaný „Poslední hurá“.

36 Text je možno najít na internetové adrese: <http://www.vlada.cz/cz/ppov/zalezitosti-romske-komunity/zprava-o-stavu-romskych-komunit-7721/>

fondy Hoffmann lze také usuzovat, že složku využil ke své obhajobě bývalý významný komunistický funkcionář v roce 2003, kdy byl obžalován a později i odsouzen za vlastizradu pro svůj postup v souvislosti s okupací ČSSR v roce 1968.

Závěr

Předložený archivní materiál je bezesporu zajímavým svědectvím o pokusech ústředních orgánů KSČ v posledních měsících jejich vlády v ČSSR věnovat mimo jiné pozornost i statusu romského obyvatelstva. Pozoruhodné je na něm pak především to, že reprodukuje poměrně přesně názory vybrané skupiny romských předáků, i skutečnost, že bez ohledu na jejich momentální postavení se v řadě vyslovených argumentů téměř shodovali. P. Víšek ve své citované analýze přípravných jednání uvádí, že výběr účastníků byl záměrně prováděn tak, aby se nedohodli či dokonce došlo mezi nimi ke konfliktu (Víšek 1999: 189). Záznamy jednání ukazují, že k tomu nedošlo. Účastníci pochopitelně nijak výrazně nezpochybnili celkový přístup ÚV KSČ, spíše ocenili snahu o jednání. Na druhé straně se ovšem shodovali v ostré kritice dosavadního přístupu decizní sféry (zejména jejích nižších složek) k celé řadě projednávaných problémů. Především jim vadila ignorace názorů samotných romských představitelů, odmítání jejich účasti na řešení problematiky romského obyvatelstva. Pozastavovali se nad tím, že dosud neexistují zasvěcené odborné analýzy řady základních problémů např. v souvislosti s dosud nevyjasněným etnickým (národnostním) statutem Romů. Zároveň však vznášeli i řadu pozitivních návrhů, jak např. zlepšit dosavadní přístup ke vzdělávání romských dětí a mládeže, jak zajistit účast a aktivní zapojení romských poslanců do zastupitelských orgánů, jak by měl fungovat připravovaný Svaz Romů. Vehementně vyžadovali co nejrychlejší přípravu pravidelného vydávání časopisu věnovaného romské problematice, zamýšleli se nad jeho posláním. Uvažovali také o možnostech zakládání romských klubů a zájmových organizací.

Předložený archivní materiál umožní badatelům, aby se věnovali hlubší analýze a srovnání obsahu obou předmětných schůzek s výsledným dokumentem předloženým ÚV KSČ v únoru 1989. Jeho celkové značně kritické zhodnocení neúspěchů komunistické politiky vůči romskému obyvatelstvu naznačuje, že mocenský aparát KSČ byl ochoten velkou část požadavků romských předáků akceptovat, ovšem s jednoznačnou výhradou, že si v něm udrží svou vedoucí roli. Podrobnější rozbor příčin vzniku a obsahu dokumentu by zřejmě umožnil pochopit i shora naznačenou souvislost s pokusy o prosazení reformy v jiných oblastech stranické a státní politiky. Její krize ovšem dosáhla vrcholu, o čemž svědčí i to, že s výjimkou vzniku časopisu *Laicho lav* (Dobré slovo) se ze závěrečného usnesení předsednictva ÚV KSČ ze dne 3. 2. 1989 nerealizovalo do zániku režimu vůbec nic. Usnesení naopak vyvolalo u některých představitelů rozpadajícího se

mocenského systému výrazný odpor, zejména ze strany jeho slovenských představitelů (Víšek 1999: 189).

Nad dokumenty, jež obsahuje celá složka Hoffmann, je ovšem možné se zamyslet i z obecnějších úhlů pohledu jako nad dalším potvrzením neúspěšných pokusů komunistického mocenského systému o řešení problematiky „obyvatelstva cikánského původu“. Podle mého názoru není bez významu, že zejména zpráva pro PÚV KSČ dokládá neúspěšnost různých strategií, které komunisté uplatňovali vůči Romům. Již ve své monografii z roku 2004 i v dalších uváděných studiích jsem se pokoušela prokázat, že čtyřicet let vlády KSČ znamenalo z hlediska postavení romské minority prohloubení jejích problémů. Je samozřejmě třeba přiznat, že komunisté dosáhli toho, že většina romských obyvatel země zaznamenala výrazný vzrůst životní úrovně, došlo k likvidaci jejich negramotnosti. Díky všeobecné pracovní povinnosti se mnohým z nich podařilo zařadit do smíšených pracovních kolektivů, navázat bezprostřední kontakty s majoritními spolupracovníky.

Neorganické, chaotické zásahy „strany a vlády“ ovšem na druhé straně téměř zničily relikty tradičního způsobu života Romů, aniž by je mocenské orgány nahradily jakoukoliv jinou pozitivní motivací. Paternalistický způsob řešení sociální problematiky romských komunit, jenž po roce 1970 téměř zcela vyloučil účast romských aktivistů, nedostatek motivace ještě prohloubil. Dalším závažným problémem byla dlouholetá lhostejnost celé decizní sféry vůči velmi nízké úrovni vzdělání romského obyvatelstva. Ve svých studiích věnovaných sociálnímu statusu Romů a s ním související problematice vzdělávání romských dětí i dospělých jsem se snažila poukázat na příčiny i důsledky této politiky. Příčiny podle mého názoru netkvěly pouze v nezájmu či dokonce strachu romských rodičů z vlivu majoritní školy, jak se dosud často traduje. Až na několik posledních let své vlády komunisté dokonce preferovali nízkou úroveň kvalifikace a vzdělání romské mládeže. Přejich většiny jejich příslušníků do zaměstnání bez snahy vyučit se či absolvovat další stupeň školy po ukončení základní školní docházky byl pro ně výhodný, protože zajišťoval dostatečnou nabídku pracovních sil pro obory, o něž neměla většina příslušníků majority zájem. Pokusy o změnu tohoto postoje a potřebnou emancipaci romských obyvatel přišly příliš pozdě a nemohly velmi nepříznivou situaci výrazněji zlepšit. Ve svých citovaných studiích se přikláním k názoru, že komunistický režim přispěl k tomu, že romská minorita nebyla připravena na alespoň základní zvládnutí vlivů modernizace a globalizace i dalších trendů vývoje světa, které nastávaly na přelomu tisíciletí (bez ohledu na společenský systém, který jim byl vystaven). To je samozřejmě dost obtížné prokázat a bude to zřejmě ještě dlouho předmětem diskurzu nejen historiků, ale i odborníků dalších společenskovědních oborů. V každém případě je možno uzavřít, že sociální a společenský status většiny romského obyvatelstva České republiky (a možná ještě výrazněji Slovenska) zůstává stále velkou zátěží (a nevyužitým potenciálem vývoje) demokratické společnosti.

Literatura:

- DAVIDOVÁ, E. 1970. *Cikánské/romské etnikum v Ostravě. Ekologická analýza a problém vývojových změn Cikánů-Romů v městském průmyslovém prostředí*. 1. část. Praha. Rkp. nepublikované výzkumné zprávy.
- DAVIDOVÁ, E. 1995. *Cesty Romů – Romano drom 1945–1990*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- DAVIDOVÁ, E. 2001. *Romové a česká společnost. Hledání domova, porozumění a vzájemného soužití*. Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky. Studie Národohospodářského ústavu Josefa Hlávky 3.
- DOBEŠ, J. 2007. Totalitarismus mezi ideologií a teorií. *Dějiny – teorie – kritika*, 4 (2), 183–218.
- DRÁPALA, M. 2011. Kniha, o které se hovoří: Michal Pullmann, Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu. *Dějiny a současnost* (11), 44.
- DUBAYOVÁ, M. 1997. Poznávání kultúry rómskych skupín a problém kultúrnej zmeny. *Slezský sborník*, 95, 203–207.
- FIDELIUS, P. 2014. Slepá ulička analogizování. Komunistická řeč v podání dvou historiků. *Dějiny a současnost*, (7), 40–44.
- FRIŠ, J. a kol. 1975. *Cikáni ve starém Mostě*. Most, Praha: Útvar hlavního architekta; ONV.
- GUY, W. 1977. *The Attempt of Socialist Czechoslovakia to Assimilate its Gypsy Population*. Dizertační práce. Bristol: University of Bristol.
- GUY, W. 1998 (1975). Ways of Looking at Roma: The Case of Czechoslovakia (1975). TONG, D. (ed.). In: *Gypsies: an interdisciplinary reader*. New York: Garland Publishing, 13–68.
- GUY, W. 2001. Roma in Czechoslovakia: Another false dawn? In: GUY, W. (ed.). *Between past and future: The Roma of Central and Eastern Europe*. Hatfield: University of Hertfordshire Press, 285–332.
- HAIŠMAN, T. 1999. Romové v Československu v letech 1945–1967. Vývoj institucionálního zájmu a jeho dopady. In: *Romové v České republice*. Praha: Sociopress.
- HAUŠILD, J. 2008. Kořeny chánovských problémů. In: JAKOUBEK, M., BUDILOVÁ, L. (eds.). *Romové a Cikáni neznámí i známí*. Voznice: Leda, 83–95.
- HAVELKA, M. 2009. Srovnání nesrovnatelného aneb: Existovala v nejnovějších českých dějinách epocha totalitarismu? *Soudobé dějiny*, (4), 607–624.
- HIRT, T., JAKOUBEK, M. (eds.). 2004. *Romové – kulturologické etudy*. Plzeň: Aleš Čeněk.
- HOLÝ, D. 1984. *Mudrosloví primáše Jožky Kubíka*. Praha: Supraphon.
- HRUBÝ, K. 2014. Rozpaky nad výkladem komunistické diktatury. Kritické poznámky k projektu „Socialismus jako myšlenkový svět“. *Soudobé dějiny*, (3), 382–404.
- JUROVÁ, A. 1993. *Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945*. Bratislava: Goldpress Publishers.

- JUROVÁ, A. 2007. Problémy výskumu histórie Rómov na Slovensku (v Československu) v 20. storočí. In: *Československá historická ročenka 2007*. Brno-Bratislava: Masarykova univerzita.
- KÁRA, K. a kol. 1975. *Ke společenské problematice Cikánů v ČSSR*. Praha: Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV.
- KOLÁŘ, P., KOPEČEK, M. 2012. Projekt „Socialistická diktatura jako myšlenkový svět“. *Soudobé dějiny*, (2), 189–195.
- KOLÁŘ, P. 2012. Strana jako utopie. Komunistická identita po pádu stalinismu. *Soudobé dějiny*, (2), 227–255.
- KOLÁŘ, P. 2015. Čtyři „základní rozpory“ východoevropského komunismu. *Soudobé dějiny*, (1–2), 130–167.
- KRIŠTOF, R. 2004. Romové, Evropa a mezinárodní instituce. In: HIRT, T., JAKOUBEK, M. (eds.). *Romové: kulturologické etudy*. Plzeň: Aleš Čeněk, 102–133.
- KUŽEL, S. 2004. Výzkum, nebo etno-politika? In: HIRT, T., JAKOUBEK, M. (eds.). *Romové: kulturologické etudy*. Plzeň: Aleš Čeněk, 168–187.
- LHOTKA, P. 1999. *Činnost komise pro otázky cikánského obyvatelstva a činnost Svazu Cikánů-Romů. Zhodnocení politiky ústředních státních orgánů při řešení romské problematiky v letech 1969–1975. Závěrečná zpráva grantového projektu Ministerstva zahraničí ČR 24/32/99*. (Nepublikovaný rukopis).
- MANN, A. (ed.). 1993. *Neznámí Rómovia. Zo života a kultury Cigánov-Rómov na Slovensku*. Bratislava: Ister Science Press.
- NEČAS, C. 1997. *Historický kalendář. Dějiny českých Romů v datech*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého.
- NOVÁK, K. A. 2004. Romové, nacionalismus a rozvojové programy. In: HIRT, T., JAKOUBEK, M. (eds.), *Romové-kulturologické etudy*. Plzeň: Aleš Čeněk, 134–154.
- PAVELČÍKOVÁ, N. 2001. Romové – zdroj nekvalifikovaných pracovních sil pro komunistickou ekonomiku padesátých a šedesátých let. In: *Studie k moderním dějinám. Sborník prací k 70. narozeninám Vlastislava Laciny*. Praha: Historický ústav AV ČR.
- PAVELČÍKOVÁ, N. 2004. Romové v českých zemích v letech 1945–1989. *Sešity Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu 12*. Praha: ÚDVZK.
- PAVELČÍKOVÁ, N. 2007. K otázkám metodického přístupu a terminologických problémů výzkumu slovenských a českých Romů ve 20. století. In: *Česko-slovenská historická ročenka 2007*. Brno-Bratislava: Masarykova univerzita.
- PAVELČÍKOVÁ, N. 2008. Proměny romské komunity v průmyslovém městě. In: JAKOUBEK, M., BUDILOVÁ, L. (eds.). *Romové a Cikáni neznámí a známí*. Voznice: Leda, 64–82.
- PAVELČÍKOVÁ, N. 2010. Problém vzdělanosti Romů – historický pohled. In: NOSKOVÁ, H., BEDNAŘÍK, P. (eds.). *Národnostní menšiny, multikulturalita, vzdělávání*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 163–171.

- PAVELČÍKOVÁ, N. 2013a. Problematyka przestępczości Romów w Czechach w latach 1950–1989 z punktu widzenia reżimu komunistycznego. In: *Kwestia romska w kontekście bezpieczeństwa wewnętrznego*. Wrocław: Fundacja integracji Społecznej PROM, 13–37.
- PAVELČÍKOVÁ, N. 2013b. Historické kořeny a souvislosti problému marginalizace romského obyvatelstva českých zemí. In: SOUKUPOVÁ, B., NOSKOVÁ, H., BEDNARÍK, P. (eds.). *Paměť-národ-menšiny-marginalizace-identity I*. Praha: FHS UK, 179–194.
- PAVELČÍKOVÁ, N. 2013c. Současné problémy výzkumu romského etnika v českých zemích. *Acta Universitatis Carolinae – Iuridica*, (1), 133–146.
- PAVELČÍKOVÁ, N. 2015. Vztah Romů k práci – konfrontace stereotypu s historickými doklady. *Český lid*, 102 (3), 307–328.
- PIVOŇ, R. 2007. Několik poznámek o vzdělávání Romů v Československu. *Česko-slovenská historická ročenka 2007*. Brno-Bratislava: Masarykova univerzita.
- PULLMANN, M. 2011. *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha: Scriptorium.
- PULLMANN, M. 2012. Eroze diktatury v době přestavby. Krize vládnoucích elit a rozpad ideologického konsenzu v Československu. *Soudobé dějiny*, (2), 256–274.
- SABROW, M. 2012. Socialismus jako myšlenkový svět. Komunistická diktatura v kulturně-historické perspektivě. *Soudobé dějiny*, (2), 196–208.
- SPURNÝ, M. 2011. *Nejsou jako my. Česká společnost a menšiny v pohraničí*. Praha: Antikomplex.
- SPURNÝ, M. 2012. Očištěná společnost. Očista jako kolektivní princip utváření poválečné české společnosti na příkladu českého pohraničí. *Soudobé dějiny*, (2), 209–226.
- SRB, V. 1989. Soupisy a sčítání Cikánů (Romů) v Československu v letech 1947–1980 a odhady jejich počtu do r. 2000, resp. 2020. *Historická demografie*, (11), 189–206.
- SULITKA, A. 1999. Vývoj a současný stav praktických řešení a kompetencí vrcholných orgánů státu po roku 1989. In: *Romové v České republice*. Praha: Sociopress, 219–243.
- VAŠEČKA, M. (ed.). 2002. *Čačipen pal o Roma. Súhrnná zpráva o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky.
- VÍŠEK, P. 1999. Program integrace – řešení problematiky romských obyvatel v období 1970–1989. In: *Romové v České republice*. Praha: Sociopress, 184–21.
- ZAPLETAL, T. 2012. Přístup totalitního státu a jeho bezpečnostních složek k romské menšině v Československu (1945–1989). In: *Sborník archivu bezpečnostních složek*, (10), 13–83.

Nerecenzovaná část

Romové ve Finsku – úvod k rozhovoru s Kibou Lumberg

Přestože finští Romové žijí ve Finsku mezi Finy a Švédy již po staletí, tyto rozdílné komunity stále nenalezly vzájemné porozumění. Již několik desetiletí se finská vláda zabývá analýzami situace a vytvářením navazujících strategií rozvoje, ale co se týče integrace Romů, rovných práv a uspokojivé životní úrovně, vystává zde stále celá řada problémů. Romové se v každodenním životě stále setkávají s diskriminací ze strany majority. Jen těžko se začleňují do vzdělávacího systému, obtížně hledají práci nebo bydlení. Dosud neúspěšně se snaží o to, aby byli přijati takoví, jací jsou. Na druhou stranu došlo ve Finsku k výraznému zlepšení jejich životních podmínek. V různých oblastech se jim dostává sociální pomoci a mimo jiné mohou také využít možnosti učit se romštinu jako svůj jazyk ve škole.

Finská společnost velmi usilovně pracuje na udržení společenské rovnováhy a zajištění rovných práv pro všechny svoje členy. Finsko má velmi vysokou životní úroveň a jeden z nejlépe fungujících systémů sociálního zabezpečení na světě. Finské ženy byly dokonce první, které si v roce 1906 vydobily právo volit a kandidovat ve volbách. Zatímco finská společnost usiluje o rovné postavení všech svých členů, romská komunita je kritizována za lpění na konzervativních hodnotách, které uvnitř ní udržují sociální a mocenské hierarchie a nerovnosti. Muži v romské společnosti stále zauímají vyšší pozici než ženy a děti. To vede k domácímu násilí a příliš velké zátěži pro děti v podobě domácích prací, které musejí vykonávat. Děti se tak jen těžko mohou soustředit na své vlastní vzdělání a na to, aby se staly rovnoprávnými členy společnosti.

Ve Finsku žije zhruba deset až dvanáct tisíc finských Kale, další tři tisíce žijí ve Švédsku. Vzhledem k tomu, že ve Finsku platí zákon zakazující sběr dat na základě etnického původu, jsou jakékoliv údaje o velikosti zdejších romských populací pouhými odhady. Romové žijí na celém území Finska, ale vyšší koncentrace romských komunit je ve městech v jižní a západní části země, tedy v oblastech s celkovou vyšší hustotou osídlení. Běžným jevem mezi finskými Romy je časté cestování mezi Švédskem a Finskem, motivované silnými ekonomickými a rodinnými vazbami. Katri Vuorela a Lars Borin (1998) uvádějí, že ještě před druhou světovou válkou obývaly romské komunity zejména zemědělské oblasti v okolí měst Vyborg, Vaasa a Oulu, ale obecný trend deruralizace postihl Romy v daleko větším měřítku než finskou populaci. Ztráta poptávky po tradičních řemeslech donutila Romy přesunout se do měst a hledat jiné způsoby obživy. Migrace

1 Anette Ross je doktorandkou na Univerzitě v Helsinkách. E-mail: rossanette@gmail.com

byla posílena i ztrátou Karélie, která včetně města Vyborg ve druhé světové válce připadla Rusku. Vuorela a Borin poukazují na to, že ve Finsku neexistují žádné výlučně romské komunity, ani komunity, kde by Romové tvořili většinu. Romové se usadili a žijí ve vlastních bytech nebo domech. To vedlo ke zlepšení situace ve vzdělávání romských dětí a do jisté míry i ke změně vzorců zaměstnanosti u dospělých. Romové z jiných evropských zemí, kteří přišli do Finska v poslední době, se nejčastěji usazují v okolí Helsinek.

Víme, že první Romové přišli do dnešního Finska v 16. století ze Švédska, kdy celá oblast příslušela k Švédskému království. Migrace tímto směrem pokračovala po celou dobu trvání švédské nadvlády. Podobně jako mnohé další evropské země, i Švédsko v té době hrozilo Romům vyhoštěním a bylo také zakázáno poskytovat jim přístřeší. Tato nařízení však nebyla prosazována nijak rigorózně. V roce 1748 vešel v platnost nový zákon, podle kterého byli Romové ve Švédsku tolerováni a který byl zaměřený na jejich asimilaci, přičemž zároveň jasně rozlišoval mezi těmi Romy, kteří se v zemi narodili nebo v ní žili již delší dobu, a mezi čerstvými imigranty. Situace Romů se potom příliš nezměnila ani po roce 1809, kdy finská území připadla Rusku. Romům z jiných zemí nebyl v této době do oblasti umožněn přístup, a to ani v případě, že měli platné cestovní doklady.

Do poloviny 20. století byly hlavními organizacemi, které se ve Finsku zabývaly Romy a snahou o zlepšení jejich sociální situace, náboženské instituce. Ovšem již v roce 1956 byla ve Finsku založena Rada pro záležitosti cikánského obyvatelstva (*Advisory Board on Gypsy Affairs*), která se měla zabývat podporou romské kultury, socio-ekonomickou situací Romů a dalšími záležitostmi. Finská politika pak ve vztahu k etnickým menšinám obecně získala nový impuls po roce 1970. V tomto roce Finsko ratifikovalo Mezinárodní úmluvu o odstranění všech forem rasové diskriminace. Byly provedeny rozsáhlé studie mezi Sámy (Laponci) a Romy, které měly zmapovat jejich situaci. Současně byly zřízeny tři výbory, z nichž první dva měly prošetřit situaci v oblastech bydlení a vzdělávání a poslední měl pracovat na kodifikaci romského pravopisu. V sedmdesátých letech také začaly být kladeny požadavky na místní samosprávy, aby Romům zajistily bydlení na přijatelné úrovni. V roce 1989 byl výše zmíněný poradní orgán vlády přejmenován na Radu pro záležitosti romské menšiny (*Advisory Board on Romani Affairs*) a svou agendu rozšířil o spolupráci a poskytování odborné pomoci v záležitostech týkajících se Romů a finských správních orgánů. V současné době tato Rada spadá pod Ministerstvo sociálních věcí a zdravotnictví. Co se týče informací o současném vývoji ve Finsku, v roce 2011 byla publikována zpráva pracovní skupiny vedená zástupkyní Ministerstva zahraničních věcí, která představuje plán na rozvoj národní ale i celoevropské politiky zaměřené na Romy a nabízí také přehled o současné situaci Romů ve Finsku (*The Objectives of Finland 2011*). Další vývoj a výsledky realizace politiky na národní, regionální a místní úrovni pak shrnuje zpráva pracovní skupiny Ministerstva sociálních věcí a zdravotnictví (*Steering and Monitoring*, 2014).

Od roku 1970 nebyly provedeny žádné komplexní studie týkající se Romů, namísto toho se badatelé orientovali spíše na úzce zaměřené kvalitativní studie z oblastí bydlení, předškolního vzdělávání a podobně. Kaisa Lähteenmäki-Smith ve své studii o podpoře sociálního začleňování Romů (2011) zdůrazňuje dvě hlavní příčiny, které vedly k mezerám v současně dostupných datech – (1) je zakázáno sbírat data obsahující informace o rase nebo etnickém původu a (2) nárůst imigrace a rozvoj multikulturní společnosti odvádějí pozornost od národnostních menšin.

Stejně jako ve většině evropských zemí, i ve Finsku čelí Romové vysoké míře nezaměstnanosti a předčasným odchodům ze základního vzdělávání. Právě prevenci předčasného ukončování školní docházky, které je mezi členy majority na rozdíl od romské menšiny naprosto neobvyklým jevem, se Finsko intenzivně věnuje. Podporu poskytuje jak romským dětem, tak i jejich rodinám. Od roku 1980 také finský stát podporuje výuku o romské kultuře a výuku romského jazyka, zaměřenou na romské žáky a studenty. Usiluje tím o zvyšování povědomí o Romech a o jejich zviditelnění. Jsou vydávány jazykové učebnice, k dispozici jsou i zpravodajské týdeníky a jiné publikace. Romština se na finských základních a středních školách vyučuje od roku 1989.

Sociální vyloučení Romů má své příčiny jak uvnitř komunity, tak mimo ni. Finští Romové si uchovávají svou identitu a tradice tím, že se uzavírají vůči lidem zvenčí. Udržování odstupů od finské a švédské populace je stále ceněnou hodnotou. Ve venkovských oblastech dříve zaplňovali Romové určitou profesní niku. Mívali tak zde své místo jako obchodníci a řemeslníci a to jim pomáhalo udržovat i kočovný způsob života. Jejich usazování ale neznamenalo rychlou integraci do majoritní společnosti. Dodnes se romská populace vyznačuje nízkou účastí v předškolním vzdělávání a romským dětem se nedostává takové přípravy na povinnou školní docházku, jako dětem z majority. Nedostatečná předchozí obeznanost s finským vzdělávacím systémem znesnadňuje adaptaci na nová pravidla, jiné kulturní prostředí a nové způsoby učení. Zároveň jsou romské děti ve školních kolektivech vystaveny vyšší míře diskriminace. Tato situace vede k předčasnému ukončování školního vzdělání a následně znevýhodněnému postavení Romů na trhu práce. Diskriminace je rovněž velkým problémem pro Romy, kteří hledají pracovní příležitosti. Nedostatečné vzdělání spolu s nedostatečnou informovaností majority o Romech a jejich kultuře oslabují již tak špatnou finanční situaci Romů, což může ještě více prohlubovat jejich vyloučení z fungující společnosti. Ilona Ryttilahti (2012) zmiňuje další příčiny sociálního vyloučení Romů z finské společnosti. Podle ní se propast mezi majoritou a Romy prohlubuje i díky tomu, že Romové raději hledají podporu uvnitř vlastní skupiny a snaží se vyhybat pomocí od státu nebo neromských neziskových organizací. Vytyčují jasnou hranici mezi sebou samými a ostatními. Silný vzájemný tlak vyžaduje, aby se členové komunity řídili svými vlastními kulturními zvyklostmi a jednali jako „praví“ Romové.

Kultura finských Romů se v mnoha ohledech liší od kultury finské majoritní společnosti. Patří do ní romské koncepty rituální čistoty a nečistoty, ostudy/hanby a respektu nebo krevní msty, stejně jako vlastní národní, velmi specifický oděv. Znamý, výrazný ženský oděv, sestávající z těžké černé sametové sukně a krajkové blůzy, se vyvinul z tradičních oděvů etnických Finů z přelomu 19. a 20. století, ale v průběhu času na něm přibýly ozdobné prvky. Je významným znakem dospělosti a příslušnosti k romské komunitě. Proto je nošení tradičních krojů mezi Romkami ve Finsku i ve Švédsku vcelku běžným jevem. Méně jsou známy informace o tradičním oděvu finských Romů. Mužský oděv byl kdysi rovněž podobný oblečení finských farmářů, ale na začátku 20. století se inspiroval oblečením, které ve Finsku nosili taxikáři. Ti v té době totiž patřili k velmi respektovaným profesím. Skládá se z bílé košile, saka, čepice, vysokých černých bot a volných tmavých vojenských kalhot - rajtek (známých také pod názvem „jodhpur“). Do dnešní doby se z tohoto oděvu zachovalo víceméně jenom sako. Celý tento oděv ale můžeme zahlédnout i dnes - při zvláštních nebo slavnostních příležitostech, kdy jej nosí někteří starší romští muži.

Některé aspekty života romské menšiny ve Finsku vzbuzují kritiku jak uvnitř romské komunity, tak i mimo ni. Zatímco majoritní populace měla vždy problém přijmout různé stránky jejich odlišnosti, ozývá se v poslední době stále více Romů, kteří veřejně vyjadřují své obavy z násilí, problémů v oblasti vzdělávání romských dětí nebo zneužívání alkoholu. Pro tyto lidi je ale velmi těžké o uvedených problémech hovořit. Ze strany romské komunity jsou jejich prohlášení přijímána negativně, nebo jsou dokonce vystaveni vyhrožování. Situaci, ve které není možné o existujících problémech mluvit, v roce 2007 dobře glosoval právě Kiba Lumberg: „Problém je v tom, že když se Rom odváží veřejně promluvit o negativních věcech, ke kterým dochází uvnitř jeho vlastního kmene, čelí hrozbám smrti. Pokud se ozve někdo z majority, je obviněn z rasismu.“

Její vyjádření bylo reakcí na debatu o konzervatismu romské společnosti ve Finsku, rozpoutanou ve finské společnosti v roce 2007 poté, co byl během slavností letního slunovratu ve městě Mantsala zabit osmnáctiletý romský mladík. Jelikož jeho smrt způsobili jiní Romové, panovalo obecné přesvědčení, že šlo o případ krevní msty. Finská média jej dávala do spojitosti s minulými incidenty, o kterých rovněž informovala. Ten samý rok byli ve finském městě Lappeenranta zastřeleni dva muži a i v tomto případě byly za možnou příčinu označeny spory mezi dvěma romskými rodinami. Do debaty zasáhl také Riku Lumberg, policista a boxer romského původu, který v roce 2007 adresoval romské komunitě otevřený dopis, v němž vyzýval k ukončení tradice krevní msty (Lumberg 2007). Zdůrazňoval, že otázka není, zda vůbec krevní msta mezi Romy ve Finsku stále existuje. Jako dítě se sám s několika případy setkal. Vyzdvihoval, že je ale důležité, aby popud ke změně vzešel od komunity samotné. Dopis rovněž vyvolal diskusi mezi Romy samotnými, ta se však z velké části

zabývala ospravedlňováním práva na tradiční způsoby řešení tak extrémních situací, jako je smrt blízkého příbuzného nebo přítele. Nucené mlčení mezi členy romské komunity, ale i mezi majoritní populací, tehdy vedlo k tomu, že nebylo možné zpochybňovat morálně nepřijatelné tradice jen proto, že byly již po staletí součástí romské kultury.

Krevní mstou se v těchto situacích rozumí odplata za smrt, kdy příbuzný zabitého má pomstít jeho vraždu vlastní rukou. Aby se tomu rodina vraha vyhnula, musí zmizet - odstěhovat se co nejdál. V dnešní době je to pojmáno spíše tak, že se členové jedné rodiny snaží vyhnout jiné rodině poté, co se některý z nich nechoval vůči této rodině férově nebo některého z jejích členů nějakým způsobem poškodil. Opustit sdílenou oblast mohou i tak, že se třeba odstěhují do jiné čtvrti daného města a nemusí nutně zmizet až na druhý konec Finska.

Emeritní profesor Martti Grönfors, který se zabývá výzkumem romské kultury ve Finsku, upozorňuje na to, že strategie vzájemného vyhýbání se je stále jen způsobem, jak krevní mstě zabránit, ale nenahrazuje ji. Říká, že ve Finsku existují i rodiny až o dvou stech členech, které se vyhýbají vzájemným interakcím se členy podobně rozvětvených rodinných celků. Podle něj je dokonce těžší mezi finskými Romy najít rodiny, které se s podobnými problémy nesetkaly, než ty, které s krevní mstou mají své zkušenosti. Toto téma je velmi citlivé a obecně se o něm příliš nemluví. Krevní msta pro lidi mimo romskou komunitu nepředstavuje žádné ohrožení. Týká se pouze Romů a romských rodin. Riku Lumberg a mnoho dalších Romů poukazují na to, že krevní msta není běžnou součástí kultury všech finských Romů a že většina z nich žije podle platných finských zákonů, stejně jako všichni ostatní. Vzhledem k tomu, že je otázka krevní msty u Romů považována za striktně interní záležitost, bývá jen zřídka předmětem veřejných diskusí. V roce 2007 se jí ale dostávalo neobvyklé pozornosti, jelikož o jednotlivých případech informovala média. Tématem se pak začala zabývat i samotná romská komunita. Se svou kritikou této tradice veřejně vystoupil i dobře známý finský zpěvák romského původu, Rainer Friman. Vyjádřil se také k problémům se vzděláváním a alkoholem mezi romskou mládeží. Vysloužil si za to kritiku ze strany romské komunity a výhrůžky smrtí.

Čerstvým jevem ovlivňujícím vztahy mezi Finy a finskými Romy je nová přítomnost rumunských a bulharských Romů na finském území. Ti po vstupu svých zemí do Evropské unie začali přicházet do Helsinek a dalších měst, kde se často žíví žebráním na ulicích. Podobný trend se týká větších měst po celé Skandinávii. Charitativní organizace se snaží nově příchozím poskytovat pomoc, a to zejména v zimním období, kdy čelí extrémnímu počasí. Obecný postoj finské vlády je však takový, že by migranti měli přicházet v co nejnižších počtech a nechávat své děti a ostatní rodinné příslušníky doma. V červnu 2011 otevřela Helsinská diakonie spolu s městem Helsinky denní centrum, které poskytuje podporu Romům bez domova. Lidé v něm mají možnost se osprchovat,

vyprat si nebo použít internet, aby mohli zůstat v kontaktu se svými rodinami. Ve stejnou dobu ale městská správa Helsinek nechala vyklidit nelegální romský tábor ve čtvrti Kalasatama, ve kterém aktivisté založili sociální centrum (Sosiaalikeskus Satama), a později jej nechala srovnat se zemí. V tomto táboře žila většina Romů, kteří do Finska přišli z jiných zemí a ocitli se bez domova. Táboření mimo oficiální místa bylo v Helsinkách zakázáno zákonem a Romům bylo sděleno, aby si sami hledali náhradní ubytování. V červnu 2015 finská policie informovala, že během léta přistupuje k vyklízení nelegálních romských táborů téměř denně (Helsinki Police, 2015). Zároveň však tvrdila, že tábory jsou většinou malé a během jejich vyklízení nedochází k žádným nepokojům. Počty příchozích Romů stoupají v letním období. Nejvíce bylo zaznamenáno odhadem 700 až 800 romských imigrantů, a to právě během teplejších měsíců. V červnu 2015 hovořily oficiální odhady finské policie o 300 až 500 Romů původem z Bulharska a Rumunska, kteří žili na ulici.

Finové jsou přítomností žebráků v ulicích znepokojeni a vedou debaty o tom, jak se s tímto problémem vypořádat. Objevily se návrhy politiků zakázat žebrání zákonem. Samotní finští Romové neudržují s romskými migranty z Balkánu užší kontakty a obecně jsou jejich kultury velmi odlišné. Špatný obraz rumunských Romů znesnadňuje finským Romům zlepšení jejich vlastního postavení ve finské společnosti. Proto se organizace finských Romů snaží vysvětlovat, jaké situaci čelí rumunští Romové ve své zemi a jaké důvody nutí tolik lidí k tomu, aby učinili tak nejistý krok a odešli z Rumunska žebrat nebo hledat práci ve Finsku.

Z angličtiny přeložila Eva Nováková

Literatura:

- HELSINKI POLICE: Roma camps dismantled almost every day. YLE (Yleisradio Oy), 11. 6. 2015. Dostupné z: http://yle.fi/uutiset/helsinki_police_roma_camps_dismantled_almost_every_day/8068280
- LÄHTEENMÄKI-SMITH, K. 2011. *Finland: Promoting Social Inclusion of Roma*. A Study of National Policies. Rambøll Management Consulting pro Evropskou komisi. Dostupné z: ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=8968&langId=en
- LUMBERG, R. 2007. *Riku Lumbergin avoin kirje romaniyhteisölle [Riku Lumberg: Otevřený dopis romské komunitě]*. Helsingin Sanomat (Helsinki), 19. 8. 2007.
- The Objectives of Finland for Advancing the European Policy on Roma. Finland's Handbook on the European Policy on Roma*. 2011. Working group report for the Ministry of Foreign Affairs. Dostupné z: http://ec.europa.eu/justice/discrimination/files/roma_fi_strategy_objectives_en.pdf
- RYTILÄHTI, I. 2012. *The Finnish Romani: History, Culture and Dilemmas*. Finnish Institutions Research Paper FAST Area Study Program. Tampere: University of Tampere, Department of Translation Studies. Dostupné z: <https://www15.uta.fi/FAST/FIN/SOCPOL/ir-roma.html>
- Steering and Monitoring of the Implementation of the National Policy on Roma*. 2014. Working group report on steering and monitoring of the implementation of the national policy on Roma. Ministry of Social Affairs and Health, Finland. Dostupné z: https://www.julkari.fi/bitstream/handle/10024/116174/URN_ISBN_978-952-00-3487-0.pdf?sequence=1
- VUORELA K., BORIN L. 1998. Finnish Romani. In: Ó CORRÁIN, A., MAC MATHÚNA, S. (eds.). *Minority Languages in Scandinavia, Britain and Ireland*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Celtica Upsaliensia 3, s. 51–76. Dostupné z: <http://spraakbanken.gu.se/personal/lars/pblctns/FinnishRomani.pdf>
- VARPULA, S. 2007. „Taiteilija Kiba Lumberg: Sieluni ei mahdu mustalaishameeseen“ [Má duše se nevejde do cikánské sukně]. *Sana (Helsinki)*, 16. 8. 2007. Dostupné z: http://www.kansanraamattuseura.fi/sana/viihde/arkisto/taiteilija_kiba_lumberg_sieluni_ei_mahdu_mustalaishameeseen

Stručný životopis Kiby Lumberg

*29. 5. 1956, Lappeenranta

1979–81 Helsinská hudební konzervatoř

1983–85 Škola umění a designu, Helsinky: Romská řemesla, kurz podnikání jako mimořádná studentka

1985–1987 Škola umění a designu, Helsinky: Scenérie, studentka Månse Hedströma

Vybrané výstavy

1995–1996 Finské národní muzeum, Helsinky, Finsko

2007 Můj čas je neomezený, Muzeum umění Rovaniemi

2007 Benátské bienále, 1. Romský pavilon, Benátky, Itálie

2009 Věž z dámských bot, Open XII, Mezinárodní výstava soch a instalací, Itálie

2011 Benátské bienále, 2. Romský pavilon, Benátky, Itálie

2012 Samostatná výstava v Galerii Kai Dikhas v Berlíně, ve spolupráci s Kaarinou Majander

2014 Samostatná výstava v muzeu Hälsinglands, Švédsko

Literární díla

1997 Tmavá a zářivá krev (*Tumma ja hehkuva veri*), scénář k televiznímu seriálu

2004 Černý motýl (*Musta perhonen*), román

2006 Potrhaná křídla (*Repaleiset siivet*), román

2008 Sametová noc (*Samettiyö*), román

2010 Deník šílené umělkyně (*Hullun taiteilijan päiväkirja*), komiksová kniha

2010 *Gipsy Comix*, komiksová kniha

2012 Dětská kniha Emma a nečekaný host (*Emma ja yllätysvieras*) ve spolupráci s Kaarinou Majander

Dokud budou na světě lidé, kteří usilují o změnu, nezmizí moje naděje.

Rozhovor s Kibou Lumberg

Kiba Lumberg (Kirsti Leila Annikki Lumberg, nar. 1956) je finská umělkyně, spisovatelka, kurátorka a lidskoprávní aktivistka.¹ Narodila se do finské romské rodiny, ale je známa pro svou kritiku tradičního života finských Romů. Svou rodinu opustila, když jí bylo teprve 13 let. V její tvorbě se odráží inspirace, kterou nachází ve svém romském původu a boji za práva etnických a sexuálních menšin, stejně jako kritický pohled na současnou společnost. Její dílo je ve Finsku velmi dobře známé a její obrazy a jiná umělecká díla byla prezentována i na mnoha výstavách v zahraničí, včetně obou romských prezentací na Benátském bienále (2007 a 2011).²

Postavení Kiby Lumberg mezi finskými Romy je velmi kontroverzní. Na mezinárodní romské i neromské umělecké scéně je známou umělkyní, ve své původní romské komunitě však není příliš vítaná. Finští Romové jsou známí svými konzervativními postoji a uzavřeností své komunity, a to je přesně to, co Kiba chtěla opustit, když ve třinácti letech odešla od své rodiny do dětského domova. Otevřená kritika těch aspektů romské kultury, se kterými se Kiba neztotožňuje, vyústila v konflikt s finskou romskou komunitou. Ta jako velmi uzavřená a částečně i silně nábožensky založená skupina nesouhlasí se způsobem, jakým Kiba prezentuje svou minulost a dětství v romské rodině. Scénáře televizních seriálů, knihy, komiksy a obrazy vytváří Kiba na základě svých vzpomínek. Prostřednictvím nich se dotýká témat, jejichž otevření vedlo k hlubokému konfliktu s finskými Romy.

Takto například mluví o své instalaci *Černý motýl*, která se stala jedním z jejích nejslavnějších děl. Pracuje v ní se sukni tvořící součást tradičního oděvu romských žen a skrze ni se vyjadřuje k postavení žen ve společnosti obecně: „Černý motýl odráží způsob, jakým jsou definovány ženy v tradičních společnostech. Konkrétně se zabývá striktními pravidly oblékání a tím, jak tato pravidla omezují jejich šance rozvíjet vlastní identitu. Ženám je přisouzena jedna podoba, kterou

1 V České republice bylo dosud dílo Kiby Lumberg představeno jen velmi kuse. Text Zotlána Becka věnovaný její instalaci „Černý motýl“ na Bienále v Benátkách v roce 2007 vyšel na stránkách časopisu *Romano džaniben* (2011, č. 1), český překlad (Tereza Maria Ciesla) krátkého úryvku z první části její trilogie *Memessa* (viz níže) doprovazený stručným medailonem (Karolína Ryvolová) otiskl časopis *A2* (2014, č. 9) – pozn. red.

2 Z umělců, kteří svá díla v prvním romském pavilonu „Paradise Lost“ na Benátském bienále v roce 2007 představili, byli již na stránkách časopisu *Romano džaniben* prezentováni Gabi Jimenez (řílaj 2008) a Delaine a Damian Le Basovi (řílaj 2009). K tématu viz též texty Ladislavy Gažiové a Karolíny Ryvolové (jevend 2007) – pozn. red.

by měly přijmout. Stejně jako se od nich očekává, že budou akceptovat tradiční způsob oblékání, měly by dodržovat i pravidla komunity a zachovávat tradice v takové formě, v jaké jsou přenášeny z generace na generaci již po staletí, a nesnažit se o změnu vlastního postavení. Tím, že se ženy oblékají výrazně nápadným způsobem, jsou rovněž nuceny se odlišovat od okolní společnosti. Nemohou splynout s davem – být jako všichni ostatní. Udržování tradic a tradičního životního stylu ženám rovněž znemožňuje docílit změny, integrovat se do společnosti, a zajistit si tak lepší životní příležitosti.“

Cesta Kiby Lumberg k umění a sebevyjádření pomocí uměleckých prostředků započala již v jejím dětství:

„Přijde mi, že si můj život vybral tuto cestu sám. Od raného dětství jsem byla velmi tvrdohlavá a neústupná. Existují lidé, jejichž budoucí život je určen již v okamžiku narození. Podmínky života dítěte do značné míry závisí na podmínkách, ve kterých žijí jeho rodiče, ať už se narodí kdekoli na světě. Ale nějakým způsobem jsou při narození přítomny i šance a štěstí, které budou ovlivňovat jeho budoucí život a směřování.“

Já sama pocházím z chudé rodiny. Můj původ je velmi pestrý. Po matce i po otci jsem Romka, ale kromě toho máme v rodině mého otce i židovské předky, z matčiny strany mi zas v žilách koluje krev švédských rybářů. Díky naší rodinné historii tedy vnímám rozmanité energie, které mě ovlivňují. Pokud si dítě uvědomuje život kolem sebe, a to se může stát již ve velmi raném věku, může dojít k poznání, že nechce pokračovat ve způsobu života svých rodičů nebo sourozenců. Naučila jsem se mluvit velmi pozdě, když mi byly tři roky. Ale zase jsem už rovnou mluvila v celých větách. Jedna z prvních věcí, co jsem řekla, byla, že chci pryč.“

Kiba se setkávala s uměním v jeho různých podobách od útlého věku. „Můj bratr byl o sedm let starší a já jsem se přes něj seznamovala s komiksem. To mě velmi ovlivnilo. Obdivovala jsem komiksy jako je Robin Hood³, Kouzelník Mandrake⁴, Tex Willer⁵, Fantom⁶ a Akim⁷. Tyto komiksy pro mne nebyly důležité jen na mé umělecké cestě, ale významně ovlivnily celý můj život.“

Kiba věří, že její potřeba skrze umělecká díla a psaní sdělovat příběhy je ovlivněna vyprávěním jejího otce, který tedy tak ovlivnil i její uměleckou kariéru. Byl

3 Robin Hood Tales (autorem Sven Elven), komiks vycházel ve Velké Británii v letech 1951–1963, ve Finsku mezi lety 1957 a 1971, pozn. aut.

4 Mandrake The Magician (autoři Lee Falk a Phil Davis), finsky Taika-Jim, vycházel ve třicátých letech v USA, pozn. aut.

5 Italský komiks (pův. autoři Gian Luigi Bonelli a Aurelio Galleppini) vydávaný od roku 1948, ve Finsku vycházel mezi lety 1953 a 1965 a dále od roku 1971 až do současnosti, pozn. aut.

6 The Phantom (autorem Lee Falk), finsky Mustanaamio, americký komiks vycházející od roku 1936, ve Finsku byl poprvé vydán v roce 1940, pozn. aut.

7 Italský komiks (autoři Roberto Renzi a Augusto Pedrazza), vycházel mezi lety 1950 a 1967, ve Finsku byl vydáván v letech 1977 a 1978, pozn. aut.

výborným vypravěčem a Kiba v dětství ráda poslouchala příběhy z jeho života. Slyšela od něj mnoho příběhů, které se odehrály na různých místech, za různých okolností, v různých dobách. Její otec a jeho rodina pocházela z Karélie, oblasti, která nyní spadá pod Rusko, z malého městečka Johannes, ležícího 30 kilometrů jižně od Vyborgu (finsky Viipuri). Předkové ze strany otcevy babičky byli Židé z Petrohradu. Kiba si svého otce pamatuje jako laskavého člověka, který někdy hodně mluvil, jindy byl zase klidný a tichý. Přestože jeho matka uměla číst a psát, on sám se to nenaučil, a své příběhy tak vyprávěl a předával jen ústní formou. Podle Kiby byl její otec člověkem mnoha talentů, dělal od všeho něco. V mládí byl tanečníkem a jezdil po vystoupeních do měst až u Černého moře, byl rovněž zručným truhlářem. Kiba o něm mluví také jako o léčiteli a jasnovidci. Když se díval na lidi, viděl v nich více než jen to, co je běžnému člověku patrné na první pohled. Kiba například vzpomíná, jak jí otec říkal, že člověku může prozradit mnohé o osobnosti cizích lidí, když pozoruje, jak chodí. Jiným jeho způsobem, jak se dozvědět něco o lidech, jejich charakteru a chování, bylo porovnávat je se zvířetem, které připomínají.

Pro své vyjádření používá Kiba celou řadu uměleckých forem – je proslulá jako malířka, má za sebou také několik performancí, pracovala na komiksových knihách, publikovala trilogii o životě a dospívání romské dívky. Je známá také svým scénářem pro čtyřdílný seriál finské televize *Tmavá a zářivá krev* (*Tumma ja hehkuva veri*, 1997), který skrze každodenní příběhy a životní zápasy mladé romské dívky kriticky nahlížel život finských Romů. Představoval první pokus přivést prostřednictvím televize pozornost veřejnosti k tématu romských tradic a vyvolat o něm diskusi. Cílem nebylo dokumentárně popisným způsobem poskytnout co nejpřesnější informace o životě finských Romů, ale z humorné perspektivy a zábavnou formou na tuto komunitu veřejnost upozornit. Zejména v literárních pracích Kiby Lumberg jsou patrné silné autobiografické prvky. Velká část jejích uměleckých děl se vztahuje k romským tématům, ona sama ale nemluví o jednom konkrétním zdroji inspirace. Říká, že její umělecká díla odrážejí její potřebu vkládat do nich témata, která jsou pro ni důležitá.

Na poli umění nalézá Kiba inspiraci v dílech celé řady umělců, ale jedním z nejpozoruhodnějších malířů je pro ni maďarský romský umělec István Szentandrassy, jehož renesanční styl na ni velmi zapůsobil. Kiba k tomu říká: „Pracuje na velmi vysoké profesionální úrovni. Zamilovala jsem se do jeho mystických olejomalb. Vážím si ho za to, že má tak široké znalosti, a úroveň jeho umění je rozhodně něčím, na co může být člověk hrdý. Samozřejmě jsou tu i jiní vysoce kvalitní umělci, ale jeho považuji za absolutní špičku.“ Kiba se s jeho obrazy seznámila během Benátského bienále v roce 2007, na kterém oba představovali své dílo v rámci Romského pavilonu. Kiba se s ním nepotkala osobně, ale jeho klasické a mystické práce byly pro ni překvapením, neboť mnozí z romských umělců jsou amatérští malíři a tak vysoké profesionální úrovni nedosahují.

„Co se týče angažovanosti romských umělců v moderním umění, jsme stále na začátku. Existuje jen hrstka profesionálních umělců a pár těch, kteří se pohybují na amatérské úrovni. Celkovou úroveň je nutné pozvednout. Zejména prohloubením vzdělávání v oblasti umění. Umělci potřebují profesionální vedení a rozšíření možností svého vzdělávání. Ale i tak už teď máme na scéně skutečné skvosty. Jsou to stále první krůčky, takže potřebujeme ještě čas, než budeme moci mluvit o celkově lepší úrovni a o větším počtu romských profesionálních umělců. Je důležité, aby umělcovo dílo mělo vzrůstající úroveň a aby bylo něčím velkolepým, co stojí za to zažít bez ohledu na to, kolik času uběhlo od jeho vzniku, nebo jaké je kulturní zázemí konkrétního umělce.“

Kiba věří, že právě vzdělávání dětí i dospělých v oblasti umění je klíčové pro to, aby lidé začali více vnímat umění a kulturu obklopující jejich životy. Díky tomu se pak může pole romského umění rozšířit do různých směrů, najít si svůj svébytný styl. „Romská umělecká scéna se stane takovým vlastním New Yorkem. Je to možné. Vidím v romském umění velký potenciál. Mezi Romy je tolik mytologie a mysticismu. Romové mají nad sebou hvězdu, která je vede a provází, a pokud na sobě budou hodně pracovat a změní některé své tradiční společenské hodnoty, mohl by se odhalit jejich skutečný potenciál.“

Kiba poukazuje na to, že umění pocházející z různých zemí má své charakteristické rysy, stejně jako díla uměleckých skupin, jejichž členové sdílejí stejné názory na umění a na svět, ale pocházejí z různých míst. Romské umění podle ní až dosud nemá nijak silnou společnou identitu, jelikož jednotliví romští umělci pocházejí nejen z různých zemí, ale i z různých kulturních a společenských prostředí. Umělecké vyjádření daného člověka je také silně ovlivňováno výchovou, které se mu dostalo. Kiba ale věří, že v budoucnu vznikne silnější a jednotnější hnutí romských umělců, zejména díky vzdělávání umělců na profesionální úrovni a díky nalezení výraznějšího společného projevu. Umělci, stejně jako všichni ostatní, mohou jako lidé představovat průsečíky několika různých identit a pro Kibu je velmi důležité právě proniknutí tohoto fenoménu do umění. Důležitou otázkou je, do jaké míry romská etnická identita překrývá národní identitu daného člověka. Maďarský umělec může být více ovlivněn svou vlastní zemí, místními tradicemi a způsobem života a vyjadřovat se stylem, který se více podobá projevu jiných maďarských umělců, než Romů z jiných států. Kiba je toho názoru, že romští umělci nejsou ještě oceňováni tak vysoce, jako umělci z jiných kulturních prostředí. Zmiňuje příklad Židů jako národa, který také vždy žil po celém světě, ale zároveň má silnou a respektovanou židovskou identitu. Jako příklad osobních cílů umělce jmenuje Kiba Fridu Kahlo: „Měla vlastní silný styl a díky kombinaci svých rozdílných identit dosáhla jedinečného výsledku, který je široce oceňován právě v jeho osobitosti. Kombinovala židovské a křesťanské prvky se symboly z mexické mytologie, vyjadřovala se pomocí zářivých barev, dramatického symbolismu a naivního stylu.“

Podle Kiby je také důležité, aby bylo pole romského umění otevřené různým Romům, bez ohledu na jejich původ či prostředí. To je zásadní zejména ve Finsku, kde se mnozí Romové hlásí k novým křesťanským církvím nebo dodržují přísná pravidla konzervativní komunity, což jim dle Kiby nedovoluje se svobodně umělecky vyjadřovat a být tím, kým jsou. Kiba ve svém díle mluví za mnoho lidí, jejichž život se skládá z různých identit a kteří jsou součástí více komunit, které se navzájem nemusí akceptovat. „Neměli bychom zapomínat ani na homosexuály. Nadaní lidé mají často komplexní identity. Já sama o těchto věcech mluvím otevřeně. Duše člověka je složena z mnoha identit, včetně těch genderových. Skrze lásku a pozitivní energii by Romové mohli ve světě dojít ocenění. Člověk se rozvíjí prostřednictvím lásky. A láska nemá jen jednu stranu a jednu formu. Hlásíme se k různým náboženstvím, ale všichni víme, co je láska. Takhle bychom mohli vychovat otevřenější lidi a vybudovat silnější společnost. Nejsem nijak nábožensky založená, ale za dobrý vzor a příklad pro nás všechny považuji Ježíše. Byl disidentem, který poukazoval na důležitost lásky a rozvoje, na rozdíl od zdůrazňování strachu a diskriminace.“

Kibu rovněž znepokojuje obecná úroveň života Romů po celé Evropě. Myslí si, že vše musí začít u vzdělávání, aby lidé měli šanci na lepší start v životě a získat vyšší vzdělání, než jaké mají v dnešní době. Tím pádem by měli i větší možnost najít zaměstnání a zabezpečit své živobytí jako všichni ostatní. Řešení podle ní nespočívá v pouhém poskytování materiální pomoci, aby lidé mohli přežívat ve svých domovských zemích. „Pokud mají západní země obavy z počtu přistěhovalců z východní Evropy, musí se samy podílet na budování lepších struktur potřebných pro zvýšení kvality života v chudších zemích a mezi tamními Romy. Převažuje romantická představa, že lidé ze svých domovů neodcházejí, pokud mají co jíst a kde spát. Když ale lidé žijí ve špatných podmínkách, nemají možnost pracovat, většinou takové místo opustit chtějí. Aby měli Romové větší šance na lepší budoucnost, musí ale dojít i ke změně uvnitř romské komunity samotné. Měli by sami myslet na to, která cesta je nejlepší, aby mohli dosáhnout lepšího života a aby měli v životě více možností. Měl by existovat širší podpůrný systém, který by jim v mnohém pomohl. Měli by mít lepší životní podmínky. Potom by nedocházelo k tak vysoké míře migrace, lidé by měli šanci na lepší život v místě, kde se narodili. Neznamená to, že by neměli mít možnost cestovat, ale především by měli mít lepší podmínky k životu u sebe doma, aby nemuseli jezdit žebrať do ciziny.“

Co se týče finské romské komunity, Kibu nejvíce znepokojuje postavení žen a dětí v rámci rodiny. „Mělo by se změnit postavení mužů ve zdejší romské kultuře. Ženám a dětem by mělo být v romských rodinách přiznáno více práv. Romská společnost by se tak stala vyváženější a rovnoprávnější. Pokud se povede lépe ženám a matkám, povede se lépe i jejich dětem. Tato oblast by měla být více zvažována a promyšlena. Žádá si ale i přímou akci. Je potřeba podpořit vývoj, který se nespokojí s prvními úspěchy, ale bude je dále rozvíjet. Když je

pozice žen a dětí ve společnosti slabá, jsou muži těmi, kteří rozhodují za všechny. Tato rozhodnutí ale nemusí být pro ženy a pro děti nejlepší. Pokud muži chtějí například cestovat, potom je musí následovat celá rodina. To znemožňuje dětem pravidelnou školní docházku a omezuje jejich budoucí šance na lepší život.“

Kiba se také snažila o dosažení změny tím, že se angažovala v politice. Ve volbách do finského parlamentu v roce 2007 kandidovala za Levicovou alianci. O dva roky později kandidovala ve volbách do Evropského parlamentu. „Vstup do politiky ale nenaplnil moje očekávání. Měla jsem pocit, že touto cestou nebudu mít možnost dosáhnout skutečné změny v reálném životě, a namísto toho budu spíše svádět boje v politické soutěži, což vlastně odvede moji pozornost od skutečných problémů.“

Vzhledem k narůstajícímu počtu výzkumů, zaměřených na romskou kulturu, jazyk a další aspekty života Romů, se Kiba obává, že pohled na Romy, který je ve výzkumech prezentován, někdy nereflektuje skutečnou situaci, ale ukazuje spíše její exotickou stránku. „Nesouhlasím s přístupem některých vědců, kteří vidí Romy jako představitele exotické kultury, kterou můžeme zkoumat jako určitý příklad primitivního způsobu života v primitivních podmínkách. Mám pocit, že u veřejnosti je dominantní tento exotický obraz, zatímco tihle lidé potřebují pomoc a podporu nejen jako jednotlivci, ale i jako celá společnost, aby se mohli dál rozvíjet na mnoha úrovních a dosáhnout vyššího životního standardu, stejně jako lepšího porozumění s ostatními kulturami, které žijí kolem nich. Totéž se děje při snahách o popis muslimských kultur. Pozornost zde opět není věnována skutečnému životu. Někteří výzkumníci nevidí reálný obraz kultury a nedokáží uchopit každodenní obyčejný život. Pokud nemáme dostatek znalostí o určité kultuře a lidech, kteří ji tvoří, je jednoduché uvěřit všemu, co nám o ní říkají, a uchýlit se k určitým mystifikacím, bez toho abychom skutečně rozuměli konceptu jejich zvyků a tradic. Právě tohle se děje ve Finsku, ale i jinde ve světě, při popisu romských komunit.“

Jako umělkyně s širokou sítí kontaktů je Kiba tím nejlepším člověkem k odborné diskusi o romském umění ve Finsku i ve světě. Byla dvakrát na Benátském bienále, účastnila se akcí, které sdružují umělce z různých prostředí, a dnes takové akce i sama organizuje. V roce 2013 spolu s Kaarinou Majander spojily několik romských umělkyní na výstavě doprovobené sérií workshopů s názvem „Já, ty a ti druzí“ (*Minä, te ja muut*). Svá díla zde prezentovaly umělkyně jako Lita Cabellut ze Španělska, Delaine Le Bas z Velké Británie, Sara Elter z Itálie, Mari-ka Schmiedt z Rakouska, Maja Ljubotina ze Slovinska, Márta Bada a Erika Lakatos z Maďarska a samozřejmě nechyběla ani Kiba Lumberg. Cílem bylo veřejně představit tyto úspěšné ženy, které se staly profesionálními umělkyněmi navzdory nižšímu postavení žen a Romů ve svých společnostech, a zároveň tak zpochybnit představu o některých starých romských tradicích.

Výstava „Já, ty a ti druzí“ byla pro Kibu a Kaarinu velkým úspěchem. Konala se ve dvou významných finských městech, v hlavním městě Helsinkách a v Tampere.

Pozitivního ohlasu se dočkala zejména v Tampere. Kromě výstavy děl vybraných romských autorek organizátorky představily také program složený z diskusí a seminářů zabývajících se aktuálními důležitými tématy. Kiba tuto zkušenost hodnotí velmi pozitivně. „Bylo skvělé potkat se s romskými výtvarnými umělkyněmi a vzájemně se s nimi podělit o názory a nápady. Na akci se sešla umělecká díla z celého světa, a nám to dalo šanci podívat se, jak lidé v různých zemích o různých tématech uvažují a co je pro ně důležité.“

Sama Kiba se ale necítí být pouze romskou umělkyní, nýbrž umělkyní, která je ve spojení s dalšími směry umění. Cítí, že se vytvořila jakási romská umělecká scéna, která je ovšem zastíněna i svými temnými stránkami. „Jsem ráda, že se romské umění stává silnějším, pojí se k němu ale i jistý byznys. Existují některé organizace, pro něž je ‚romské umění‘ něčím, co se stalo jistou módou, možností, jak získat další peníze, například pro univerzitní historiky umění. Mají dobré zázemí a velké možnosti využívat finančních prostředků z EU, ale nemají dost znalostí a ani nejsou v kontaktu s jednotlivými umělci, takže svoje projekty nemůžou dobře nastavit a dobře vést. Byla bych ráda, kdyby se tohle změnilo. Jistě existuje mnoho lidí s velmi dobrými znalostmi, co se týče tématu romského umění, ale pro některé organizace je romské umění prostě jen možností, jak získat další finanční prostředky.“ Podle Kiby současná situace oslabuje postavení samotných umělců a celý systém, tak jak je nastaven, nepodporuje rozvoj romské umělecké scény. Zdá se jí, že umělci začínají pocítovat nedostatek podpory ze strany oficiálních institucí, ať už ve Finsku, nebo ve zbytku Evropy. Jména umělců jsou používána, aby bylo možné získat pro projekty finanční podporu, ale ty pro samotné umělce nemusí být žádným přínosem. Je pro ně stále těžší najít způsob, jak spolupracovat při vytváření a směřování další podoby umělecké scény, na které se pohybují. „Zdá se, že samotní Romové stojí stranou. Jsou zde lidé, kteří mluví o situaci Romů, ať už v umění nebo obecně, ale romští umělci nebo Romové zůstávají stranou a pozorují všechno jakoby z dálky. Myslím, že rozvoj romského umění musí být založen na spolupráci. Je nutné klást důraz na rozvoj možností, které romští umělci v současné době mají. Zároveň je nutné pozvednout úroveň jejich pracovních podmínek a také vzdělávání. Potřebují lepší uměleckou přípravu, chybí jim znalosti. Sama se na tomto poli pohybují již třicet let, vím, co se děje. V romské komunitě vidím velký potenciál. Existuje stále více organizací, které sdružují odborníky v oblasti umění, a vedle toho existují další organizace, které působí jako prostředníci mezi umělci, galeriemi, vzdělávacími a dalšími institucemi. Například historici umění, kteří pracují v uměleckých galeriích a muzeích. Existuje tolik různých profesí, které stojí mezi umělci a zbytkem systému. Nevěřím, že by tihle lidé umění přinášeli takovou přidanou hodnotu.“

Kiba je ale zároveň ráda, že byly učiněny některé kroky k rozšíření povědomí o romském umění. Oceňuje zejména Romský pavilon na Benátském bienále.

„Myslím, že to byla strhující součást Bienále. Tímea Junghaus na něm odvedla velký kus práce. Společně s Delaine Le Bas jsme ji hodně podporovaly.“ Kromě Bienále ale nenachází mnoho dalších příkladů velkých a úspěšných projektů. „Podle mě se ostatní projekty dělají jen pro peníze a romští umělci jsou jen jakoby jejich vzdálenými pozorovateli.“

Kiba tak sama začala pracovat na vybudování sítě finských romských umělců, zatím však bez většího úspěchu. Poukazuje na to, že její neshody s místními Romy jí znemožňují navázat užší kontakty s těmi Romy, kteří mají o umění zájem. „Mezi místní konzervativní a nábožensky založenou komunitou jsem považována za disidentku, mé snahy tedy přicházejí vniveč. Jsou tady lidi, kteří se pokoušejí dělat umění na amatérské úrovni, ale to je něco jiného. Daleko více potenciálu než v domácích komunitách tak vidím mezi Romy v zahraničí. Ti jsou podle mě otevřenější a vstřícnější. Zdejší Romové lpí na starých tradicích a konzervativních hodnotách. Jejich sociální podmínky například také nedovolují, aby v oblasti umění získali alespoň základní vzdělání. Ale nakonec i ve Finsku máme nadané Romy. Jejich rozvoj však ztěžuje fakt, že zdejší romská konzervativní společnost a příslušnost k různým vyznáním jim nedovolí intenzivněji navazovat kontakty.“

Kiba má dlouhodobé osobní plány na posílení vztahů mezi umělci z různých oblastí, a zejména pak na podporu žen v jejich životech a kariérách. Mezi lety 2005 a 2013 provozovala v Helsinkách galerii umění s názvem Aurinkogalleria (Sluneční galerie). Ta byla místem, které poskytovalo umělcům prostor pro spolupráci a pro představení jejich způsobu nahlížení na svět. V současnosti spolu s Kaarinou vedou rodinné centrum s názvem Sun Garden Residence, jež je otevřené ženám z celého světa, aby se zde mohly věnovat kreativní práci, utřídit si myšlenky, nebo si jen odpočinout od každodenních starostí. Chtějí vytvořit bezpečné prostředí, kde může každý vyjádřit své pocity a myšlenky, bez toho aby byl vystaven odsouzení.

Kiba má do budoucna velké a optimistické plány: „Chtěla bych něco zorganizovat dohromady s Romy ze zahraničí. Skrze vzájemné kontakty bychom mohli vytvořit společnou velkou síť. Byla bych ráda, kdyby spolu lidé mohli vytvořit nový svět, ve kterém bychom byli sjednocení. Lze toho dosáhnout ve spojení s dalšími Romy. A zároveň to může pomoci romským ženám a dětem – získat lepší pozici, větší přístup ke vzdělání a lepším zdrojům. Chtěla bych, aby si každý cenil ostatních lidí takových, jací jsou, a nechal je být tím, kým chtějí.“ Kiba doufá, že se postupně prosadí genderová i věková rovnoprávnost a že se lidé více otevrou světu kolem sebe. „Toto poselství nesou i moje výtvarné a literární práce a dokud budou na světě lidé, kteří usilují o změnu, moje naděje nezmizí.“

Z angličtiny přeložila Eva Nováková

„Má duše se nevejde do cikánské sukně.“

Kiba Lumberg v kontextu finské romské literatury a literatury o Romech

„Jak můžu někomu ukázat svoje city, když jsou nezákonné a hříšné?“ ptá se hrdinka trilogie *Memesa* (2004–2008), dívka, kterou přitahují jiné dívky. První dílo napsané finskou romskou autorkou z pohledu romské ženy je zároveň prvním dílem, které tematizuje zkušenost ženy s lesbickou identitou v prostředí finských Romů Kale.

„Všechny ženy jsou bílé, všichni černí jsou muži, ale některé z nás jsou statečné“, zní název knihy s podtitulem „studia černých žen“ z roku 1982 (*All the Women are White, all the Blacks Are Men, but Some of Us Are Brave: Black Women's Studies*, Gloria T. Hull, Patricia Bell Scott, Barbara Smith, eds.). Tato publikace upozornila na etnické i jiné rozdíly mezi ženami, které feministická studia do té doby často ignorovala – protagonistkou feministického diskurzu byla žena blíže neurčená, ale implicitně (a někdy i explicitně) bílá a středostavovská. „Černý feminismus“ pak inspiroval ženy v mnoha dalších etnických skupinách a hnutích, aby upozornily na svou pozici a na to, že jsou nejméně dvojnásobně marginalizovány – jak v rámci své menšiny, tak v ženském hnutí. I v romských emancipačních hnutích se začaly ozývat hlasy žen, které upozorňovaly na to, že jejich pozice v romské komunitě je genderově podmíněná a zcela jiná než pozice romských mužů. Ve finském kontextu je v tomto ohledu nejvýznamnější hlas mnohostranné umělkyně, výtvarnice, prozaičky a autorky komiksů Kiby Lumberg (Kirsti Leila Annikki Lumberg, nar. 1956).

První velká debata o pozici žen v rámci etnické menšiny proběhla ve Finsku díky sámskému emancipačnímu hnutí. V osmdesátých letech 20. století vstoupily na literární scénu sámské básnířky a prozaičky, které reflektovaly postavení ženy v sámském prostředí a kultuře a v následující dekádě bylo toto vše z teoretického hlediska zkoumáno v akademickém prostředí, zejména díky sámské literární vědkyni a historičce Vuokko Hirvonen. Ta se ve své obsáhlé dizertaci, vydané sámsky, finsky i anglicky, věnovala sámské literatuře psané ženami a vztahem této literatury k sámské kultuře i k postavení ženy v sámské společnosti. V rámci finské romské menšiny probíhá tato debata díky Kibě Lumberg v průběhu posledních dvou desetiletí.

¹ Viola Parente-Čapková působí na Katedře finské literatury na Univerzitě v Turku. E-mail: viocap@utu.fi

Lumberg se narodila ve východofinském městečku Lappeenranta v rodině finských Romů Kale žijících především ve Finsku a ve Švédsku. Kale přišli do Finska přes Švédsko v 16. století a až do 20. století žili kočovným způsobem života na okraji společnosti, což Kiba Lumberg stačila zažít během svého dětství ve východním Finsku. Postavení Romů ve (finské) společnosti můžeme konceptualizovat pomocí pojmu „vnitřní jinakosti“ nebo „domácí jinakosti“ (*the other within, domestic other*), který vyvinul Jonathan Boyarin v souvislosti s postavením Židů a na romskou menšinu je v britském kontextu aplikovala Deborah E. Nord. Jedná se o postoj většinového obyvatelstva vůči menšinám, které žijí ve stejné lokalitě jako většinové obyvatelstvo, ale jsou většinovým obyvatelstvem pocíťovány jako cizí a exotické. Taková „vnitřní jinakost“ je exotizována i demonizována podobně jako jinakost geograficky vzdálená (např. jako jinakost obyvatelů kolonií v případě národů s koloniální minulostí), je však specifická svou fyzickou blízkostí.

Ve Finsku, stejně jako jinde, můžeme nalézt reprezentaci „vnitřní jinakosti“ v souvislosti s Romy v literatuře především od 19. století, nejprve ve švédsky, později i ve finsky psané – Finsko bylo po šest a půl století součástí Švédského království, takže jazykem správy a kultury byla tradičně švédština, finština se začala prosazovat až v poslední třetině 19. století. Reprezentace Romů se v té době samozřejmě objevují v dílech autorů neromského původu, kteří se inspirovali (stereo)typy „cikánů“ známých z děl klasiků evropské literatury jako Prospera Mérimée a Victora Huga. V postavách „cikánů“ finských autorů 19. a 20. století najdeme tedy mnoho rysů společných i mnoha jiným literaturám, zároveň však i mnoho specifických rysů vyplývajících z finského kontextu a z historicko-sociálně-politických podmínek, v nichž literatura té doby vznikala. Tyto rysy souvisí s procesem finského národního probouzení, kterému finská literatura 19. století sloužila mimo jiné konstruováním prototypů „finství“, typicky finských vlastností. Jedna z těchto vlastností byla blízkost přírodě a je zajímavé sledovat, jak se má údajně ryze finská blízkost přírodě vůči blízkosti přírodě připisované Romům.

Tyto (stereo)typy, do nichž autoři promítají své touhy i obavy z demonizované a silně sexualizované jinakosti, jsou samozřejmě genderově podmíněné – „cikán“ je „ušlechtilý divoch“, „dítě přírody“, „cikánka“ je živočišná čarodějka-tanečnice, fascinující i odpudivá zároveň. Tanečnicí je i neznámější – a můžeme říct, že i nejzajímavější – „cikánka“ finské literatury 19. století, dívka Homsantuu ze hry *Työmiehen vaimo* („Dělníková žena“, 1885) z pera klasičky finského dramatu Minny Canth. Homsantuu je totiž romského původu jen napůl, řečeno dnešní terminologií je typicky hybridní postavou, která má neustále problémy se svou identitou: žije na okraji městského proletariátu, v jehož prostředí se drama odehrává, ale není schopna splynout ani s „cikánskou“ komunitou, s níž se během hry setká. V závěru hry, když je po neúspěšném pokusu zastřelit svého zrádného milence zatykána, aby bylo učiněno zadost „právu a spravedlnosti“, pronáší jednu z nejrevolučnějších replik, které v osmdesátých letech ve finském divadle zazněly: „Vaše právo a vaši spravedlnost, ty jsem měla zastřelit!“

Jako u literatur jiných menšin, které se dostávají ke slovu při zobrazování sebe sama až relativně nedávno, i v literatuře psané samotnými finskými Romy nalezneme spoustu stereotypů v zobrazování romské komunity, jejích zvyků i jednotlivých představitelů. Je věcí interpretace rozhodnout, jsou-li tyto stereotypy „recyklovány“ tvůrčím a subverzivním způsobem, například ironicky či dokonce parodicky, nebo jestli se romští autoři občas nedovedou vymanit z jejich moci. Ve Finsku vstupují romští autoři na literární scénu v druhé polovině 20. století v postavě Veijo Baltzara (nar. 1942), který byl dlouho vnímán jako jakýsi mluvčí finských Romů. Až v posledním desetiletí se objevují další výraznější jména, jako například Armas Lind (nar. 1927), romský aktivista, jehož život silně poznamenaly významné události finské historie 20. století: evakuace finského obyvatelstva z východní finské provincie Karélie, jejíž velká část připadla po 2. světové válce Sovětskému svazu, a odchod mnoha Finů za prací do Švédska v šedesátých a sedmdesátých letech. Lind vydal autobiograficky laděný román *Caleb. Romani-pojan evakkotaipale* („Caleb. Cesta romského chlapce do evakuace“), označený za unikátní dokument o zkušenostech karelských Romů z doby evakuace. Román vyšel v roce 2004 švédsky (finsky až v roce 2010) a lze jej tedy řadit i do tzv. finsko-švédské literatury, literatury švédsky mluvící menšiny Finska. Podobně jako rané Baltzarovy romány, i ten Lindův vykazuje rysy typické pro literaturu etnických menšin: rámuje vývoj hlavního hrdiny či skupiny hrdinů osudy celé rodiny či rodu, vypovídá o rasismu a nespravedlnostech, kterým je romská menšina vystavena, a o několikanásobné marginalizaci – to vše z pohledu muže.

Ženskou zkušenost v romské komunitě přiblížila finským čtenářům skutečně až Kiba Lumberg, která téma několikanásobné marginalizace pojala velmi odvažně: jak už bylo naznačeno, ve své trilogii *Memesa* autorka nejen ostře kritizuje násilí na ženách a postavení ženy v romské komunitě, ale tematizuje i utrpení žen s jinou než heterosexuální orientací v romském prostředí. Toto téma je jedním z ústředních v románové sérii *Musta perhonen* („Černý motýl“, 2004), *Repaleiset siivet* („Rozrthaná křídla“, 2006) a *Samettiyö* („Sametová noc“, 2008), které v roce 2011 vydala Lumberg souborně pod názvem *Memesa-trilogia* („Trilogie Memesa“). Trilogie sleduje osudy romské dívky od raného dětství až do dospělosti: na začátku prvního dílu je Memese pět let, na konci posledního dílu je hlavní hrdinka čtyřicátnicí.

Memesa vyrůstá v romské rodině ve východofinském městečku Lappeenranta a její dětství i dospívání jsou poznamenány násilím, které sama zažívá a vidí kolem sebe. I když má toto násilí také formu rvaček mezi dospělými muži nebo mezi dospělými ženami, ve většině případů se jedná o násilí mužů na ženách: otec bije matku, starší bratr bije Memesu i její sestru, Memesina sestra je týraná v manželství a starší romské ženy včetně Memesiny matky se shodují na tom, že „takový je úděl Cikánek“. Najdou se však i „renegátky“ jako Memesina teta, která podpoří Memesino přesvědčení, že jediná možnost vyhnout se osudu, který

dívku v romské komunitě čeká, je tuto komunitu opustit. Memesa je fyzicky silná a umí se bránit, věří však, že osudu týrané romské manželky by nakonec neunikla. Na konci prvního dílu, poté, co téměř doslova vyškrábe oči romskému muži, který ji sexuálně obtěžuje, utíká z domova.

„Kdybych si musela oblíct tu cikánskou sukni [...], nepřežila bych to. Nikdy. I ve smrti je vysvobození, v otroctví bych akorát umřela zaživa a to nechci,“ říká Memesa na začátku druhého dílu policistům, které úpěnlivě prosí, aby ji neposílali zpátky domů a umístili ji v dětském domově. I tam je svědkem násilí psychického i fyzického, opět se ale ukáže, že je schopná mu čelit a postarat se sama o sebe. Ze všech sil se také brání veškerým pokusům ze strany rodiny i jiných členů romské komunity přivést ji zpátky tam, „kam patří“. Memesa dospívá a staví se na vlastní nohy, začíná pracovat a začíná si plně uvědomovat svou sexuální orientaci, kterou se však brání si přiznat. Přes snahu být „normální“ a spát s muži se zamilovává do dívek ve svém okolí. Zároveň sílí její umělecké sklony.

Ve třetím díle Memesa studuje uměleckoprůmyslovou školu a stává se umělkyní, která hledá sebe sama ve své tvůrčí práci i prostřednictvím partnerských vztahů. Ty jsou však vesměs nešťastné – Memesa má tendenci se zamilovávat do bisexuálních žen, které jí nakonec odejdou s mužem. Na studijní cestě do Jugoslávie, kde se Memesa seznamuje s tamější romskou kulturou, se jí zoufale pokouší získat místní romský dramatik, který se chce oženit na Západ; Memesa si uvědomí, že hierarchie jinakostí je ještě komplikovanější, než si myslela. Memesin otec umírá a v poslední části románu se účast na Benátském bienále a další tvůrčí úspěchy prolínají s trýznivými peripetemi osudného a nevyrovnaného vztahu se ženou jménem Helena-Marie. Na Bienále Memesa vystavuje dílo, které působí jako skutečná instalace „Černý motýl“ Kiby Lumberg: dlouhou nabíranou sukni, součást kroje, který dodnes nosí Romky Kale, přibodnutou noži k zamřížované dřevěné desce. Opět se vracíme k symbolu „cikánské sukně“ coby vězeňské uniformy, jak o ní mluvila malá Memesa po útěku z domova. Vztah k romskému původu a kořenům, ke komunitě, s níž přerušila styky, řeší Memesa celý svůj dospělý život, až do mnohoznačně otevřeného konce románu, který tvoří poslední ukázkou našeho výběru. Ten lze číst v kontextu negativních reakcí a výhrůžek, které vyprovokovalo dílo Kiby Lumberg mezi finskými Romy.

Z hlediska žánrové charakteristiky je trilogie *Memesa* typickým bildungsrománem neboli „vzdělávacím románem“, mapujícím vývoj hlavního hrdiny či hrdinky od dětství do dospělosti (i jeho variantou, románem o umělci – zde umělkyni) s mnoha autobiografickými rysy, jak to zdůrazňovala i sama autorka. Přesněji řečeno jde o feministický (konkrétně lesbický/queer) bildungsromán a román o umělkyni – téma hledání identity, nekonvenčnost hlavní hrdinky, způsob, jakým se vymyká normám své komunity, motiv útěku z ní, to vše jsou konstanty těchto žánrů, včetně žánru „etnoautobiografie“ autorek pocházejících z etnických menšin; v této souvislosti můžeme v severském kontextu zase připomenout sámské

autorok, ale i autorok jako je finsko-estonská spisovatelka Sofi Oksanen, dobře známá i českému publiku.

Jak upozoňuje finská literární vědkyně Päivi Lappalainen, trilogie *Memesa* vykazuje kromě výše zmíněných žánrových charakteristik také rysy románů pro mládež. Jak Lappalainen poznamenává, motiv „chlapecké dívky“, kterou Memesa je, motiv osamělého dítěte, kterému jeho okolí nerozumí (k němuž jako protiváha fungují postavy nekonvenčních romských žen, jež slouží Memese jako vzor) i motiv útěku z domova a postupy magického realismu (např. rozhovory s dávno mrtvou babičkou Emilií) jsou konvence dobře známé z literatury pro děti a mládež i z románů pro dívky. Popisy násilí, často sexuálního, se tradičním podobám tohoto žánru vymykají, i když obzvláště severská literatura pro děti a mládež je proslulá tím, že se temnějším tónům života mladých i dospělých nevyhýbá a často tato témata traktuje velmi otevřeně.

Zamyšlení nad žánrovými i jinými literárními konvencemi, v trilogii jasně patrnými, vede čtenáře k věčné otázce, která vyvstává u literatur etnických menšin: do jaké míry je při interpretaci těchto textů na místě zdůrazňovat konvence a stereotypy, s nimiž jejich autoři pracují, do jaké míry je na místě pojímat jednotlivé postavy a prvky díla jako intertextuální jevy, nebo dokonce – řečeno hantýrkou literární teorie – jako znaky odpoutané od svých referentů neboli od toho, na co odkazují ve „skutečném světě“? Taková čtení, běžná v akademické praxi, jsou protipólem interpretací, které převládají mezi širší čtenářskou veřejností – ta se často soustředí na přímé paralely s děním v okolním světě, na to, jak moc „pravdivé“ dílo zobrazuje realitu.

Taková byla už recepce televizního seriálu Kiby Lumberg *Tumma ja behkva veri* („Temná a žhavá krev“, 1997–98), který byl v roce 2013 adaptován do podoby divácky i kriticky úspěšného muzikálu, uvedeného v helsinském divadle *Savoy*. Ve svém kritickém pohledu na patriarchální strukturu finských Kale seriál v mnohém předznamenal trilogii *Memesa*. Romská komunita dílo ostře odmítla a při příležitostech opakování seriálu finskou televizí se na internetu rozpoutaly debaty o věrohodnosti zobrazení života komunity Kale i o vhodnosti „praní špinavého prádla“ uzavřeného společenství na „veřejnosti“, tj. před očima většinové společnosti. Jak však Kiba Lumberg zdůrazňuje už v rozhovorech z devadesátých let, její díla jsou právě a především o většinové společnosti. O té nakonec vypovídaly už reprezentace „cikánů“ / Romů v literatuře 19. století a trilogie *Memesa* ji zobrazuje velmi kriticky: pokud první díl obsahuje četné popisy násilí v romské komunitě, obsahují další díly víc popisů násilí a šikany mezi většinovým obyvatelstvem a především pak v institucích, v nichž Memesa pobývá ať už jako „klient“ (škola, dětský domov, diagnostický ústav), nebo jako zaměstnankyně (nemocnice, léčebna). Násilí ze strany těch, kteří by měli občany své země před násilím a nespravedlností chránit, popisuje Lumberg i na případu rodiny policisty týrajícího svoji manželku, která se od něho neodvážá odejít. Aktivistka a bojovnice za práva

všech, kdo nemají možnost či sílu se bránit sami, se v autorce nezapře. V této linii navazuje na výše zmíněnou finskou klasičku Minnu Canth a postavu Memesy můžeme vidět jako dědičku hybridní postavy Homsantuu.

Ať už Kiba Lumberg pracuje s jakýmkoli stereotypy a konvencemi a i když z pohledu kritiků nenabízí příliš formálně inovativní literární postupy, má čtenář jejích literárních textů pocit naléhavosti a autentičnosti. Kromě případného zážitku ze „čtení příběhu“ (i když pro někoho jednoduchého) má kniha svoje zásadní ne-literární kvality. Otevřít téma lesbické identity v romské populaci bylo činem obrovsky odvážným, především v souvislosti s prostředím, z něhož Lumberg vyšla. Stejně odvážně konfrontuje i stereotypy zdánlivě pokrokové finské společnosti.

Jak bylo mnohokrát zdůrazněno, postava „cikánky“ posloužila mnoha středostavovským autorkám první poloviny 20. století jako symbol volnosti, svobody i lesbické identity. Výše zmíněná Päivi Lappalainen však připomíná, že co může být u středostavovských žen hrou a dobrodružstvím, může u autorky pocházející z nižší třídy či dokonce z „okraje společnosti“ představovat otázku života a smrti.

Trilogie Memesa – ukázky

Poznámka k výběru ukázek z trilogie Kiby Lumberg Memesa

Překladaový výběr z trilogie Memesa, složené z románů Černý motýl, Roztrhaná křídla a Sametová noc, zahrnuje ukázky ze všech tří dílů. První díl, Černý motýl, začíná Memesiným dětstvím ve východofinském městečku Lappeenranta a představuje její rodinu: sourozence (starší sestru Signe, bratry Ranssiho a Aleksiho a nejmladší Tanju zvanou „Očička“) i matku Roosua a otce Viktora, rozporuplné postavy, které hrdince v mnohém imponují, ale zároveň ji omezují a nutí k tradičnímu způsobu života v romské komunitě. Memesa zažívá násilí doma i mimo domov, ve škole je šikanovaná dětmi i učiteli, ale sblíží se s jednou nekonvenční učitelkou, která se jí snaží poskytnout zázemí, a také zjišťuje, že ani všechny romské ženy se nepodřizují svému osudu. Povzbudivým příkladem je Memesina teta, která je provdaná za sympatického finského muže a žije „gádžovským životem“; opačným případem je lesbicky orientovaná romská dívka Simppa, která končí sebevraždou. I Memesa se cítí jiná než ostatní romské dívky, hledá útočiště v přírodě a na konci prvního dílu, když zjistí, že jako třináctiletá už neunikne sexuálnímu zájmu mužů z romské komunity, utíká z domova do Helsinek.

Druhý díl, Roztrhaná křídla, navazuje na Memesin útěk z domova. Policie vrátí Memesu zpátky do Lappeenranta a dívka se dostane do dětského domova, kde zažívá další násilí. Násilí souvisí i s jejím prvním (hetero)sexuálním zážitkem a nakonec se Memesa dopouští násilí i sama, na spolužačce, která ji provokuje. Memesa se postupně zařadí mezi finskou mládež v Lappeenrante, která ji občas bere mezi sebe, občas jí připomíná, že není jedna z nich. Memesa v této společnosti vyzkouší i drogy, sexuální sblížení s muži ji však neláká: čím dál víc si uvědomuje, že ji přitahují ženy. Chvilkové pocity svobody nachází v hudbě a umění. Rodina unese Memesu z dětského domova, ale jí se podaří utéct zpátky. Za spoluúčast při krádeži je pak převezena do dívčího domova neboli do polepšovny, kde potkává dětské prostitutky, ale i neromskou dívku, která obdivuje a miluje všechno romské a nakonec uteče s romským mužem. Z polepšovny se Memesa dostává konečně „na svobodu“ a najde si první zaměstnání. Stýká se i s rodinou, teď už v dobrém, a začne studovat internátní uměleckou školu, kde naváže první milostný vztah s dívkou. Za ní odjíždí na konci knihy do Helsinek, vztah je však podle všeho odsouzen k zániku.

Třetí díl nazvaný Sametová noc začíná částí, která patří chronologicky až na konec vyprávění: uznávaná umělkyně Memesa Grönlund přijíždí do „městečka svého dětství“, tedy podle všeho do Lappeenranta, instalovat výstavu svých prací. Součástí výstavy je i dílo, které odpovídá svým popisem instalaci „Černý motýl“ Kiby

Lumberg.¹ *Lappeenranta* je však Memese cizí a ona se vrací se do Helsinek. Další děj knihy se vrací do doby, v níž skončil druhý díl trilogie: Memesa je v Helsinkách, kde bydlí a nachází podporu u své kmotry, tanečnice Zaidy. Dostane místo praktikantky v dětské léčebně a přestěhuje se na ubytovnu. Nějakou dobu pracuje na oddělení pro postižené děti, kde ji šokuje přístup personálu k pacientům, což dá také jasné najevo; když se pak s ostatními praktikantkami a sestřičkami z legrace vozí na invalidních vozíčkách, je jako jediná propuštěna pro nevhodné chování. Poté bydlí u známých a pracuje v parku na hřbitově; když však zjistí, že i v takovém zaměstnání se mužům platí víc než ženám, opět protestuje a opět přijde o práci. Znovu se nešťastně zamiluje, navíc nemůže najít bydlení, protože romskou nájemnici či podnájemnici nikde nechtějí a ti, kdo ji chtějí, očekávají místo nájemného jiné formy kompenzace; obtěžování se Memesa nevyhne ani v hospodě, kde nějakou dobu pracuje jako servírka. Další zaměstnání najde v nemocnici, na uzavřeném ženském oddělení, a opět je svědkyní nelidského zacházení s pacienty. Začne žít čím dál intenzivněji uměním, učí se tančit a zpívat, zpívá i na veřejnosti a věnuje se výtvarné tvorbě. Dostane se na umělecko-průmyslovou školu, nejprve na kurz tradičních romských ručních prací, má však možnost studovat i design, historii umění, malbu a později keramiku. Romští spolužáci ji napomínají kvůli tomu, že nosí kalhoty a mluví na veřejnosti „nevhodně“ o romské komunitě; po interview v televizi přivodí výhrůžky z řad rozzlobených Romů Memesině matce infarkt. I při koncertování se dostává do konfliktu s romskými muži. Je jí lépe ve společnosti spolužáků z řad většinového obyvatelstva a s nimi pak pokračuje ve studiu. Memesiny obzory se rozšiřují, začíná cestovat, pořádat výstavy, postupně se stává etablovanou umělkyní, účastní se Benátského bienále a později v Benátkách získá i tvůrčí pobyt. I nadále se vyjadřuje k romským záležitostem v médiích a při jedné příležitosti se k ní připojí i sestra Tanja, která se také rozhodla jít s manželem vlastní cestou. Memesin otec umírá. Memesa nenalezne štěstí v žádném ze svých vztahů, kniha a celá trilogie však končí popisem bližší neurčené slavnosti, na které Memesa dostane cenu za „mnohostrannou tvůrčí práci“ a obranu lidských práv.

Délka jednotlivých dílů trilogie má vzestupnou tendenci. V souborném vydání Trilogie Memesa má první díl (*Černý motýl*) 125 stran, druhý díl (*Roztrhaná křídla*) kolem 200 stran a třetí (*Sametová noc*) přibližně 250 stran. Vyprávění je chronologické, zároveň však působí jako sled oddělených epizod; ty vytvářejí jakousi mozaiku, jejíž každý kousek vypovídá něco podstatného o Memesině složitém hledání identity.

V originále je každý díl trilogie rozdělený na části označené římskými číslicemi. V těchto částech jsou kapitoly označené číslicemi arabskými; kapitoly jsou číslovány vzhledem k celku knihy, ne v rámci jednotlivých částí. Například první díl trilogie

1 Poprvé ji Kiba Lumberg představila v roce 2000, stala se i součástí její výstavy na prvním romském pavilónu na Benátském bienále v roce 2007 – fotografická dokumentace instalace viz např.: Junghaus Tímea, Székely Katalin (eds.): *Paradise Lost*. Budapest: OSI, 2007. K instalaci byl v časopise *Romano džaniben* publikován text Zoltána Becka (RDž 2011/1) – pozn. red.

Černý motýl *obsahuje celkem tři části a celkem dvaadvacet kapitol: I. část Černého motýla obsahuje kapitoly 1–6, II. část obsahuje kapitoly 7–15, a III. část pak kapitoly zbývající, tedy 16–22. Předěly v delších kapitolách jsou označovány hvězdičkou. V následujícím výběru je pak zachováno jak číslování částí a kapitol, tak i značení předělů. Pro zachování přehledu o výběrovosti následujícího představení trilogie Memesa jsou jednotlivé úryvky textu trilogie od sebe graficky oddělené značkou [----]. Většina vybraných úryvků představuje ucelené textové úseky, případné výpustky jsou označeny [...].*

Jak je tomu u překladů textů s romskou tematikou obvyklé, i v díle Kiby Lumberg je velkým problémem převádění pojmenování Romů do češtiny. Autorka používá v originále v drtivé většině případů finské slovo mustalainen, doslova „ten/ta, kdo je černý/černá, začerněný/začerněná“ (finština nemá gramatický rod). Doslovný překlad asociuje slovo „černoch/černoška“, které má ovšem samozřejmě v češtině jiné konotace. Mustalainen, fungující jako substantivum i adjektivum, odpovídá v češtině (ač samozřejmě ne vždy, vzhledem k rozdílnému kulturněhistorickému a politickému kontextu) pojmenování „Cikán“; ve Finsku je však už delší dobu naprosto nepřijatelné, samozřejmě kromě situací, kdy je záměrně použije příslušník romské komunity. Specifický problém představuje používání slova mustalainen v historickém kontextu, například v souvislosti s postavením Romů v 19. století či s jejich literárními reprezentacemi ve starší literatuře. Pojmenování Rom odpovídá ve finštině substantivum/adjektivum romani (dříve i romaani), které se začalo používat už před sto lety, vžilo se však až v posledních desetiletích. Jako všude jinde, i ve Finsku se o pojmenování Romů vedly a vedou debaty na akademických i jiných fórech.

Všechny tři díly trilogie Memesa jsou psány v první osobě, vypravěčkou je romská dívka, později žena, která byla kritikou i čtenáři ztotožňována s autorkou. Především v částech trilogie popisujících Memesino dětství, neboli dobu, kdy nebylo pojmenování romani ještě rozšířené, používá vypravěčka ve svých promluvách a úvahách zásadně slovo mustalainen. Překládám je podle kontextu vyprávění jako Cikán/cikánský, v případě expresivního či ironického zabarvení, případně v promluvách členů Memesiny rodiny jako Cigán/cigánský, ale často také jako Rom/romský. Jak uvádí Jan Červenka ve studii o pojmenování Romů a možnostech jejich překladatelských převodů,² slovo jako anglické Gypsy či ruské Cygan neodpovídá zdaleka vždy českému Cikán, což platí i o finském mustalainen: „Každé slovo má ve svém jazyce svou vlastní historii, dynamiku vývoje, jeho významy včetně akcesorních se mění v čase a to vše se nekryje beze zbytku s ‚obdobným slovem‘ v jazyce jiném. Není ani důvod k tomu, aby tomu tak nebylo u pojmenování Romů. Naopak...“ (Červenka 2015: 342). Jak Jan Červenka dále připomíná, je samozřejmé, že při překládání nelze nic řešit mechanicky

2 Červenka, Jan. Cikán, Gypsy & Rom: dynamika pojmenování Romů v různých diskurzích. In: PODOLINSKÁ, T., HRUŠTIČ, T. (eds.) 2015. Černo-bíle světy. Rómovia v majoritnej spoločnosti na Slovensku. Bratislava: Ústav etnologie SAV, s. 324–345.

a u případů jako je tento je nutná obzvláštní citlivost vůči kontextu, v němž se dané slovo/pojmenování vyskytuje. Pojmenování Romů prošla a procházejí bouřlivým vývojem. Za cenné připomínky k překladatelským řešením tohoto problému děkuji Heleně Sadílkové, Pavlu Kubaníkovi a Ladě Vikové. A poslední drobnost: pojmenování pavilonu romských umělců na Benátském bienále je ponecháno tak, jak je uvedeno v originále, tj. „Lost Paradise“, i když romský pavilon na „skutečném“ Bienále v roce 2007 se jmenoval „Paradise Lost“.

Viola Parente-Čapková

Kiba Lumberg

Trilogie Memesa

(Memesa-trilogia. Turku: Sammakko 2011)

Musta perhonen (Černý motýl)

I./2

Obdivuju máminu sílu a odvalu. Je malá a zavalitá, ale svalnaté paže prozrazují, že má pořádnou páru. Jednou, když jsem šla domů, uviděla jsem ji, jak snožmo skáče uprostřed pískové cesty, jak si vyhrnuje rukávy až k loktům a funí. Všimla jsem si, že austin paní Tuulikki je ve škarpe. Máma došla k autu, chytla ho zepředu a s pořádným zaryčením je vytáhla na cestu.

Jako dvanáctiletá šla máma na statek Herrala dojit krávy a vařit panstvu. Tam se naučila číst. Pak pracovala jako telefonistka a servírka, mluvila finskou švédštinou a o romské zvyky se moc nestarala. Vštípili jí je až v době, kdy potkala tátu.

Do tátovy rodiny se máma přivdala jako devatenáctiletá a ještě když ji měly za cizinku, vrhly se na ni dvě nejobávanější ženské z celého rodu, s nožem a praskajícím bičem. Máma se nedala. Chytla bič a trhla jím tak, že ta, která s ním před tím mávala, se jak dlouhá tak široká natáhla na zem. Ta s nožem se zarazila, a tak ji máma taky složila. Vypráví se, že obě útočnice dostaly od maminky takovej vejřez, že se jim ze sukní jen prášilo.

„Čím větší baba, tím větší řacha!“ zakřičela za nimi ještě.

Máma se nikdy nepřizpůsobila všemu, co se požaduje po romských ženách, i voní jinak než ony. V létě, když se jiné ženské potí v krajkových kabátcích a těžkých sukních, chodí máma po dvoře v blůze bez rukávů a lehké sukně. Chodí bosa nebo v bráchových starých botách, aby si oteklé nohy trochu odpočinuly.

Občas chodí máma do práce do místní továrny a vypadá legračně, když si zvedá dlouhou sukni a přehazuje ji přes tyč kola. Když si to drandí na kole a po straně se jí houpe taška se svačinou, vypadá jako jedoucí stan.

V máminých žilách proudí světlá i tmavá krev. Je krásná. Porovnávám její smetanovou pleť se svou nahnědlou kůží a dívám se, jak větší prádlo na šňůru, rudohnědé vlasy volně spletené do copu, a jak jí světlá pleť září na slunci. Mně na slunci vyrazí pihy. „Tetřeví bobky,“ říká máma. „Ty jsi zdělila z mé strany.“

Babiččin rod přišel ze Švédska, dva bratři rybáři přistáli ve svých člunech v Porvoo, každý tam popadl jednu romskou holku a oženili se s nimi. I mámina sestra je světlá, má světlé i oči a vlasy. Když jsem byla úplně malá, vzala mě jednou tajně za babičkou do Porvoo. Vzpomínám si, jak jsem se divila babiččiným

modrým očím, když plela záhony, oblečená jako staré finské ženy. Byla hubená a moc milá. Velký nos měla zahnutý jako papouščí zobák.

Babička měla o dvacet let mladšího muže, Cikána. Byl malý, sporý, měl hlavu jako krychle a nepromluvil na mě ani slovo. Celou dobu jsem byla nervózní, protože jsem věděla, že bych tam vůbec neměla být.

Slyšela jsem od táty, že babiččin manžel se kdysi hodně dávno podílel na zabití tátova otce. Tátův otec čekal jednoho podzimního rána na vlak na nádraží v nějakém malém městě. Byla mlha, zpoza nádražního rohu se vynořili čtyři muži a jeden z nich střelil dědečka do zad, takže upadl na perón a na místě zemřel. Táta doprovázel dědečka na vlak a všechno viděl.

[-----]

II./9

Táta se hrbí na židli u jídelního stolu, jak to má ve zvyku. Máma nese na stůl hrnec a nalévá mu do talíře polévku. Já si беру sama. „Nekapej na stůl!“ vyštěkne na mě máma. Zvedne malou Očičku do náruči a se svým pořád ještě naběhlým břichem se vrací k plotně.

Táta zachroptí a poškrábe se ve strništi na bradě. Lesknou se mu divně oči a jídla se ani nedotkne. Máma se na něho starostlivě dívá.

„Jez, proboha, jsi hubený jako lunt.“

Táta se ušklíbne a nervózně na mě mrkne.

„Ochutnej tu polívku a pak ji budu jíst, až po tobě. Tahle ženská se mě pokouší otrávit, rozumíš?“

„Zbláznil ses?“

„Já že jsem se zbláznil? Mám oči, ne? Koukáš furt po jinejch chlapech!“

„Jako bych neměla dost tebe,“ vzdychne máma unaveně od plotny.

Táta se rozzuří: „Ty zmije jedna, zabiju tě, zabiju, ty kurvo zatracená!“

Vyskočí vztekle ze židle a vytáhne z pouzdra nůž, vrhne se na mámu ze zadu a mává jí nožem u krku. Dítě v mámině náruči začne křičet. Máma strne, nehýbe se, jen oči má vyvalené a začne se jí třást brada. Bleskne mi hlavou, že nesmí umřít. Jedním skokem jsem v koutě, popadnu prázdnou láhev od kořalky, obejdu tátu a praštím ho flaškou ze zadu ze všech sil do týla, až to zaduní. Zapotácí se, pustí nůž, sesune se na kolena a chytne se za hlavu. Máma začne ječet.

„Holka nešťastná, cos to udělala?“

Přihloupě se na ni dívám.

Máma chytne tátu v podpaží a zvedne ho na židli. „To je ale holka, tahle Memesa! Po kom asi bude?“ směje se táta a dívá se na mámu.

[-----]

III./21

Mámina světlá sestra z Porvoo přijela nečekaně na návštěvu i s naší Signe. Signe

vypadá jako duch. Zírá nepohnutě před sebe, zhubla na kost a chybí jí dva přední zuby. Dívám se na sestru a jsem otřesená, vypadá jak stará babka. A má zase moncla. I když je mámina sestra o hodně starší než Signe, působí jako mladší a pohlednější. Signe se právě narodil druhý syn.

„Už nemůžu,“ nařiká Signe.

„No vždyť takhle člověk žít nemusí, nechat se trápit od nějakého ubožáka! Svět je velký a širý, vždycky si můžeš vybrat někoho lepšího a nezůstat s tímhle,“ utěšuje ji teta.

Táta vrhne na tetu ponurý pohled a jde beze slova ven. Tehdy pochopím, že teta není podle táty slušná ženská, protože si vzala příjemného bílého muže a vede odvážné řeči.

Maminka utěšuje Signe a radí jí: „Napřed takhle řádí, ale na stará kolena se uklidní. A pak je za sebou táhneš jak balvan na saních.“

Premýšlím o tom, že jestli tu zůstanu, bude mým osudem taky nějaký Cigán, který mě bude znásilňovat, týrat a vyrážet mi zuby. Budu rodit děti jedno za druhým a promarním celý život. Mrazí mě.

Začala mi růst prsa a dole mám už chmýří, takže cítím, že tu už nejsem v bezpečí. I maminka říká Signe: Musíš to vydržet, to je úkol ženy.“

Jdu do komory, už to nemůžu poslouchat. Teta jde za mnou, zapaluje si cigaretu a dlouho mě pozoruje. Stydím se za svoje tělo i před ní.

„Pořádně jsi vyrostla. Za chvíli z tebe bude ženská.“

„Až mi bude třináct, vypadnu odsud,“ vybafnu na ni.

„Musíš jít tak daleko, aby tě nenašli,“ pošeptá mi teta.

[-----]

Repaleiset siivet (Roztrhaná křídla)

I./6

Ráno se dozvím, že Rantačka bude v děčáku i další noc. Mámuška přijede až v pondělí. Po večerce si vyndám ze skříně všechny šaty a zachumlám je na postel tak, aby se zdálo, že tam někdo spí. Vylezu na stůl a otevřu okno, pod kterým je požární žebřík. Slezu po něm na dvůr a vydám se do noci.

Brzy ráno vyšplhám po žebříku nahoru. Strčím do okna a když se otevře, vlezu dovnitř. Nejsem v místnosti sama. Na druhém konci je Rantačka a výhrůžně se ke mně blíží.

„Takle se chodí domů?“ řekne a zároveň mi na obličej dopadne její těžká dlaň.

„Co šlíš, ty krávo!“ řvu a biju ji pěsti do obličej, až jí brýle poskakují na nose.

„Cigoško zasraná, ty mě budeš mlátit?!“

Rantačka do mě buší svými obrovskými rukama, nic nevidím, ale vracím jí rány tak rychle, jak stačím. Jsem pohotová a ona je nemešlo, ale je taky silná.

Pokouší se jít mi těma svýma lopatama po krku. Povede se mi ji kopnout do břicha, až se zapotácí. Doufám, že jsem se jí trefila do chlupů. Utíkám ke dveřím, vyrazím na chodbu a řvu jako o život: „Rantačka mě praštila, mlátí mě, pomóc!“

Vidím, že kluci vycházejí z ložnic na chodbu. Běžím ke schodům. Rantačka za mnou, ale kluci se jí staví do cesty. Ohlídnu se. Zahlídnu, jak se na ně Rantačka vrhá.

Když se dostanu do přízemí, stojí přede mnou Aune. „Pro pána boha, dítě, vždyť jsi celá od krve!“ vykřikne.

Několik malých dětí se vzbudilo a když mě uvidí, začnou brečet. Aune je chlácholí. Odvede mě do kuchyně a utírá mi obličej namočeným ručníkem.

„Drž si ten ručník na obličejí,“ radí mi Aune a telefonuje manželovi. Domovník Möttönen přiběhne do kuchyně a Aune mu říká: „Běž nahoru, Rantanová se tam pere s klukama.“

„Zavolejte policii. Rantačka mě napadla,“ řeknu. Möttönen jde do přízemí. Mrknu do kuchyňského zrcadla. Mám roztržený oční koutek, z nosu mi teče krev a druhé oko je rudé a nateklé. Vidím, jak Tapo otvírá dveře kuchyně, ale Aune mu zastoupí cestu.

„Sem teď kluci nechodte,“ říká Aune. „Jděte se na pokoj uklidnit.“

Do kuchyně vchází Möttönen.

„Poslyš, Memesa má strašně rozbitý obličej, myslím, že je to na šití,“ říká Aune ustaraně. A tak mě Möttönen veze starou rozhrkanou ladou na polikliniku do ústřední nemocnice. Hlavu mám ovázanou ručníkem a na poliklinice se ptají, co se stalo. Stačím jenom otevřít pusu, když Möttönen honem hlásí: „Memesa spadla ze schodů.“

„To teda není žádná pravda,“ řeknu.

„Teď budeš zticha, Memeso,“ řekne mi Möttönen. Doktorovi a sestřám řekne: „Dětský rvačky.“

„Lžeš!“ vyštěknu. Do prdele, myslím si. Nevěřila bych, že Möttönen je takovej zrádce.

„Memeso, tohle vyřídíme v děcáku. Je nejspíš v šoku, mluví nesmysly,“ řekne pak doktorovi.

V noci se probudím, když se obrátím na břicho. Obličej mám bolavý na dotek. Slyším něčí hlas.

„To musí bolet, s takhle zřízeným ciferníkem se moc nevyspíš.“ To mluví Emilia. Posadím se na okraj postele a odpovím: „To teda fakt ne.“

Babička Emilia sedí v mém pokoji u stolu a kreslí něco na moje papíry. Má na sobě světlezelený šifonkový kabátek a olivově zelenou sametovou sukni. V uších se jí houpají velké zlaté kruhy, úplně jako by měla okolo hlavy jasnou svatozář.

„Tak, děvčičko,“ pokračuje, „teď aspoň vidíš, že v bezpečí nejseš nikde a u nikoho. Akorát když si člověk začne myslet, že bude u někoho v bezpečí, dostane přes držku. Bezpečí najdeš nakonec jediné sama v sobě. Musíš se jenom naučit důvěřovat sama sobě“

a nikomu jinému. Věř mi, dítě drahý, vím, o čem mluvím. Nakonec je člověk v životě na všechno sám. Svý sny a touhy můžeš uskutečnit jen ty sama. Dospěli v tomhle děcáku jsou citoví a duševní invalidi. Ty se ale z tohohle všeho vylížeš. A teď šup do postele.“

Emilia zmizí a já usnu.

*

Ráno nejdu do přízemí na snídani, zůstávám na pokoji, schoulená na posteli. Někdo klepe na dveře. Posadím se a ptám se: „Kdo je?“

„To jsem jenom já, Aune, nesu ti snídani.“

Otevru dveře. Aune si mě dlouho prohlíží.

„Dobré ráno, Memeso. Tady máš něco k jídlu. Paní ředitelka Helminenová se vrátila, máš k ní po snídani přijít. Teď se najež a tác přines do kuchyně, až půjdeš dolů.“

Přikývnu. Hlavu mám ještě celou bolavou. Posadím se k snídani. Piju čaj, ale chleba jíst nemůžu. Když se ho snažím kousat, vystřeluje mi bolest až do temene. Ani kaše se nedotknu. Najednou si všimnu, že mi někdo pokreslil papíry létajícími figurami. Lidské postavy poletují kolem žhnoucího slunce.

Zaklepu na Mámuščiny dveře a otevru je. Naproti Mámušce sedí Rantáčka. Má obličej samou modřinu a oteklý nos. Nožičky brylí má spleené izolepou. Už se otáčím k odchodu, když Mámuška říká: „Jen pojď dál.“

Když si mě Mámuška prohlídne, prohlásí: „Ten tvůj obličej ale vypadá.“

„No jo, vrhla se na mě tady Rantanenová.“

„To teda není vůbec pravda,“ řekne Rantáčka rozhodně.

„To teda je, vrhla ses na mě a mlátilas mě,“ vykřiknu.

„Tak si to teď vysvětlíme,“ říká Mámuška. „Je pravda, že jsi byla celou noc pryč, Memeso? A narafičila jsi postel tak, aby se nic nepoznalo? Víš, že tu máme pravidla, která platí i pro tebe.“

„Ale Mámuško, to přece nikoho neopravňuje mlátit v děcáku děti. Rantáčka tu zbila i jiný děti. A dělala i jiné věci.“

„Byla jsem ráno u Memesy v pokoji, zrovna když šplhala po požárním žebříku do okna. Když jsem jí řekla o našich pravidlech, začala mi vyhrožovat. Já chci přece pro všechny to nejlepší,“ říká Rantáčka.

„Já že jsem se na tebe vrhla? Nebuď směšná! Dyť jsi velká a silná jako bejk. Co byste říkali, kdyby se dostalo do novin, že se tu mlátí děti? Mám známý novináře.“

„No tak, však se o všem dohodneme,“ řekne Mámuška. „Slečna Rantanenová teď odejde. A od téhle chvíle se bude ovládat.“

„Mámuško, takhle jsi to vyřešila?“ řeknu šokovaně.

Rantáčka odejde. Je mi nanic, celá se třesu.

„Mámuško, jak tu můžeš mít takovouhle osobu? Má potetovaný ruce. Mámuško, byla Rantáčka v kriminále?“

„Memeso, shovívavost k nepříteli je největší ctnost,“ řekne Mámuška. „Rantanenová měla moc těžký život. Vypovím ti její příběh, abys ji pochopila. Poznala jsem ji jako mladou dívku, když jsem jako dobrovolnice pracovala ve věznici. Je z malé vesnice

v kraji Savo, z chudých poměrů a její otec s ní zacházel moc krutě. Jako mladá přišla jednou domů pozdě z tancovačky a otec ji v opilosti málem umlátíl. Matka jí nepřišla na pomoc, i když ji volala. Trvalo týdny, než se zase mohla postavit na nohy, a pak jednou v noci matku uskrtila. Za čas ji usvědčili a za vraždu svojí matky pak byla odsouzená. Když se dostala z vězení, vzala jsem ji sem do práce a jsem za ni zodpovědná.“

„Ale Mámuško, copak nechápeš, že se jí bojíme?“ ptám se.

Chci říct Mámušce o Paulovi, ale zadržnu se, jen na to pomyslím. Stejně by mi nevěřila.

„Memeso, Rantanenová je v jádru dobrá. Jen moc trpěla. Když lidé přijdou z vězení, jsou někdy nevypočitatelní, ale naším úkolem je ji chápat.“

„Není. Povím tohle všechno mým známým novinářům.“

„To nemůžeš, Memeso. Snaž se být milosrdná. Vyřídíme to tu sami mezi sebou. Copak nechápeš, že když to řekneš někomu zvenku, bude to mezi vámi ještě horší? A pak to může snadno dojít tak daleko, že už tu nebudeš moct bydlet. Ještě si s Rantanenovou promluvím, aby se nic takového už neopakovalo.“

[...]

Někdo klepe. „Kdo je tam?“ zeptám se. Žádná odpověď. Jsme úplně potichu. Přiložím ucho ke dveřím a slyším těžké oddechování. Víím, kdo je za dveřmi. Rantačka. Stojím bez pohnutí s uchem přitisknutým na dveře. Pak slyším její těžké kroky. Vzdalují se. Kluci na mě koukají s vyvalenými očima a já si uvědomím, že se bojíme všichni. Rantačka zabila svou mámu. Proč nezamordovala toho svého zasraného fotra? Zdědila po něm krutost a podle toho se chová. Když zabila mámu, zabila tím i sama sebe.

[-----]

II./8

Na druhé straně ulice, vedle kiosku v parku u kostela, je místo, kde Cigáni prodávají kořalku. Obcházím kiosky velkým obloukem. Chodím do centra druhou stranou parku a pak z kopce, srdce až v krku, jen abych nenarazila na Kale. Srdce se mi svírá, když si uvědomím, co by se stalo, kdyby mě uviděl někdo z našich.

Vím, že se rodiče dozvěděli, že jsem byla vzata do ústavní péče. Je to obrovská hanba, když se romské dítě chce odcizit svému rodu. Divím se, že si mě nepřišli z děčáku vyzvednout. Myslím, že tomu zabránili gádžové, úřady. Všichni Cikáni jsou vydaní na milost a nemilost úřadům, tak je někdy lepší se chovat pokorně. Kdyby začali vyhrožovat, můžou jim úřady vzít i byt.

[-----]

II./13

Druhý den ráno si na pokoji dávám věci do školního batůžku, když uslyším zdola hrozný randál. Špicuju uši. Z chodby jsou slyšet kroky více lidí a hlasitý hovor.

„Tam nemůžete jít,“ říká Mámuška.

„A to teda pudem,“ říká někdo hodně nahlas.

Zároveň někdo rozrazí dveře mého pokoje. Máma Roosa, brácha Aleksí a ségra Signe vrazí dovnitř.

„A teď, děvče, pošupajdiš domů,“ prohlásí Roosa.

„Nikam nepudu!“ křičím.

„Ale pudeš,“ říká Signe.

Hledám očima únikovou cestu. Vyskočím na stůl, bleskurychle otevřu okno a vyklouznu na požární žebřík. Lezu co nejrychleji dolů a Roosa řve ze všech sil z okna: „Chyťte ji, chyťte ji!“

Když dorazím dolů, čeká tam na mě brácha Ranssi. Čapne mě a pevně mě sevře. Kopu a snažím se mu vytrhnout, ale marně. Hergot, dostali mě.

Vidím tátu Vikiho, jak stojí opodál. Říká zarmouceně: „Ty moje holčinko, dyť sem mezi ty gádže nepatříš, patříš domů, holčičko moje milovaná.“

[...]

„Koukej, úřady nám přidělily takovejhle barák,“ říká Viki. „Je i tvůj, když budeš tady.“

„Tolik se nám po tobě stejskalo. Dyť jsi naše dítě!“ říká Roosa. „Máš bejt se svejma a žít jako všicky vostatní.“

„Cigánskej život,“ dodává Viki.

„Jestli chci žít jinej život, proč nemůžu žít tak, jak chci?“ ptám se.

„To nejde,“ říká Viki. „Z cigánskýho života se nedá odejít. Ty patříš k nám. Co řeknou ostatní Kale, když se budeš tahat s těma ubožákama a zavrheš vlastní rodiče?“

Uvažuju, že tady sakra rozhodně nezůstanu.

„Dyť se teď máte dobře, k čemu mě potřebujete?“ ptám se.

„Holčičko, copak nechápeš, že na tebe spolíháme?“ říká Viki.

Tanja nese na stůl hrníčky, kafe, smetanu a bábovku.

„I Tanjuška tu s náma zůstala,“ chválí sestru Roosa.

Tanja na mě mrkne od prostírání. Má temné a smutné oči. Srdce se mi svírá, když si uvědomím, že Tanja je nešťastná. Proč nám hergot Viki a Roosa nedají volnost?

[...]

„Hele, Viki, zbytečně ze mě chceš udělat Kale holku. To se ti nepovede!“ vykřiknu.

„Ale ty jseš přece Cigánka!“ řekne Viki.

„Já? A co to je Cigán? Ví to někdo? Ani ty sám nejseš čistokrevnej,“ říkám.

„To nejsem, holčičko moje,“ říká Viki. „Ale vostatní Kale by se na tebe mohli vrhnout, když vypadáš takhle, když máš krátký vlasy a dlouhý kalhoty, dítě.“

„Vždyť víš sám, Viki, že všem se člověk nezavděčí,“ říkám.

„Však mě tahle banda už taky štve,“ řekne Roosa. „Hned člověku nadávají do gádžů, do bílejch zmetků, když s nima nesouhlasíš nebo si děláš věci po svým.“

„Koukej, Rooso, ty přece nemůžeš bejt jako jiný Kale. Vždyť jsi z gádžovský rodiny.“

„No jo, dyť já nejsem jako ty Kale tady,“ říká Roosa. „A ty jseš po mně, děvče. Jseš úplně jako já.“

„Memesa je i po mně a po mým rodu,“ pospíší si Viki. „Má čerta v těle zrovna jako moje máma Emilia. A do našeho rodu je i podobou.“

[...]

Slyším, jak se otvírají dveře od domu. Když vyjdu z kadibudky, stojí na schodech Roosa v dlouhé noční košili.

„Poslyš, děvččko moje, probudila jsem se, nějak jsem cítila, že nejsi blízko mě,“ říká.

„Jsem tady, Rooso,“ říkám.

„To teda jsi, holčičko,“ usmívá se Roosa.

Ach ta Roosa. Tolik mě chce mít u sebe.

[...]

Já rodičům dokonce tykám. Ani to by se nemělo dělat, rodičům se vyká. Děláním rodičům před ostatními jenom ostudu. Ostatní Kale by mohli rodičům vytýkat moje nevhodné chování, protože se neřídím společnými pravidly a zákony.

Když romská holka vzdoruje rodičům nebo bratrům a nedá si říct, pomůže větší bití. Vlastní názor se z tvrdohlavé holky většinou vytluče. Když na ni nestačí vlastní rodina, může ji pomoci výprasku ukáznit i jiný příslušník tmavého kmene. Pokud možno by to ale měl být příbuzný. Děvče má být ochotné posluhovat druhým a musí se oblékat určitým způsobem. Dlouhá sukně a ruce schované v dlouhých rukávech.

Je mi úzko. Nechápu, proč se má sakra udržovat násilím pohromadě takovéhle kmenové společenství, proč se mají věznit mladé holky a proč po sobě mají nechat šlapat. Ženské i holky mají povinnost udržovat za každou cenu způsob života Kale a pravidla, která zajišťují chlapům fešáckej život. Dospělé ženské si musí dávat velký pozor, aby dcery vchovaly tradičním způsobem. Když se to nepovede, obrátí se to proti matce a výprask dostane i ona, za to, že má tvrdohlavou dceru. Rákoska má být po ruce hned od začátku, aby z dcery náhodou nevyrostla nějaká lvice. Žena a dívka jsou zásadně nečisté. Dívka musí chránit a bránit svoje tělo, protože se předpokládá, že je terčem chtíče. Před čím mají ty nadělané sukně a živůtky s dlouhými rukávy chránit, když se děvče stejně musí nakonec ve všem podřídít chlapovi?

[-----]

Samettiyö (Sametová noc)

Tento příběh je věnován všem, živým i mrtvým, zvukům i tichu, vidoucím i nevidoucím, chodícím i nechodícím. Dívám se daleko za obzor oblohy a země, odkud už začíná probleskovat světlo. Jsem u cíle své cesty, přicházím domů.

[-----]

Jsem na oddělení číslo osm pül roku a za tu dobu se naučím, jak všechno chodí. Na ubytovně se seznámím s Tuulou, Irmou a Anneli a o volných dnech s nimi chodím po zábavách. Anneli a Tuula bydlí spolu. Někdy večer posedíme u vína a pak jdeme do hospody. Na Sturenkatu je diskotéka. Holky se před odchodem na diskotéku vždycky pořádně načančají. Taky jsem si koupila červené vinylové kozačky na podpatku, umělý kožíšek s leopardním vzorem a maluju se. Chci být jako ostatní holky. Chlapi si přicházejí popovídat, ale já nechci nic víc. Všimla jsem si, že ani Irma si na ubytovnu chlapy nevodí. Dost času trávím u ní na pokoji a někdy tam i přespím, protože Irma bydlí taky sama. Někdy spím vedle ní, ale nic sexuálního mezi námi není, i když mě vábí její oblá ňadra i to ostatní. Moc se mi líbí, ale bojím se.

Snažím se být normální, jako ostatní holky. Jednou, když jdeme všechny na diskotéku na Sturenkatu, seznámím se tam s fajn chlápkem. Má nazrzlé vousy a světlé vlasy. „Šla by sis zatancovat?“ utrousí. Zasměju se. Tancujeme a pak pijeme koktejly. Chutná mi Modrý anděl a Vosa a vypiju jich za večer víc než dost. Holky z ubytovny po nás pokukují. Hlavně Irma se dívá nasupeně. Chlapi ji vyzývají k tanci, ale ona odmítá. Mám vztek, že neumím vyjádřit, co k ní cítím, a teď tu takhle blbnu na parketu s nějakým chlapem. Nakonec ho odtáhnu na ubytovnu a vyspíme se spolu. Pracuje jako hasič. Když je po všem, řeknu mu: „Hele, jdi spát do té volný postele, nebo jdi domů. Mně je hrozně slabo a špatně.“

Oblíkne se a odchází. Nepamatuju si ani, jak se jmenuje, ani nevím, jestli mi to vůbec řekl. Když odchází, zeptá se jenom, jestli se dostane ven z domu.

„Potřebuješ klíč. Počkej,“ řeknu a oblíknu se. Ve výtahu nemluvíme. Prohlídnu si ho trochu líp. Vypadá sklesle a dívá se na mě šedýma očima. To, že nemluvíme, mi vlastně nevadí. Hasič chápe, že oheň se nedá rozdmýchat násilím a že totéž platí i o citech. Vyprovodím ho k domovním dveřím a odemknu je. Je chladné zimní ráno. Řekne ještě: „Můžeš zase přijít příští sobotu? Budu tam.“

„Uvidíme,“ řeknu. „Jestli budu mít volno.“

„Jmenuju se Ville,“ řekne a zašklebí se, když se pokouší vykouzlit na tváři něco jako úsměv. „Jak se jmenuješ ty, už vím. Ahoj.“

Tiše odchází ulicí, s vypelichanou čepicí naraženou přes uši a zvednutým límcem kabátu. Pod nohama mu křupe sníh a mně se zdá, že mám v duši větší mráz, než je teď v zimě venku. Běžím dovnitř do výtahu, který připomíná rakev. Začíná se mi obracet žaludek, a když dojedu do šestého patra a podaří se mi otevřít dveře, utíkám rovnou zvracet na svůj záchůdek. Zavřu dveře, chci je zavřít přede všemi a přede vším, chci být pryč. Zvracím všechno, co jsem vypila, je mi hnusně a cítím se špinavá. Nakonec se ze záchodu dovedu do koupelny. Je mi fakt strašně. Smrdím zvratky a alkoholem. Z koupelny slyším hlasy a uvažuju, kdo tam teď může být. Vykřiknu leknutím, když zjistím, že je tam tmavá dlouhovlasá žena v županu a cáká si u umývadla vodu na obličej. Když zvedne hlavu, všimnu si, že je odněkud z Asie. Usměje se. Napadne mě, že jsem se zbláznila a mám vidiny. Řekne lánanou finštinou: „Neboj se.“

Pomyslím si, že jsem se snad úplně nezbláznila.

„Jmenuju se Yasuko, pracuju tady v Sofianlehto na pátém oddělení a bydlím tu.“

„Dobře, všechno v pořádku,“ řeknu. „Já jsem Memesa. Sorry, je mi špatně. Byla jsem s holkama na dýze.“

Zahlídnu se v zrcadle. Obličej mám jak pomalovaný válečnými barvami. Kolem očí mám takovou mazanici, že se sama sebe leknu. Je mi trapně. Vlasy mám rozčuchané jak z elektrického křesla. Ta druhá se na mě celou dobu usmívá.

„Asi půjdu do sprchy,“ hlesnu.

„To pomůže,“ řekne Yasuko. „Já jdu zase spát. Ahoj.“

Přikývnu a uvažuju, proč se celou dobu usmívala. Sama vypadám s rozmazanýma šminkama jako strašidlo. V horké sprše ze sebe smývám cizího chlapa, zvrátky a alkoholové výpary. Co to do mě hergot vjelo, že jsem s tím týpkem začala takhle blbnout? Co si to pokouším nalhávat? Že mě jako ostatní holky zajímají chlapi? Nezájmají, do prdele! Tohle byl první, kterého jsem si sem přivedla, a poslední. Ať se ostatní holky domýšlejí, co chtějí. Už žádnému chlapovi nedovolím, aby na mě sáhnul. Můžu si s nima pokecat jako kamarádka, ale sebe jim nedám. Kdyby tak člověk mohl být sám sebou a nemusel se pořád hlídat. Ani se neumím přiblížit k ženě. Jsem v těchhle věcech stydlivá a neohrabaná. Irma, u které jsem byla i přes noc, je tak fajn. Je pěkně tvarovaná a hezká v obličejí. Ta si žádného chlapa na ubytovnu nepřitáhla. Odešla přede mnou.

Píchá mě u srdce. Zasranej život, táhne mi v horké sprše hlavou plnou kocoviny.
[-----]

II./12

Už jsem byla na praxi ve všech odděleních hlavní budovy. Teď musím projít odděleními druhé budovy. Jako první je na řadě oddělení číslo devět, kde jsou děti od tří do osmi let. Některé z nich trpí mikrocefalií, mají malé hlavy, nemůžou se hýbat ani samy jíst, jen leží v posteli. Jsou tam i takové, které jsou na tom líp, ty se přivazují přes den k židlím, protože se na nich jinak neudrží. Jiné děti trpí spastickou obrnou a mají ztuhlé končetiny. Některé mají tiky a část z nich má poruchy zraku. Některé děti s Downovým syndromem chodí, dokonce i rychle běhají, jiné se ale hýbat nedovedou nebo se hned unaví kvůli slabému srdci. Jsou tu i děti s hydrocefalií, s velkými hlavami, které mají bezvládné končetiny a zbytek těla ve srovnání s hlavou zakrslý. Hlavy se zdají v poměru k tělu tak velké, že člověk nechápe, jak takové bytosti můžou vůbec existovat.

Na oddělení je herna, kde bývám přes den. Zamiluju si hlavně Taaviho, chlapečka s Downovým syndromem. Taavi je šibálek s rozčezenými vlasy a modrýma šikmýma očima, vypadá jako lesní skřítek. Ani chvilku neposedí, je jako rtuť, pořád pobíhá sem a tam na křivých nožičkách.

Jednou objímám jednu holčičku se spastickou obrnou. Taavi je na druhé straně herny, dívá se na mě trošku podmračeně a říká: „Kele kele.“ Taavi používá

vlastní jazyk, protože neumí mluvit. Najednou mě něco praští do hlavy, až se mi zatmí před očma. Trefila mě tvrdá plastová figurka Mickey Mouse. Taavi má dobrou mušku. Občas hází hračky po ostatních, hlavně po druhých dětech, ale tentokrát jsem to schytala já. Naštvu se a vstanu z polštáře, které máme na podlaze.

„Taavi, okamžitě ke mně!“

Taavi se na mě dívá přimhouřenýma očima a pak se ke mně přisourá. Ohmatávám si čelo. Je na něm pořádná boule, která bolí na dotyk. Když ke mně Taavi dojde, řeknu: „Podívej se, cos udělal!“ Ukážu mu bouli na čele. „Hračky se nesmí házet, bolí to.“

„Kele kele,“ řekne Taavi a zvedne ruce s tupými prsty. „Kele kele kele,“ říká, rozběhne se přes hernu a kopne při tom holčičku s obrnou. To už zařvu.

„Stůj, Taavi! A okamžitě sem!“

Chlapec se zastaví, ale ke mně nepřijde. Jdu k němu a odvedu ho do kouta.

„Teď tu budeš stát, čelem ke zdi.“

A k mému velkému překvapení zůstane Taavi stát v koutě.

„Nesmíš kopat děti. Teď jsi byl moc zlobivý.“

Taavi se obrátí od zdi, v očích má otázku: „Tobě na mně nezáleží?“ Pak se zase obrátí čelem ke zdi. Když zvednu holčičku ze země a sevru ji v náručí, Taavi po mně pokukuje a vypadá nešťastně, jazyk mu visí z pusy a z nosu mu tečou nudle na našpulený horní ret. Ale zůstává stát v koutě. Za nějakou chvíli řeknu: „Taavi, už nemusíš stát v koutě. Pojď sem.“

Taavi běží ke mně a obejmě mě. Holčička s obrnou si našla hadrovou panenku a hraje si na podlaze. Sedneme si na polštáře.

„Taavi je Memesin miláček,“ řeknu a utřu mu nudli. „Memesin usmrkaný mazlíček.“

Taavi mi dá pusu na tvář a otře ji pak ručičkou, pusinkuje mě a otírá a zase pusinkuje a směje se. „Kele kele kele,“ žvatlá.

Z Taaviho se stane můj chlapeček a pořád na něho mluvím.

[...]

Když Taaviho umyju, zvednu ho z vany a položím na podlahu. Zatímco hledám ručník, Taavi stačí srazit z poličky nízko nad zemí celou řadu kelímků s kartáčky na zuby. Zase na něho křičím.

„Taavi teď zvedne všechny ty kelímky a kartáčky a dá je zpátky na místo! Taavi dá každý kelímek a kartáček tam, kam patří, tam, odkud spadly.“

Taavi začne zvedat kelímky a kartáčky z podlahy a dává je na místo.

„Dobře, Taavi.“

Objemu ho a začnu ho utírat. Nevím, jak dlouho nás otevřenými dveřmi koupelny pozoruje jedna ze sester. Slyším jen najednou: „To je neuvěřitelné, že Taavi ty kelímky a kartáčky sesbíral a dal je na místo.“

„No jo,“ řeknu. „Tyhle děti chápou a rozumí. Jenom se na ně musí hodně mluvit a opakovat pořád totéž, pak tomu začnou rozumět.“

Tahle sestřička je tu už pětadvacet let a má pocit, že když obstará to základní, jídlo, léky a hygienu, není už nic víc třeba. Taavi chápe hodně, ale neumí mluvit jako my.

Zůstávám na oddělení číslo devět o hodně déle, než je normální praxe, chtějí mě tam.

Poslouchám příběhy jednotlivých dětí. Jedno z nich je postižené od doby, kdy si jeho rodiče najali chůvu a ona dostala záchvat vzteku, když dítě plakalo. Zbila je tak, že mu poškodila mozek, i když bylo před tím úplně zdravé. Jsou tu i děti, na které jejich rodiče zapomněli. Nikdo za nimi nechodí. Rodiče jednoho z nich jsou lékaři. Postižené děcko zavrhli. Je tu i jedna holčička s Downovým syndromem, která žila dřív s maminkou, ale ta vážně onemocněla a umřela. Když holčička přišla na oddělení, byla opožděná a smutná, plakala a toužila po člověku, který by jí poskytl bezpečí, po mamince. I ji si zamiluju, i když tu mám ráda všechny děti, cítím něhu ke všem. Všechny děti na oddělení rozumí tomu, když je k nim někdo laskavý a obejmeme je.

Taavimu tečou nudle ještě víc než obvykle, kašle tak, až mu v krku píská. Upozorňuju na to sestru už několik dlouhých týdnů. Po noční se na něho jdu podívat. Je celý horký, má suchý kašel, nespí. Když k němu přijdu, chytne mě za ruku, dá si ji na tvář a dívá se na mě dlouho svýma modrýma očima, až mě píchá u srdce. Uvědomuju si, jak strašně mám toho malého kluka ráda. Chtěla bych ho odsud odvést, vzít si ho k sobě a starat se o něho. Políbím ho na rozpálenou tvářičku a jdu do kanceláře.

„Taavi potřebuje léky a ošetření. Má horečku a je nastydlý, má přece srdeční vadu,“ říkám.

„Jo, podíváme se na to,“ říká sestra.

Další den ráno, když přicházím na ranní, najdu Taaviho postel prázdnou. Při vizitě se dozvím, že Taaviho odvezli do nemocnice v Meilahti. Nemám slov.

[...]

Je tu i ta sestřička, Armi, která viděla, jak Taavi sbíral kelímky a kartáčky. V herně se jí zeptám: „Proč Taavi nedostal antibiotika? Proč nezačali Taaviho léčit dřív, když jste věděli, že je nastydlý? Říkala jsem to víckrát několika sestřičkám.“

„Však jsme na to reagovaly, ale podle staniční nebyl Taaviho stav akutní. Však on se tam uzdraví,“ odpoví mi Armi.

Zuřím a v duchu si říkám – je vám to úplně jedno. Nemá pro vás žádný význam, je přece stejně postižený.

[...]

Když po třídní dovolené přijdu na oddělení na večerní směnu, jdu hned na Taaviho pokoj. Postel je pořád prázdná, je převlečená a i přehoz je nový. Službu mají Yasuko a Armi.

„Víte něco o Taavim?“ ptám se.

„Taavi umřel,“ odpoví Armi vážně.

Ztuhnu. Vlastně jsem věděla, že se Taavi nevrátí. Pamatuju si Taaviho pohled, když jsme se viděli naposled. Běžím na záchod pro personál a brečím. Na večerní

vizitu přijdu pozdě, se zarudlýma očima. Během služby dělám všechno, jak nejlíp umím. V duchu si říkám, že chtěli, aby Taavi umřel.

To odpoledne mi otevře oči a pochopím, že tahle léčebna tu není pro postižené děti a dospělé, ale pro zaměstnance. Především pro ty, kteří tam strávili dlouhá léta a kteří se snaží vychovat z praktikantů a praktikantek takové, jako jsou oni sami. Je profesionalita totéž co nelidskost? Život handicapovaného člověka má cenu jenom proto, že někoho zaměstnává, a jeho smrt nemá žádný význam.

[-----]

III./27

Někteří z účastníků kurzu neumí vůbec romsky. Já docela umím, vyrostla jsem přece v tradiční romské komunitě, kde byla romština nedílnou součástí každodenní komunikace. Na hodinách romštiny je divná atmosféra. Knihy mají jen romští učitelé a někteří z nich jsou nábožensky založení. Knihy v romštině jsou zahaleny rouškou tajuplnosti. Ti sektáři nás žáky zapřísahají, abychom knihy neukazovali nikomu z gádžů. Knihy jsou ostře střežené a musíme slíbit, že nebudeme slovníky a slabikáře nikomu půjčovat. Kdo slíbí, knihy dostane. Romština je tajný jazyk, který učitelé buší žákům při hodinách do hlavy. Je z něho užitek hlavně při obchodování, aby gádžové nevěděli, co si Cigáni povídají.

Naučím svoje nejlepší kamarády základy romštiny, protože chci sama jazyk co nejlépe používat. Občas z toho plynou legrační situace. Suski, Petteri a Eeva rozumí, když se před nimi mluví romsky a tajuplně se při tom usmívají. Kale si myslí, že mí kamarádi ničemu nerozumí – a Suski, Petteri a Eeva na sobě nedají nic znát.

[-----]

III./32

Po tom večeru pochopím, proč jsem pro Cigány něco jako červený hadr. Nehodlám se podřídit pravidlům smečky a to je rozčiluje. Nehodlám se nechat zadupat do země, nehodlám být obět. Chci najít svou hvězdu a následovat ji. To mi stačí, ale pro ně je to příliš. Hlavně pro spoustu ženských. Romské ženy se podřizují a svoje podřízení přijímají. Tak to má být. Obléknou si věžeňský oděv a smíří se s osudem. Já jim připomínám, že existuje svoboda. Vzduroju zákonům smečky a nestydím se za svou tělesnost. Zahořklé ženy to zraní a rozběsní, nemůžou se na mě ani podívat. Musí vypočodovat ze sálu. V očích romských mužů jsem zas kurva, která vyzpěvuje na jevišti.

[-----]

IV./36

Moje výstavy mají odezvu a hodně lidí je chválí. Helsinky jsou ovšem velké město a umělců je tu spousta. Prorazit je těžké.

Část Romů kritizuje moje umění dokonce i v novinách. Pořád ty stejné kecy od těch chytrých helsinských Cigánů, kteří přemýšlejí vlastní hlavou a zakládají

kulturní svazy ve jménu náboženských a komunistických idejí. Urážím jejich zvyky a pravidla romské kultury tím, že maluju spoře oblečené postavy, i tím, jak se oblékám já sama. Oblékám se jako kdokoli z většinového obyvatelstva.

[...]

Bojím se konfrontací a hádek. Když mě někde poznají a všimnou si, že na sobě nemám cikánskou sukni, může mě nějaký chlap s kotletami napadnout a zmlátit, protože ženská nesmí chodit ostríhaná a v kalhotách. Pravidla jsou přísná. Strach ve mně pořád doutná, i když to nedávám najevo.

[-----]

IV./38

Hned jak se vrátím z Maďarska, volá mi na mobil sestra Tanja. Jsem doma, na řadě je ranní rutina, sedím na záchodě.

„Chěla jsem ti dát vědět, že táta teda umřel. Usnul navždycky. Jedu teď do Lappeenranty, do špitálu. Mám s sebou vlněný fusekle. Natáhnu mu je.“

Zadržuju slzy a polykám.

„Jen mu je natáhni, ať mu není zima.“

„Drž se, ségřinko,“ říká sestřin hluboký melodický hlas.

Usnul. Umřel navždycky. Sedím strnule na míse, jako v mrazu v kadibudce, zmrzlá na rampouch. Podivné ticho se plíží dovnitř všemi škvírami a štěrbinami, jako by padala noc, i když už je dávno ráno. Jdu do sprchy. V tichu není slyšet zvuky a ve tmě nesvítá. Nikdo neslyší, jak pláču, ani já sama.

[-----]

IV./41

Když nasednu do letadla, jsou v zavazadlovém prostoru vysoké kožené boty a pytel finské hlíny. Letadlo nabírá rychlost a odlepuje se od země. Jak krásný pocit svobody. Zároveň mě v krku a na prsou tlačí pláč, stesk po tátovi. Polykám ho a dívám se z okénka, jak stoupáme do oblačné vaty.

Vezu si s sebou známou, Minnu, aby mi dělala na cestě společnost. Minna je velká silná žena, jako finský dům z neotesaných trámů. Nemá ponětí o mých myšlenkách a já s ní o nich ani nechci mluvit, ale je nadšená z cesty.

[...]

Po snídani jedeme všichni vaporettem do Palazzo Pisani instalovat výstavu romského pavilonu Bienále. Romští umělci se účastní Beinále poprvé. Benátské bienále je jako Noemova archa, kde jsou vystavené práce umělců z různých zemí, a teď se tedy účastní i Romové. Z věcí, které jsou k vidění ve finském pavilonu, mi utkví nejvíc instalace člunů mé známé Purity: mezi různobarevnými skleněnými střepy se houpe člun, ve kterém je trochu vody. Z instalace vyzařuje severské ticho a zároveň síla.

[...]

Přijde mi, že jsme jako jedna rodina, umělci a všichni ostatní. Přecházíme náměstí San Marco k Palazzo Pisani, který je na Calle Delle Erbe. Míjíme menší mosty a domy, z nichž některé vypadají zchátrale, ale tady to nevadí. Tady to patří k věci, domy nakloněné na stranu, jakoby cik cak. Je horko a chvílemi mám pocit, že se začnu dusit. Jsem z vedra celá oteklá, hlavně v obličejí, a tělo mám jak spařený veprík. Minna si zpoza slunečních brýlí pozorně všechno prohlíží. Konečně jsme na místě. Na zdi domu je velký barevný plakát, na kterém je napsáno „Roma Pavilion, Lost Paradise“. Dům je ovšem opravdový palác, s velkými okny a balkony.

Šukarno vede celou karavanu dovnitř. Stoupáme po schodech, šplháme výš a výš celí zpocení. Jak kdyby se schody v každém patře zužovaly. Pak se před námi otevře pohled do velkého sálu a následují místnosti jedna za druhou. Úžasné místo! V paláci jsou i dvě koupelny a v nich vany. Z oken je výhled na kanály a je vidět různá zákoutí teras na střechách domů. Lidé jsou tu už v plné práci. Šukarno a jeho pomocník uvádějí každou umělkyni či umělce do místnosti, kde mají být jejich díla. Stěny jsou potažené různobarevnými látkami. Je tu červený pokoj, modrý, žlutý, růžový a bílý.

Moje instalace a ostatní práce mají být ve velkém sále. Boty a hlínu mám ještě v batohu. Táhla jsem je přes půl Benátek. Lidé se hemží jak v mraveništi. Cítím se tu jako cizinka, dokud ke mně Klaudia nepřivede kudrnatého podsaditého muže. Na zahnutém nose se mu houpají kulaté brýle a v koutcích pronikavých světlých očí má vějířky vrásek, od smíchu.

„Tady je mistr István. Bude instalovat Černého motýla,“ představuje mi muže Klaudia.

Dřevěné i kovové části mé instalace už dorazily a leží na podlaze sálu, připoutané k sobě páskou.

„Ale kde je sukně?“ ptám se.

Klaudia se ptá maďarsky Istvána a on říká, že neví. Zachvátí mě malomyslnost. Najdeme Šukarna. Jde zjistit, co a jak. Velká dřevěná bedna zůstala omylem ve skladišti Severského pavilonu a dnes už ji sem není možné dopravit. Takže zítra. Já, Minna, István a Klaudia začínáme dávat instalaci dohromady.

„Ta sukně tu měla být. Teď to skládáme jakoby od konce,“ říkám Klaudivi a Minně. „Ale nějak to zvládneme.“

Prohlížíme i mé obrazy, jak by všechno nejlíp fungovalo, co se hodí k čemu. Každý z umělců a umělekýň se soustředí na svou místnost, na svoje práce a jejich instalaci. Šukarno zdobí slavnostně látkami a květinami celý palác, včetně chodeb a záchodů. V přízemí jsou prostory pro tisk, kde bude pracovat Šukarno a ostatní organizátoři. Všichni mají co dělat.

Když se vrátíme do Lida, jsem uondaná, i když jsem se vlastně nijak nenadřela. Jsem v podstatě samotářka. Davy lidí v Palazzo Pisani mě unavují. Všimnu si, že i Minna je vyčerpaná. Beze slova fotí mobilem.

[-----]

Jsem v pracovně, tiše si broukám a dívám se na sebe v zrcadle. Trochu jsem se namalovala a naplácala si vlasy gelem. Nikdo by podle obličeje neuhádl, kolik mi je, nevypadám na to, že je mi přes čtyřicet, i když jsem starší. Z očí mi vyzařují jiskřičky humoru, přes všechny starosti a trable. Oblékla jsem si to nejlepší, co mám. Trochu po italsku, černobíle, jednoduše. Proč mě Helena-Maria nechtěla? V poslední době jsem měla sebevědomí na nule. Teď jsem se začala sbírat, když jsem Helenu dlouho neviděla a nikdo se ke mně nechoval chladně a odmítavě. Pontus cítí, že někam jdu a neklidně pobíhá sem a tam.

„Hele, zlato, Lissu si tě za chvíli vyzvedne. Budeš teď u Lissu. Já přijdu nejspíš až pozdě.“
Někdo klepe na skleněné dveře. Je to Lissu. Jdu otevřít.

„Ahoj. Díky, žeš přišla, a díky, že si toho klučíka vezmeš.“

„Rádo se stalo. S Pontusem je to hračka.“

„Hele, Pomppu, přišla Lissu! Dám ti pro něj jídlo.“

„Nemusíš. Koupila jsem mu pamlsky.“

Podám Lissu Pontusův kabátek, vestičku a vodítko.

„Buď klidná, my to zvládneme.“

Pontus se na mě podívá a já ho vezmu do náruče.

„Teď budeš s Lissu. Zítra si pro tebe přijdu.“

Lissu si odvádí pejska ven.

*

Všude okolo mě jsou dobře oblečení lidé. Zdravím známé, beru si ze stolu sklenici bílého a opatrně usrkuju. Z reproduktorů se line uvítačí řeč. Všichni se k podiu nevejdou. Pak uslyším něco podivného. Nejdřív nemůžu věřit svým uším, ale pak je moje jméno slyšet znovu a hlasitěji. Protlačím se davem. Někteří lidé mi poklepávají na rameno a blahopřejí. „Kde jste, Memeso Grönlund?“ je slyšet z reproduktorů. Jsem už u podia, lidé mi ustupují z cesty a já mávám.

„Tady jsem.“

Lidé začínají tleskat.

„Tak pojdte sem na podium, Memeso,“ říká ředitel, sympatický muž, se kterým jsem se setkala na Benátském bienále, a podává mi ruku. Na podiu jsou i další usměvavé tváře.

„Takže – dovoluji si oznámit, že cena byla udělena vám, Memeso Grönlund, za vaši mnohostrannou tvůrčí práci. Vyjádřila jste obrazem i slovy věci, o kterých je těžké mluvit, myšlenky týkající se lidských práv a práv dětí.“

Jsem tak překvapená a zmatená, že mi připadá, že se na sebe dívám zvenčí. Mechanicky přebírám obálku a květiny, přijímám objetí. Usmívám se a klaním.

„Děkuji. Díky vám se moje umění stalo viditelným. Všichni si zasloužíte nějakou cenu. Děkuji vám všem,“ říkám a ukláním se. Když zase zvedám hlavu a oči, cítím silnou ránu, jako by mě něco praštilo do prsou. Rána je tak silná, že padám nazad. Cosi temného a olejnatého se rozlévá všude kolem a vrhá hluboký stín. Snažím se to zastavit, zabránit té černotě, aby mi zakryla světlo. Nechci, aby zmizelo.

Z finštiny přeložila Viola Parente-Čapková

Nekbareder hin te džanel te bičhavel pes
andre sako situacija upre kijo ňebos! /

Nejdůležitější je umět se v každé situaci obrátit
o pomoc k nebesům!

Rozhovor s Ivetou Kokyovou

Literátku Ivetu Kokyovou (nar. 1972) jsem měla možnost potkat osobně poprvé na semináři pro překladatele z romštiny¹ dne 11. října 2014 v Rokycanech. Hned jsem viděla, že jde o nepřehlédnutelnou osobnost (mimořádně energickou ženu s otevřeným srdcem a smyslem pro humor), navíc ve společnosti své sestry Liši (Dany Hruškové)

Autorské čtení
na semináři
Prethodžipen,
11. 10. 2014 |
Foto: Jana Šustová,
Český rozhlas

¹ Tento translátologický workshop uspořádal Ústav translátologie FF UK v Praze, a to v rámci realizace projektu PRETHODŽIPEN-PŘEKŁAD.

připravenou nonstop k realizaci rozpustilých nápadů, kterými své okolí ráda pobaví. Krátce na to jsme se domluvíly, že nám do našeho časopisu přispěje svou tvorbou a medailonem (bude otištěno v čísle 1/2016). Rozhovor, který zde otiskujeme, proběhl večer 20. února 2015, a to po autorském čtení Ivetu pořádaném v cyklu pravidelných setkání absolventů Evangelické akademie (Iveta sama tuto školu vystudovala a těchto setkání se ráda účastní).

Otázky, které jsem si pro Ivetu připravila, se týkaly především její tvorby, ale i vzpomínek na dětství, z něhož pro svou tvorbu často čerpá, především mne pak zajímala osobnost její babičky, na níž ve vyprávěních vzpomíná s velkou intenzitou (i jedna z povídek, již nám poslala, je věnována právě jí). Pod vlivem její tvorby mne ale zajímala i celá její rodina. Rozhovor zároveň zabíhal do různých zákoutí. Ve zvukovém záznamu rozhovoru mne stále víc a víc fascinuje Ivetino vyprávěčské nadání. Intonace jejího hlasu je velmi barvitá, dokáže využívat bohatý rejstřík dramatických pomlk, šepotu, strhujícího smíchu i trýznivé tesknosti. Většinu času je Iveta v roli živelné komediantky, která se snaží člověka nezklamat a otázky živě komentuje, pohrává si s nimi, na některé otázky zpočátku odpovídat nechce, aby pak s překvapivou upřímností zcela otevřeně odpověděla. Její projev působí vždy a ve všem velice autenticky, opravdově, Iveta své odpovědi nehraje, ale naplno je prožívá.

Především mne však v rozhovoru překvapilo, jak se v něm několikrát projevila autorčina hluboce zakoreněná spiritualita. (Iveta do svých odpovědí jakoby nevědomky vkládá filozofická moudra, která následně zlehčí svým pobaveným smíchem a doprovází je slovy jako „Dikh, avri mange gejlá andal o šero!“, jakoby se sama svým vlastním výrokům divila.). Kdo ji zná, ví, že má sklon trápení a starosti zlehčovat, nepoddávat se jim, optimisticky hledět k obzoru, kde se zrodí šťastnější budoucnost. Není však žádným naivním optimistou, jen si dokázala podržet krásnou a hlubokou víru v to, že vše na tomto světě má nějaký smysl. Že i to zlé k životu patří a kultivuje nás.

Název příspěvku jsem si vypůjčila z její povídky „Jak se Pavlíček málem stal šlechticem“,² v níž se autorka zabývá uměním zachovat si svou hrdost a svobodu a odejít ze vztahu (i od milované a bohaté dívky), když v její rodině necítí upřímné přijetí. Citovaná slova „Nejdůležitější je umět se v každé situaci obrátit o pomoc k nebesům!“ jsou uvedena v samotném závěru povídky, kdy se chudý Rom odhodlá k odchodu z bohaté gádžovské rodiny, tedy z blahobytu, kde se však necítí dobře. V povídce se střídá veselá hravost s vážnými tématy, a stejně tak probíhal i náš rozhovor, který začal otázkou:

2 Vydáno on-line prostřednictvím nakladatelství romské literatury Kher. Dostupné z: <http://kher.cz/clanek.php?id=990>

Ivetina babička Baruška (Barbora Molnářová, roz. Rafaelová), 70. léta |
Foto: Ze soukromého archivu IK

Ivetina babička Marja (Mária Čonková, roz. Dirdová),
80. léta v Hořicích | Foto: Ze soukromého archivu IK

Iveta Kokyová se sestrou Danou Hruškovou na semináři Prethodžipen, 11. 10. 2014 |
Foto: Jana Šustová, Český rozhlas

Tu patas le Devles, na?

Pačav³ le Devles. Kavka tuke phenav, Vladěnko, furt sar džav te sovel, ta furt mange mangav le Devlores, na ča mange, aľe cala famel'ijake mangav, hoj te aven saste, hoj te aven bachtale, pre savorende mišľinav. A sar has o čhavore ciknore he thovavas len te sovel, ta kavka pro čekat lenge keravas kerestocis he phenavas lenge: „Devla, Devloro, thov pre lende o vastoro, hoj te soven cali rat, hoj te aven saste, bachtale“, savore trinen. Romanes. Kada man sikadžas miri sasuj, e Hermina, mre romeskeri daj. Ke late dikhlom.

Ke tumende khere kada niko na kerelas?

Na. Amari daj kada na kerelas.

Aňi e baba?

Ta e BABA! ...Miri baba, sar džalas te sovel, ta tiš peske mangelas, savorenge mangelas le Devles. A tel o perňici, tel o duchni thovelas maro, bo furt amenge phenelas - sar akana genavas „Pal e baba“⁴. Me furt sar čhajori phenavas, phučavas: „Babo, ta so na pratines koda maro, so thoves tel o perňici the imar ča bordelis kalestar?“ A joj mange phenel kavka: „Joj, mri čhaj, the oda me imar mušinav kavka te kerel, bo oda daros le Devlestar, oda mušinav te avel, hoj te bi kavka o mule avenas, abo o bengas, ta palis len kaleha šaj odčhivav.“

Sar suntu paňi?

Kajso vareso, hi. Bo o maro - jaro, the maro - chumer, oda le Devlestar, le Devleskero daros pes phenel.

Godaver manušni sas tumari baba.

Ta šun, la školi na has, hi, aľe del pes te phenel, hoj has godžaver, godžaver džuvľi has. Džanelas, bo sar prindžarlas, has la pharo dživipen, but čhavore la has, mušinelas savoro te kerel, but pes trapinelas. Has man duj babi. Le dadeskeri daj a mra dakeri daj. Mre dadeskeri daj, e Baruška, oj has Vlachkiňa, oj amenca bešelas andre koda baro kher, aľe muľas, sar lake has maj penda he šov berš. Aľe pametinav mek pre late. U kadi aver baba, la dakeri daj, pal late me davas дума the pisindom pal late, ta joj pes vičinelas Marja.

3 V rozhovoru záměrně neupravujeme palatalizaci dle kodifikace romštiny, zápis ponecháváme tak, jak byl na základě výslovnosti Ivety zaznamenan. Naopak literární příspěvky (které Iveta do našeho časopisu zaslala a jak bylo zmíněno v úvodu, budou otištěny v čísle 1/2016) prošly redakční úpravou – i sama autorka se snaží respektovat pravidla pro zápis romštiny přijatá Jazykovědnou komisí SCR z přelomu 60. a 70. let – pozn. red.

4 Viz poznámka u české verze.

Ty věříš v Boha, že?

Ano, věřím v Boha. Takhle Ti to řeknu, Laděnko, vždycky když jdu spát, tak pokaždé se modlím k Bohu, ale nejen za sebe, ale za celou svou rodinu, aby byli zdraví, aby byli šťastní, na každého si vzpomenu. A když byly děti ještě malé a ukládala jsem je ke spánku, tak jsem jim na čelo dělala křížek a říkala jim: „Bože, Božičku, vlož na ně svou ručičku, aby spaly celou noc a aby byly zdravé a šťastné,“ a takhle všem třem. Romsky. To mne naučila moje tchýně, Hermína, maminka mého muže. Od ní jsem to odkoukala.

U vás doma tohle nikdo nedělal?

Ne, naše maminka tohle nedělala.

Ani babička?

No tak BABIČKA...⁵, moje babička, když šla spát, tak se taky modlila, za všechny se modlila k Bohu. A pod polštáře si dávala chleba, protože nám vždycky říkala - no, jak jsem teď četla z té povídky o babičce.⁶ A já se jí jako malá pořád ptala: „Babi, proč si, prosím tě, neuklidíš ten chleba, co si tam schovááš pod peřinou, vždyť tu z něj máš takový nepořádek!“ A ona mi na to říká: „Jo, děvenko moje, tohle já takhle musím dělat, protože to je dar od Boha, tak ho tam musím mít pro případ, že by přišli *mule* nebo čerti, tak tím je pak mohu odehnat.“

Tedy něco jako svěcená voda?

Ano, něco takového. Protože chleba je mouka, chleba je těsto a to je od Boha, je to Boží dar, jak se říká.

Tak to v sobě měla vaše babička takovou moudrost, že?

No, poslyš, ona školy neměla, ale dá se říct, že byla moudrá, byla to moudrá žena. Měla hodně zkušeností, protože měla těžký život, měla hodně dětí a musela zastat spoustu práce, taky mnoho vytrpěla. Měla jsem dvě babičky. Tátovu maminku a maminku mojí maminky. Tatínkova maminka se jmenovala Baruška, ta byla olašská Romka, ta s námi bydlela v tom velkém domě, ale umřela, když jí bylo asi padesát šest let. Ale ještě si na ni pamatuji. A tahle druhá babička, mamincina maminka, o které jsem vyprávěla, ta se jmenovala Marja.

⁵ Slovo *baba* (romský ekvivalent pro slovo *babička*) vyslovuje Ivetka pomalu, jako s nábožnou úctou.

⁶ Má na mysli povídku „Pod ochrannými křídly babičky“, kde píše: „Ptala jsem se, proč že si ty kousky kůry neuklidíš. Říkávala, že ji ochraňují před zlými démony a duchy, protože chléb je boží dar.“

Viz <http://kher.cz/clanek.php?id=680>

Leperes, ko tuke phenelas paramisa abo ko gilavelas?

Sar avelas amari baba ke amende khere, tak kavka savore čhavore pašlúvahas, joj dikhelas pre amende, dikhelas, hoj smutnone sam, ta chudlas amenge normalně te del duma, sar has akor, so pes kerlas, pal o Janošik, pal savorende. Oda joj peske but vimišlinelas miri baba, ale rado la šunahas igen.

A furt sar nisostar nič sar delas duma mro dad, ta me bešavas, igen fejs les rado šunavas, so del duma. Oda imar mušinelas te avel, sar jov delas vareso duma, dzeka les mušinelas te avel. Ale oda jov delas duma ajse veci, hoj me leske na pačavas, ale sar trebas rakhavas avre Vlachen he phučavas lendar he davas pal kada duma, sar akor pro Slovensko, sar murdarde jekhe Romes, normalně rozčhinde le grajes, zaside les andre, ta savore Vlachi mange, hoj hi hoj čačo hi. Ta kada amenge delas duma o dad, ale čepo kana, ča varekana, sar has len dzeka, rado les šunavas. Añi amari daj avka na delas but duma, ale sar delas duma, ta delas duma pal mre dadeskri famelija, so laha kerenas, sar muro dad has ko slugadža – joj has korkori khere mre nekhphuredereha phraleha. Sar la marnas, o pernici sar lake avri čhivkernas, hoj la na kamenas, hoj Rumungrica hiñi. Mro dad na has khere, ta laha kernas kavka sa, sar kamenas, he merenas he pre kada, hoj čistovno hiñi, hoj džanel te tavel, te pratinel, sa la hin raz dva, pre kada merenas. Kada joj amenge delas duma.

Phen mange mek, ko ke tumende gilavelas?

Ta mri daj – igen šukar gilavel, mire biba, ta savore andal e famelija džanen te gilavel, ča me na džanav. (Asal.) Ta me prindžarav kavka kola phurikane gila, ale na džanav te gilavel.

Ale kastar sikhilal avka šukares te vakerele, hoj kada sako kamel te šunel, sar tu des duma?

Mišlines, hoj šukares? Ta možno kada prisiklilom mra babatar, bo joj, sar delas duma, ta kerelas makarsave muja, amen latar avka asahas.

So hin perdal tute romañi čhib, šaj phenes?

Perdal mande hin romañi čhib igen zorañi. Me bi kamlomas, hoj kala phure te sikaven peskere čhavoren romanes. Bo me čujinav kavka, hoj imar kala romane čhavore imar pobisterde pre amari romañi čhib, oda nalačhes.

Vzpomínáš si, kdo ti vyprávěl pohádky, kdo zpíval?

Když k nám domů přišla na návštěvu tahle naše babička, a když už jsme si všechny děti lehly, ona se na nás tak dívala, viděla, jak jsme smutné, tak nám začala vyprávět, jaké to bylo dřív, co se dělo, o Jánošíkovi, no o všem. Ona si babička taky hodně vymýšlela, ale moc rádi jsme ji poslouchali.

A občas jakoby z ničeho nic se dal do vyprávění můj táta, a to jsem seděla potichu jako pěna a hltala každé jeho slovo. To už byl jako svátek, když se on dal do vyprávění, ale musel nejprve dostat tu správnou náladu. Ale on vyprávěl takové nesku-tečné, neuvěřitelné příběhy, jenže později, když jsem se potkala s nějakými olašskými Romy a ptala se jich na tahle vyprávění, jak například kdysi na Slovensku zavraždili jednoho Roma a normálně rozpárali koně a zašili ho dovnitř, tak všichni Romové mi říkali, že ano, že to se skutečně stalo.⁷ Tak toto nám vyprávěl táta, ale to bylo vzácné, jen když měl náladu, a moc ráda jsem ho poslouchala. Ani maminka nám tak často nevyprávěla, ale když už se k vyprávění dostala, vzpomínala, jaké to bylo s tátovou rodinou, jak se k ní chovali, když byl tatínek na vojně, ona byla doma sama s mým nejstarším bratrem, tak jak jí ubližovali, jak jí vyhazovali ven peřiny, že ji nechťejí, že není olašská. Že táta nebyl doma, tak se k ní chovali, jak se jim zlíbilo, dokonce šleli i z toho, že je tak čistotná, nebo že umí vařit, práť, všechno má hned hotové, i to jim strašně vadilo. Tak tohle nám vyprávěla ona.

A ještě mi řekni, kdo u vás zpíval?

Tak moje maminka moc krásně zpívá, moje tety, všichni z rodiny umí zpívat, jen já ne. (Smích.) Tak já je umím, znám ty staré písničky, ale zazpívat je, to mi nejde.

Ale od koho ses naučila tak krásně vyprávět? Každý tě chce poslouchat, když mluvíš.

Myslíš, že krásně? No, tak to jsem se mohla naučit od babičky, protože ta, když nám něco povídala, tak u toho dělala všelijaké grimasy, až nás rozesmála.

Můžeš říct, co pro tebe znamená romština?

Pro mne je romština něco moc důležitého. Přála bych si, aby si ti starší naučili své děti romsky. Protože já to cítím tak, že to, že ty romské děti už zapomněly na naši romskou řeč, je opravdu chyba.

⁷ Příběh o Bánovi, který byl za svou zradu na základě rozhodnutí romského soudu (*kris*) zabit a zašit do koně je i tématem písně zaznamenané Evou Davidovou. Na stránkách *Romano džaniben* více viz Davidová E. 2009. Šavale, me tumári šukár pátiv opre manglem... / Vlachička giła – olašské písně a jejich texty. *RDž – nilaj* 2009, s. 146.

Autorské čtení na semináři Prethodžipen, zleva: Andrej Giňa, Ivetka Kokyová, Dana Hrušková, Janko Horváth, 11. 10. 2014 | Foto: Jan Marek

A sar kole duj babi, sar vakerenas peha? Jekh vlachika, aver rumungrika?

Ta mri baba, mra dakri daj normalne pre late delas duma normalne romanesh, kavka „rumungricki“, a miri baba pal mre dadeskeri sera pre late varesave lava delas duma normalne vlachika, ale kamelas laha normalne rumungricki te del duma, ale varesave lava perenas vlachika, ale achalonas peske, achalonas.

A tu sal so buter, buter sal „Rumungrica“, abo buter sal Vlachkiňa?

Joj, ta pre kada hej mandar ma phuč, bo kada bares phares hin. Kavka tuke phenav: sar šunav vlachike giľa, ta čujnav andral, hoj čačes hin andre ma vlachiko rat, a džanav, hoj som Vlachkiňa. Sar bi phendžomas? Ale buteder džavas pal mra dakri famelija. Ale hinke mange has buteder pre dzeka, hoj paš peste o Vlachi buteder chuden, likerens paš peste buteder, pal mre dadeskeri sera paš peste buteder likerenas o džene, sar pal mra dakeri sera.

Giľavenas pes ke tumende vlachika gila?

But, but. Šun, oda has kavka, has Karačoňa, avenas pherdo džene pal mre dadeskeri sera, bešenash the giľavenash, no a me sar čhajori furt šunavash, ži do akana mange andro šero normalne šunav, sar giľavenash, sa. Akana tuke phenava mek, hoj mri daj, sar kamelas mre dadeske vareso te phenel, ale vareso nalačo, joj leske našči phenelash kavka, hoj sar amen dujđeňa akana bešash a normalne peske das duma, joj leske phenelash andre giľi. Maškar o aver džene.

Na návštěvě u lvetou doma, vpravo za lvetou je vystavena fotografie babičky, prosinec 2015 | Foto: Lada Viková

A jak vlastně spolu tvé dvě babičky mluvily? Jedna olašská, druhá ze slovenských Romů.

Tak moje babička, maminka mojí maminky, na tu druhou mluvila normálně romsky, tedy „rumungersky“, a druhá moje babička, ta z otcovy strany, jí odpovídala a některá slova říkala olašsky, ale přitom chtěla mluvit jako rumungersky, jen se jí tam vkrádala některá olašská slova, ale rozuměly si dobře.

A jak se cítíš ty? Jsi víc jako z usedlých Romů nebo víc Olaška?

Ach, tak to ne, na tohle se mne, prosím tě, neptej, protože to je moc těžké. Řeknu ti to takhle: když slyším olašské písničky, tak uvnitř cítím, že mi v žilách koluje olašská krev a v tu chvíli vím, že jsem Olaška. Jak bych to ale řekla. Více mne to táhne k rodině mé mamky. Ale zase co se mi moc líbí, je, že Olaši při sobě více drží. V rodině mého táty ty lidi stáli pevněji při sobě než v rodině mé mamky.

Zpívaly se u vás taky olašské písničky?

Tak to opravdu hodně. Představ si, jaké to bylo: když byly Vánoce, sjelo se hodně lidí z tátovy strany, sedělo se a zpívalo a já je jako malá holka pořád poslouchala, ještě dnes mi v uších zní, jak zpívali, všechno. A ještě ti musím říct, že moje maminka, když chtěla tátovi něco vyčíst, ona mu to nemohla říct jen tak, jako když tu spolu sedíme my dvě, ona mu to říkala v písni. A muselo to být před ostatními.

Sar? Šaj gilaves?

... ta užar, napríklad: „O jilo man dukhal, soske tu man mares, vaš soske man mares, rado tut dikhav, ma ker imar kada, čhavore amen hin,“ kavka, aľe andre gili joj leske mušinelas te gilavel, aľe vľachika! Vľachika! Ta mri daj feder džanel te del duma vľachika sar - me na džanav - save Vľachkiňi. Perfekt, lačhes.

Kastar sikblilas?

No ta mre dadestar, ta furt leha delas vľachika duma. Kavka has: mri daj avľas pro svetos pro Slovensko Vilčurňate, oda kajsi kolonija Spišskate. A mro dad hinke avľas pro svetos Tekovské Lužany, Ľevica, tiš pro Slovensko. Paľis pes stehinde pro Čechy, so duj fameliji, the rakhle pes Hožicate. Miri daj the o dad pes prin-džarde, sar lenge has dešuštar berš. Mira dakre kamaratki pes kerenas pal mro dad, aľe miro dad len na kamelas, has les o jakha ča perdal miri daj. Savore jekheta-ne pes sdžanas pro foros Hožicate, phirenas andro kinos. Miro dad imar phirelas andre buťi (chanelas), mira dake cinavlas cukri the čukoladi. Mira dake has dešušov berš – geľas mire dadeha pre zabava ke Bašňica, gele pro pindre. Phadžilas pes lake o podpetkos pre topanka. Avri has šil, džalas pindrangi the nasvalilas. O dad pal late avľas khere, kamelas la te dikhel. Cinadžas lake cukri, kompota, sa so rado chalas. Andre oda časos, mira dakro phral, o Janos, pašľolas tiž, bo has nasvalo, has les rakovina. Jov lake phendžas, hoj te ačhel leha te dživel, hoj hino lačho manuš. Ole časostar peha chudle te dživel. Aľe oda baro vigos has, bo o Vľachi na kame-nas, hoj te lel ola kajsa romňa „Rumungrica“, no ale stejnak paľis pes ile.

U sar tire phrala the e phen? Keci phrala tut hin?

Ta man hin štar phrala, savore štar hine igen godžaver. O Romanos, jov kerdžas škola, kerel o kameňikos, baro baro šikovno, jov kerelas kavka andre famelija, kerelas pomňika le mule dženenge, kavka, šukar love peske zarodelas, šikovno fejs(t) hino. Paľis aver phral, jov akor kerdžas lačhes, sar has koja privatizacija, ta lačhes invenstindžas, avle leske but love, ta cinavelas o khera, ta akana but khera hin les, andre odoj hin les džene, počinen leske najmi a kavka. Koda nekterner phral, o Jaras, fejs baro šikovno imar čačes ciknorestar: jov pes nekbuteder la bučaha čhidžas pre mro dad, bo mro dad fejs baro robotňikos has, džanelas te kerel. A jov kerel kanalizaciji, chanel, tel leste džene hin. A koda nekhphureder phral, amen leske phenas Kalo, ta no, pal leste aňi kavka but na kamav duma te del. U mek pheň hin man, e Liša, joj nekgodaveder, ta joj akana kerel Prahate pro viboris sar te bi socialno pracovňička, igen šikovno hiňi.

Mek phučav pre kada: sar dživenas o Roma čirľa, sar salas cikňi, u sar dživen akana? Šaj phenes, so sas feder akor u so hin feder akana?

Akor, Laďenko, so me man pametinav he sar ciknore samas, oda o fameliji paš peste chudenas. Sar vareko andre avľas, thovenas te chal pro skaminda, bari pačiv

Jak třeba? Můžeš to předvést?

...tak počkej, například: „Srdce mne bolí, proč jen ty mne biješ, za co mne trestáš, já tě přeci ráda mám, tak už tohle nedělej, vždyť spolu máme děti,“ no – tohle říkala, ale musela to zazpívat v písni a taky olašsky. Ano, olašsky! Moje maminka umí olašsky líp než kdekterá Olaška. Perfektně, bezvadně.

Od koho se naučila?

Od mého táty, jak s ním pořád mluvila olašsky, ne? To bylo takhle: moje maminka přišla na svět na Slovensku, ve Vilčurni, to je kolonie přímo ve Spišské Nové Vsi. A táta se zase narodil v Tekovských Lužanech u Levic, taky na Slovensku. Potom se obě rodiny odstěhovaly do Čech a potkaly se v Hořicích. Když se rodiče poznali, bylo jim čtrnáct let. Tátovi nadbíhaly máminy kamarádky, ale on je nechtěl, měl oči jenom pro mámu. Všichni se scházeli na náměstí v Hořicích, společně chodili do kina. Táta už tehdy vydělával (chodil kopat), tak mámě kupoval bonbóny a čokolády. Mamince bylo šestnáct, když spolu šli na zábavu do Bašnic, šli pěšky. Mámě se ulomil podpatek u boty. Venku byla zima, šla bosa, a tak onemocněla. Táta ji potom přišel domů navštívit, chtěl ji vidět. Koupil jí bonbóny, kompoty a všechno, co měla ráda. V té době doma ležel taky její nemocný bratr Jano, měl rakovinu. To on jí řekl, ať s ním zůstane žít, že je to dobrý člověk. Od té doby spolu začali žít. Ale bylo z toho velké pozdvižení, protože Olaši nechtěli, aby si táta vzal ženu Rumungrici, ale stejně se pak nakonec vzali.

A co tví bratři, tvá sestra? Kolik máš vlastně bratrů?

Já mám čtyři bratry a všichni čtyři jsou velmi úspěšní. Roman, ten si udělal školu a stal se kameníkem, je opravdu velice šikovný, on si založil rodinný podnik, dělal náhrobky a podobně a opravdu si vydělal slušné peníze, jemu se daří dobře. Potom další brácha, tomu se podařilo během té privatizace dobře investovat, dostal [za akcie] hodně peněz a za ně si koupil domy, teď má tedy několik domů, v nich nájemníky, ti mu platí nájmy a tak. A nejmladší bratr, Jarda, je už od malička taky velice šikovný, ten se, co se práce týče, nejvíc podobá tátovi, protože tatínek byl veliký dřič, uměl makat. A tenhle bratr dělá kanalizace, kope, má pod sebou lidi. A ten nejstarší bratr, my mu říkáme Kalo, tak o tom se mi ani moc mluvit nechce. A ještě mám sestru, Lišu, a ta je nejchytřejší, ta teď dělá v Praze na úřadě něco jako sociální pracovníci a je velice šikovná.

Ještě se chci zeptat na to, jak Romové žili dřív a jak žijí dnes. Můžeš říct, co bylo dříve lepší a co je lepší dnes?

Tehdy, Laděnko, co si vpomínám ještě na dobu, kdy jsme byli malí, tehdy rodiny při sobě pevně držely. Když někdo přijel na návštěvu, hned se dávalo jídlo na stoly, všichni byli pohoštěni vším, co bylo, nehádali se tolik, anebo když se někdo s někým

savoreng sa, na halasinenas pes avka, abo te vareko varekas andal e famelija kere-
las, savore pes upre lenas, džanas pro kher, murdarnas marnas, kavka paš peste chu-
denas. Likerenas o Roma paš peste, o fameliji, sa. Abo but džene avnas, gilavnas,
khelenas, fajnes pes bavinenas, sa. Aľe imar akana avka sa phares, me na džanav,
či oda hin kaleha, hoj o Roma akana sar te bi jon pes kerenas, hoj gadže hine. Me
na džanav, sar tuke te phenel. Akor pes dživelas aľe feder, sar akana. Akor has kav-
ka: savoren has buči, has len love, ko na džalas andre buči, džalas te bešel. Has len
buči, starinenas pes pal o čhavore, denas len te chal, sa, bo has love, na? Kerenas
khatar o čhave. Akana hin upľne sa [aver]: o Roma - nane len love, nane len buči,
chudle te fetinel, o romane džuvľa, terne čhajora terdžon paš o droma, bikenaven
pes ... – oda nane lačhes. Oda akor pes kada na kerelas, vubec. Vubec! Te bi vareko
džanelas ke amende andal e famelija, hoj vareko fetinel, no hotovo. Aľe imar kada
na ekzistinel: akor! – akana? Joj! Pane Bože. [...] Me furt phenav jekh: kodoj, kaj
hin tire čhavore, tro rom, ta odoj tuke mušinel te avel lačhes. Oda jekh, kaj sal.

So kamavas te phenel? Dikh, avri mange gejľa andal o šero! (Asal.)

Savo hino tiro rom u save hin tumare čhave?

Miro rom? Miro rom hino igen lačho manuš, dikhel man rado. U hin amen trin čha-
ve. E Verunka, avla lake dvacetpet roki, o Štefkus the e Danuška hine dvojički a hin
lenge biš the jekh berš. E Verunka kerel sar socialno pracovnička tel o Romodrom,
dživel amenca ko Hradcos, andro jekh kher amenca hiňi. O Štefkus, le dvojičkendar,
jov akana kerel buči mre romeha a som rado, hoj dochudľas peske ke buči, bo furt
khere has ajso smutno. A e Danuška, andal o dvojički so hiňi, ta akana hiňi andre
Amerika andre Kanada a užarel akana dujtona čhajora. Igen mange pharo pal late,
bo našči la dikhav, našči lake pomožinav le čhavorenc he kavka. Mek odoj na somas.
Oda but mol jekh letenka. Aľe kamľomas bi, kaj te avel khere pale te bešel amenca.
Amen kamahas mre romeha te bikenel o bitos u te cinel fejs baro kher, hoj te avel
amenca u hoj te bešas savore kavka jekhetane. No ta dikhaha, so joj kerela.

Sar tire čhave? Džanen romanes?

Mire čhavore džanen, savore trin džanen romanes, bo me ciknorestart pre lende
davas duma, he mro rom, romanes. Aľe mro rom has igen cholamen, sar len ka-
mavas te sikavel vlachika. Ta phenlas: „Joj, ma de lenca kavka duma. Soske lenca
des avka duma?“ No akana aľe savore mire čhave bajinen, hoj pes mandar na si-
kade vlachika. No aľe kavka: savoro achalón, aľe nalačhes den duma.

Šaj mek phučav, so hin perdal tute romipen, šaj phenes? Abo romimo? Hin vareso ajso?

Romipen, kada hin – phenav tuke, me, sar šunav romane gilá, ta andral pes andre
ma phundravel kajso, hoj džanav, hoj čačes som Romňi. Sar šunav lavuti abo vare-
ko gilavel abo vareso kajso. Kijo romipen tiš patrinel bari pačiv a me mange mišľi-
nav, hoj me džanav te del pačiv sar phure dženen, ta peskera famelija the kavka.

z rodiny pohádal, všichni se sebrali a dorazili do toho domu, prostě se za sebe rvali, až takhle na sobě lpěli. Romové měli velice pevné vazby na své příbuzné, na všechny. Nebo to, jak se lidi hodně navštěvovali, zpívalo se, tančilo, uměli se krásně pobavit. Ale tohle se už dneska nevidí, jen nevím, zda je to tím, že se dnes Romové chovají, jakoby ze sebe chtěli udělat gádže. Tohle nevím, jak ti to mám říct. Dříve se ale žilo lépe, než je tomu dnes. Dříve to bylo tak: všichni měli práci, měli peníze, a kdo nechodil do práce, šel sedět. Měli práci, starali se o děti, ty dostávaly jídlo a všechno, protože peníze byly, že? Pro děti se zařídilo, co bylo třeba. Ale nyní je všechno úplně [jiné]: Romové nemají peníze, nemají práci, začli fetovat, romské ženy, mladé dívky stojí u silnic a prodávají se ... – tohle není dobře. K tomuhle dříve nedocházelo, vůbec. Vůbec! Kdyby se dříve u nás v rodině vědělo o někom, že fetuje, to by byl konec. Ale už to existuje: tedy dřívě a nyní, to je jako nebe a dudy! [...] Jenže já si pořád říkám jedno: tam, kde máš svoje děti a muže, tak tam ti musí být dobře. A pak je jedno, kde jsi.

Co jsem to chtěla říct? Podívej, co se mi to zrodilo v hlavě! (Směje se.)

Jaký je tvůj muž a jaké máte děti?

Můj muž? Můj muž je velice hodný člověk, má mne rád. A máme tři děti. Verunka, té je dvacet pět let, Štefánek a Danuška jsou dvojčátka a je jim dvacet jedna let. Verunka pracuje jako sociální pracovnice pro Romodrom, žije s námi v Hradci, je s námi v jednom bytě. Štefánek, ten z dvojčat, nyní pracuje s mým mužem a z toho mám radost, že se dostal k práci, protože byl dlouho doma a byl z toho smutný. A Danuška, která je taky z dvojčat, ta je nyní v Americe, v Kanadě a čeká druhou dcerušku. Moc se mi po ní stýská a je mi líto, že ji nemůžu navštívit, že jí nemůžu pomoci s dětmi a tak. Ještě jsem tam nebyla. Ta letenka je strašně drahá. Ale chtěla bych tam jet a pak aby se vrátila a bydlela s námi. My chtěli s mužem prodat náš byt a koupit větší dům, kam by se s námi nastěhovala, abychom bydleli všichni takhle dohromady. Tak uvidíme, jak se rozhodne.

A jestlipak tvé děti umí romsky?

Moje děti všechny tři umí romsky, protože já i můj muž jsme na ně od malička mluvili romsky. Akorát můj muž nesnášel, když jsem je chtěla učit olašsky. To říkal: „Ale takhle s nimi nemluv. Proč s nimi takhle mluvíš?“ No ale teď všechny moje děti litují, že se ode mne olašsky nenaučily. Teda takhle: rozumí všemu, ale špatně mluví.

A můžu se ještě zeptat: co je pro tebe romství, mohla bys říct? *Romipen* nebo *romimo*? Je něco takového?

Romipen – romství, to je – řeknu ti – já když slyším romské písničky, tak cítím z hloubi duše, že se ve mně uvolní taková síla, a v tu chvíli vím, že jsem opravdu Romka. Když slyším housle nebo když někdo zpívá nebo něco podobného.

Mišlinav, hoj hin. A furt mire čhavoren sikavav, hoj ničgda šoha pestar te na keren oda, so nane, hoj furt lengero than avla maškar o Roma. Hoj te mindžar na džanav, so avna, na džanav, save godžaver avna, save školi len avna, me na džanav so, ale furt ačhena romane. Hoj ničgda šoha kaj pes te na ladžan pal kada, hoj Roma hine.

Hin kada aver maškar o Vlachi the maškar o Rumungri?

Kavka, sar oda hin paš o Rumungri, jon kamen buteder te džal sar te bi kijo gadže. Ale o Vlachi džanen, kaj lengero than, jon paš peste chuden the na odmuken peskra čhibatar abo pačivatar, abo so pes kempel te kerel, oda furt paš peste chuden. Ale inke o Rumungri: phenav tuke, buteder sar te bi ko gadže džan, varesave ladžan pes pal kada, hoj hine Roma. [...] Ale miri baba? Maminko miri, joj! Ničgda šoha pes na ladžalas pal kada. Te mindžar na džanav, kaj džalas, ta delas дума romanes. A sar kaja baba, ta the aver baba. No a kada has mange pre dzeka. Ale oda sar cikrii čhajori he džavas varekaj la babaha, ta me man ladžavas. Ale akana imar, kavka sar mišlinav, ta oda nalaches. So bareder o dženo, ta oda imar feder mišlinel. Oda pes phenel avka: Ko pes ladžal vaš peskri čhib, ta pes ladžal vaš peskri daj.

Sas andre škola aver čhave, so vakerenas romanes?

So phiravas me? Na. Manca phirelas andre peršo jekh Rom a palis varesar odgejlās andal e škola a me ča jekh korkorori somas andre škola.

Ta andre škola tu na vakerehas romanes.

Na na na, na has kaha. Me buteder man likeravas kavka le raklijenca. Amen da-has дума romanes čak khere.

A has tut but kamaratki maškar o gadžikane čhave?

Hej. Has. [...] Savoren cirdavas ke amende, lavas len ke mande. Mek tiš doakana phiren ke mande normalne.

A tu phirkerehas ke lende tiš?

No, imar kada... has man jekh fejs lači kamaratka, oda has rakli. Jekhvar duvar man ilās ke peste khere, ale sar lakri daj na has khere, o dad. A palis jekhvar avlas lakri daj a o dad a dikhle man odoj a imar koñec, vigos. Imar na šmejinas te džal. Na domukle, hoj te phirav odoj. Phenenas: „Jaj, kas amenge andal andro kher! Sa amen čorla avri! So kerdžal?“ He kavka.

Kada tut mušinelas te dukhal, na?

Ta so šaj keres? Me somas rado, hoj jon šaj aven ke amende. Kada mange stačinelas. Me na mušinas te phirel ke lende khere. Mange has fajnes, hoj te avenas joj pal mande khere a hotovo.

K romství patří také velká úcta a pohostinnost a já si myslím, že umím ctít i uctít jak staré lidi, tak svou rodinu a tak. Myslím, že ano. A pořád své děti učím, aby ze sebe nikdy nedělaly někoho, kým nejsou, že jejich místo bude vždycky mezi Romy. Že třebaže nevím, kam se dostanou, jak budou chytré, jaké školy budou mít a tak dále, ale pořád zůstanou Romy. A za to ať se opravdu nikdy nestydí, že jsou Romové.

Je v tom rozdíl mezi olašskými a tzv. slovenskými Romy?

Já to vidím tak, že ti tzv. slovenští Romové se jakoby chtějí více přiblížit ke gádžům. Ale Olaši vědí, kde je jejich místo, oni při sobě více drží a neopouštějí svůj jazyk a své zvyky - jako pohostinnost a co se patří, tohle pořád dodržují. Zatímco Rumungři to mají jinak: říkám ti, víc jako by se měnili na gádže, někteří se stydí za to, že jsou Romové. [...] Ale moje babička? Maminko moje, jo! Nikdy se za to nestyděla. Ta ať šla kamkoliv, všude mluvila romsky. A jak tahle babička, tak i ta druhá. A to se mi na nich líbilo. Ale tehdy, jako malá, když jsem šla někam s babičkou, tak to jsem se styděla. Ale dneska, když si na to vzpomínám, vidím, že to nebylo dobře. Čím je člověk starší, tím lépe to chápe. No jak se říká: Kdo se stydí za svůj jazyk, stydí se za svou matku.

Měla jsi ve škole spolužáky, kteří mluvili romsky?

Ve škole, kam jsem chodila já? Se mnou chodil do první třídy jen jeden Rom a ten pak ze školy nějak odešel a já tam zůstala ve třídě jediná.

Takže ve škole jsi romsky asi nemluvila.

Ne, ne, ne, nebylo s kým. Já se vlastně víc kamarádila s neromskými holkami. A romsky jsme mluvili jen doma.

A měla jsi hodně kamarádek mezi gádži?

Ano, to jsem měla. [...] Tahala jsem je k nám všechny, brala jsem je k nám. A normálně ke mně chodí doteď.

A ty jsi k nim taky chodívala?

No, tak to už ... měla jsem jednu opravdu dobrou kamarádku a byla to Neromka. Jednou nebo dvakrát mne k sobě vzala, ale to jen když její mamka nebyla doma. A pak jednou přišla mamka a pak i táta a už byl konec. Už jsem k nim nesměla přijít. Zakázali, abych k nim chodila. Říkali: „Koho jsi to k nám domů přitáhla! Vždyť nás tu vykrade! Cos to provedla?“ A tak.

To tě ale muselo trápit, ne?

Ale co můžeš dělat? Já byla ráda, že ony mohou chodit za mnou. A to mi stačilo. Já k nim přece chodit nemusela. Byla jsem spokojená, že za mnou domů mohly chodit dál, a to mi stačilo.

Imar ciknorestar salas ajsi godáver! (Asaben.)

Te irines andre romaňi čhib, ta irines buter perdal o gadže, so imar džanen romanes, abo mišlînes, hoj irines buter perdal o Roma, so genena abo so šunena...

Hm, no kada fajnones phučlal! Laděnko, kavka tuke phenava: kamlomas bi, hoj koda, so me pisinav, hoj te ginen but amare džene, o Roma, bo kamav lenge he kaleha te sikavel, hoj te pes pisinela andre romaňi čhib, he džala maškar amende, maškar o Roma, ta oda kada amaro, amari čhib, ta hoj feder sar te bi pisindžomas čečhika. A me sar pisinav he pisinav, varesave lava čečhika, aľe varesave mušînav te pisinel romanes. Bo me palis andre čečhiko čhib na džanav, sar te pisinel, bo feder pes mange phenel romanes. Oda hin jilestar. A sar imar hin andre čečhiko čhib, imar hin upľne aver, nane oda imar ajsi kvalita, oda nane palis, sar te phenav.

Phenda tuke imar varesavo Rom, so gendas abo šundás, so irines, sar pes leske pačînelas?

Ta kavka, so hin man kamaratki, o Romňija, ta savore džanen, hoj kavka pisinav a pre dzeka lenge hin. Aľe so man choľarel, ta lendar phučav, hoj či sar ginen, hoj peršo či ginen andre romaňi čhib či čečhiko, ta peršo andre čečhiko čhib ginen (asal) a palis romanes.

Ta sako dženo mušînel kada te sikhľol. Phen lenge, mi genen avka nahlas.

Hoj te avel len te šundol. Aľe kada čačîpen, Laděnko, bo šun: me sar chudľom te pisinel, ta me na džanavas te pisinel romanes. A džanes, ko man sikadžas? Kajarig sar phiravas pre Evangelicko [akademija], andal e škola, e Hanka Syslová, joj mange phendžas: „Iveta, so sal ajsi diliňi! Te kavka džanes šukares te del duma he pisines, ta pisin andre romaňi čhib!“ Ta lačhes, chudľom te pisinel u so hin lačhes, so na lačhes, na džanavas, joj man sikavlas a palis mange cindžom e kňižka [Romaňi čhib], perdal e kňižka sikavavas tiš.

A tu imar ginehas varesavi kňižka romaňi?

Ta akana me imar normalnes ginav! Aľe akor, sar mek na pisinavas, ta na džanavas aňi, hoj o Roma kavka pisinen romanes. Čisto diliňi somas.

A so genehas peršo? Savi kňižka?

Džanes so? Jekhvar samas mre romeha pro Slovensko ke lende a ke leskri pheň has kajse novinki he dikhav: he murdar the murdar, romanes pisimen! Phenel hi, hoj kada normalnes pisinen, kavka novinki den avri. No imar palal ma has, ta peršos mange ginavas, ta oda has kola novinki, aľe pro Slovensko, na kadaj. Oda imar but olestar! Oda možno buteder sar deš berš kalestar.

Savo romano autoris pes tuke pačînel?

Ko mange hin čačes pre dzeka, oda hin Eliášová Irenka, o Horváth o Janko, palis šukares pisinel e Lacková. Latar gendom Narodila jsem se pod šťastnou

Už od mala jsi tak moudrá! (Společný smích).

A když píšeš v romštině, píšeš víc pro Neromy, kteří umí romsky, nebo si představuješ, že píšeš pro Romy, aby si to přečetli, nebo poslechli...?

To ses ale zeptala dobře! Laděnko, takhle ti to řeknu: chtěla bych, aby to, co píšu, četlo hodně našich lidí, protože jim tím chci ukázat, že když se bude psát v romském jazyce a půjde to mezi nás, mezi Romy, tak že je to něco našeho, naše romská řeč, a že je to lepší, než kdybych to napsala česky. Když píšu, tak taky něco napíšu česky, ale něco naopak musím napsat romsky. Protože něco v češtině nevyjádřím tak přesně, něco se mi lépe řekne romsky. Jde to přímo od srdce. A když to pak mám napsané v češtině, je to úplně jiné, není to pro mne už tak kvalitní, pak už to není tak, jak bych to opravdu řekla.

A řekl ti už nějaký Rom, který si přečetl nebo vyslechl, co píšeš, jak se mu to líbilo?

Co mám kamarádky Romky, tak všechny vědí, že takhle píšu a líbí se jim to. Ale co mne opravdu zlobí, že když se jich zeptám, jak si to četly, jestli napřed čtou v romštině nebo česky, tak ony že čtou nejprve česky (směje se) a až pak romsky.

Tomu se musí ale každý člověk učit. Řekni jim, ať si to předčítají nahlas.

Aby to bylo zároveň slyšet. Ale to je pravda. Laděnko, poslouchej, já jak začala psát, tak jsem neuměla psát romsky. A víš, kdo mne to naučil? Tady odsud, jak jsem chodila na Evangelickou [akademii], tady ze školy, Hana Syslová, ona mi řekla: „Iveto, co blbneš?! Když tak krásně mluvíš a taky píšeš, tak to napiš romsky!“ Tak dobře, začala jsem psát a co je dobře, co špatně, to jsem nevěděla, ona mne to učila a pak jsem si taky koupila učebnici [romštiny], z té jsem se taky učila.

A sama už jsi nějakou romskou knížku přečetla?

Tak teď já normálně čtu! Ale dříve, když jsem nepsala, tak jsem ani nevěděla, že Romové takhle píší romsky. Byla jsem úplně mimo.

A co jsi četla jako první? Jakou knížku?

Víš co? Jednou jsem byla s mým mužem na Slovensku, u jeho rodiny, a u jeho sestry byly takové noviny a já koukám a povídám: ať mne šlak trefí, vždyť je to napsané romsky! A ona říká, že jo, že se tam takhle normálně píše, takhle že vycházejí noviny. No takže to už jsem věděla a první jsem si přečetla ty noviny, ale bylo to na Slovensku, ne tady. A je to už dávno! Může to být tak deset let.

A jaký romský autor se ti líbí?

Koho mám opravdu ráda, to je Irenka Eliášová, Janko Horváth, pak krásně psala Lacková. Od ní jsem četla *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou*. Ale i jiné její věci. I Hejkrliková, ale i ti mladí, co píší romsky: Berkyová, Kováčová, Dužda, no úplně

hvězdou... Na ča kaja. E Hejkrlíková tiš, he ola terne manuša , so pisinen romanes: e Berkyová, e Kováčová, o Dužda, sa sa! Tera Fabiánová, Emil Cina, Andrej Giňa, Stojka Ceija, Eva Danišová, Ilona Ferková, Gejza Horváth the aver.

Palikerav.

všichni! Tera Fabiánová, Emil Cina, Andrej Giňa, Ceija Stojka, Eva Danišová, Ilona Ferková, Gejza Horváth a další.

*Děkuji za rozhovor.
(Otázky pokládala a z romštiny přeložila Lada Viková)*

Milena Hübschmannová, rok 2003 | Foto: Antonín Hübschmann

Vzpomínání na Milenu Hübschmannovou

U příležitosti 10 let od úmrtí Mileny Hübschmannové (10.6.1933 , † 8.9.2005) jsme v minulém čísle otiskli autentické vzpomínky v romštině (vzpomínal pan Štefan Tišer). V tomto čísle přinášíme ještě dvě další: v českém a slovenském jazyce. Jsme velice potěšeni, že nám svou vzpomínku zaslala dcera Mileny Hübschmannové, Tereza Hrabovská, a také paní Agnes Horváthová z Bratislavy, dříve známá romská novinářka, nyní především zakladatelka a ředitelka organizace Romano kher – Rómsky dom.*

Máma máma

Bytem voní káva a já mám do vašeho časopisu něco napsat o romistce, paní doktorce Mileně Hübschmannové, mojí mamince.

Ale kde začít.

Bytem voněla káva a ozýval se klapot psacího stroje, když jsem se vracela domů, ze školy nebo odjinud.

Tak si maminku pamatuji, v pracovním za staříčkým Konsulem. Imponovalo mi to.

Zase nevím, jak dál, mám psát o tom, jak velmi jako dítě věřila v Boha a po válce zase komunistům, jako tehdy mnozí mladí lidé, jak budovala opravdově a nadšeně socialismus zadarmo 14 hodin denně na brigádách, protože přece, když skončila válka, tak svět bude lepší a spravedlivější.

Nebo mám psát o Rakúsích, o romské školce, kde jsme chodili všichni, včetně paní ředitelky, čůrat na plechový kýbl, a protože nebyly v autech předepsané pásy ani dětské sedačky, tak bývalo maminičino emběčko po střechu narvané dětmi z osady. Jeli jsme se třeba koupat nebo jen tak kilometr dva, aby se nadšené děti povozily v autě.

Taky vzpomínám na impulsivního Rudu Dzurka a na nádherné chvíle strávené ve Skalici u České Lípy, v domě, kde bydlel se svou rodinou, na večery u ohně, na vyprávění romských pohádek, na to, jak jsem si hrála s jeho neteřemi a synovci. Na Rudovy krásné, zvláštní korálkové obrazy. Ruda si posadil na basu malou neteřinku, smál se a hrál, máma natáčela.

Maminka ostatně na magnetofon Uher natáčela téměř vždy a všude, tedy když byla na návštěvě u svých romských přátel, pohádky, písničky, vyprávění smyšlená i ze života.

Milena ráda řídila auto, když jsme někam jeli celá rodina, maminka s tatínkem zpívali kánony, to bylo moc hezké. Když jsem se zmínila o tatínkovi, nemohu

nevzpomenout v souvislosti s mamčinou prací na několik věcí. Aby mamince na jazykové škole v sedmdesátých letech bylo umožněno učit romštinu, přihlásil se i tatínek, tím dovršil kýžený počet žáků a kurzy mohly začít. Ale tatínek, režisér tehdejšího Československého rozhlasu, natočil ve spolupráci se svou životní družkou také několik pořadů. Například – s panem Josefem Somrem, paní Ivou Janžurovou, paní Hanou Maciuchovou a jinými skvělými herci – moji milovanou rozhlasovou hru „Žužika“, na motivy povídky Eleny Lackové. Moji rodiče spolupracovali i na jiných zajímavých pořadech.

Milena H. je opravdu široké téma na román. V časopise ale musí být autor článku stručnější. Myslím, že pár vzpomínek na vzácného, laskavého, tolerantního, hluboce lidského a ke všem tvorům Božím vstřícného člověka si ještě mohu dovolit.

Když maminka pracovala v rozhlase, měla za úkol udělat reportáž o mosteckém dolu. Nespokojila se s několika rozhovory s horníky a s personálem ale přímo v hnědouhelném dole pracovala, napsala čtivou útlou knížečku „Spokojení lidé“, ve které vtipně popisuje zkušenosti z této práce v Mostu.

V padesáti letech se nadchla pro jógu, stala se duchovní žákyní Paramhans swámí Mahěšvaránandy, přestala pít alkohol a jíst maso, začala vařit zvláštní pokrmy. Vždycky vařila netradiční jídla s neobvyklými názvy, byly většinou chutné a nyní byly navíc vegetariánské.

A protože byla také velmi obětavá a skvěle mluvila mnoha cizími jazyky, nezištně (zadarmo) tlumočila svému duchovnímu mistrovi na mnoha seminářích.

Moje drahá zlatá maminka mne nenaučila nic o domácnosti, ani plést nebo šít, do praktického života mne nevybavila žádnými takzvaně „ženskými“ dovednostmi. Konec konců, existují různé příručky, babičky, kamarádky, kuchařky a kurzy. Ale předala mi zásadní věci, které se nikdo v žádném kurzu nenaučí. Měli s tátou obrovskou knihovnu s beletrií, odbornou literaturou, s náboženskými i filosofickými texty, mohla jsem číst kdykoli a cokoli, maminka mi věnovala cennost nad poklady světa, svůj čas, rodiče mne brali na výlety, na výstavy a do divadel. Máma mi vstúpila úctu ke všemu živému, smysl pro rodinu, dala mi jedinečnou možnost volby, nekritizovala mé rozhodnutí, ať bylo jakékoli, respektovala ho, jistě, vyjádřila se k věci a podpořila mne.

Jsem ráda, že se alespoň občas stýkám s některými jejími bývalými studenty, a vím, že by na ně byla hrdá a byla by potěšená tím, kam směřují jejich kroky.

Tereza Hrabovská

Milena Hübschmannová bola len jedna

S Milenou Hübschmannovou som sa stretla viackrát, ale najviac mi utkvelo v pamäti stretnutie pri ktorom sme sedeli v kaviarni ešte s ďalšími Rómami zo Slovenska. Na každého, koho poznala, sa úprimne pýtala, bola zvedavá na projekty, ktoré sa realizovali, na publikácie, ktoré sa chystali. Niekoľkokrát v ten večer povedala „No jo, tak to mělo být“. Priznám sa, že vtedy som ju až tak dobre nechápala. Nemohla som si nevšimnúť, že keď o komkoľvek bola reč, o nikom sa nevyslovila nadradene, nikoho nekritizovala... Nechápala som, kde berie toľko optimizmu a energie. Veď čokoľvek sa dialo na Slovensku, všetci sa obracali na ňu a posielali jej svoje projekty, svoje texty, svoje návrhy a chceli počuť jej názor. Stretávala sa s Rómami z rôznych sociálnych skupín a ku všetkým sa správala s rovnakou úctou a oni to cítili a nesmierne si to vážili. Ľudia z majority tento jej postoj vnímali a uvedomovali si, že to nie je póza, ale skutočný vzťah k ľuďom. Rómovia sa k nej správali ako ku svojej mame. Bola v ich očiach múdra, láskavá, nenahraditeľná. Ak existujú ľudia, ktorí sú legendou ešte za svojho života, tak Milena bola jednou z nich. Rómovia o nej hovorili ako o svätici a nadovšetko ju milovali.

Radu Rómov motivovala k napísaniu svojich spomienok alebo zapísaniu spomienok svojich príbuzných alebo známych, ktoré s ich odchodom už nikto neoživí a ostanú zabudnuté. Dnes, po rokoch jej odchodu, stretávam v mojej práci dva druhy ľudí. Prví, ktorí poznali Milenu osobne a sú na to hrdí. Ďalší, ktorí sú mladší a poznajú ju len z počutia alebo podľa jej tvorby, a je im to veľmi ľúto, že ju nezažili. Mrzí ich, že nemohli byť v spoločnosti ženy, o ktorej každý rozpráva, aká bola jedinečná.

Keď prišla na Slovensko smutná správa o tragickej nehode v Juhoafrickej republike, ktorú neprežila, priznám sa, prvé, čo mi napadlo bolo, že by povedala „No jo, tak to mělo být“. Opustila tento svet medzi svojimi priateľmi, spriaznenými dušami, v prostredí, kde sa hovorilo v prvom rade o duchovne. Od tých čias ma stretli rôzne udalosti. Aj veľmi smutné, a ak chcem obmedziť bolesti, ktoré po týchto ranách ešte stále mám, tak si pomyslím na Milenu, že by povedala: „No vždyť to tak mělo být.“

Agnes Horváthová
Romano kber – Rómsky dom

Milena Hübschmannová s několika svými bývalými žáky z mateřské školy v Rakúsích. Rakúsy, 10. 5. 2003
| Foto: Antonín Hübschmann

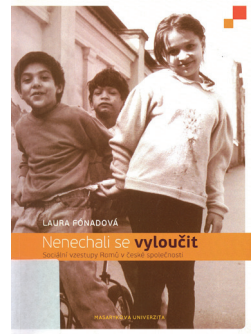
Komentář fotografa: „Nezapomenutelný zážitek. S Milenou jsme jeli (už nevím kam), v protisměru traktor s touto skupinou lidí. Milena zastavila auto uprostřed silnice a šla se s nimi bavit. Chvilí jsem se jí snažil přimět k tomu, aby zajela na okraj, ale naprosto bez výsledku. Radovala se, že potkala své bývalé žáky.“

Recenze | Anotace

Laura Fónadová
Nenechali se vyloučit: sociální vzestupy Romů v české společnosti
/Kateřina Sidiropulu Janků

Martin Koubek
Zápas o uvozovky: interpretační rámce a repertoár jednání pro-romského hnutí
/Martin Pfann

Anton Weiss-Wendt (ed.)
The Nazi genocide of the Roma: Reassessment and Commemoration.
/ Michal Schuster

Laura Fónadová

Nenechali se vyloučit: sociální vzestupy Romů v české společnosti (kvalitativní studie).

Vyd. 1. Brno: Masarykova univerzita, 2014, 131 s., ISBN 9788021065741.

Vydání knihy Laury Fónadové nesporně zaplnilo určité informační vakuum – náklad knihy byl záhy po jejím vydání v roce 2014 rozebrán, což u knih s romskou tématikou není úplně obvyklé. Tématem knihy, jak je patrné již z jejího názvu, jsou způsoby a okolnosti sociálního vzestupu Romů v české společnosti. To, že takový jev není samozřejmý a je mu potřeba věnovat samostatnou badatelskou pozornost, dokazuje autorka v úvodní části knihy, stejně jako dále poukazuje na to, že sociální vzestup s sebou v případě Romů nese jisté vnitřní napětí, specifickou problematičnost. Na rozdíl od etnických Čechů, musí totiž, pokud začnou na statusové škále stoupat, prověřovat a obhajovat (jak před sebou, tak před ostatními) povahu své romské etno-kulturní identity.

Rozsahem nevelká kniha (131 stran textu) je členěna do osmi kapitol, k nimž je přiložen shrnující závěr. Knihu symptomaticky uvozuje citát Radka Bangy, zpěváka formace GIPSY.CZ, který podle svých slov za svůj sociální vzestup platí symbolickým vylučováním z obou pomyslných etnických komunit – české a romské. První čtyři kapitoly jsou konvenčně strukturovanou vědeckou rozpravou uvozující vlastní analýzu, která společně se zhodnocením výsledků následuje v druhé části knihy.

První kapitola se pokouší odpovědět na otázku, proč „v současnosti patří Romové k jedné z nejvíce sociálně znevýhodněných skupin v české společnosti“ (s. 10). Na úvod se autorka vyrovnává s pojmáním Romů jako etnické skupiny, ať již z hlediska kulturního, nebo socioekonomického. Tento její záběr, který dostupné vědění v oblasti romské identity a etno-identifikace zdaleka nevyčerpává, je nejspíš veden pragmaticky, a to až na práh etnického esencializmu (dále v textu, jmenovitě na s. 51 autorka jednoznačně zařazuje etnicitu mezi další askriptivní charakteristiky typu pohlaví a věk, taková simplifikace je však, domnívám se, možná jen v parametrech kvantitativní sociologie, kterou autorka ve své práci také využívá, nicméně není to v její práci metoda jediná, a rozhodně ne stěžejní). Fónadová tak v první kapitole postupně zmiňuje ty aspekty romské identity a etno-identifikace, které jsou bezprostředně použitelné v následné analýze sociálního vzestupu třinácti vypravěčů. První kapitola je pak rámována do širší geopolitické situace střední a východní Evropy (například s pomocí studie Jánose Ladányiho a Ivána Szelényiho – Ladányi, Szelényi 2001). Časově průběh povahy sociální marginalizace Romů autorka dělí do obvyklých period 1918–1945, 1945–1989 a 1989–současnost. Její historický přehled se

soustředí především na sociálně-politická opatření doplněná dostupnými demografickými indikátory, konkrétně údaji o vzdělání a příznými národnostními charakteristikami Romů, které jsou dostupné ve srovnávací zprávě UNDP z východoevropského regionu (Ivanov 2002). Nelehkého úkolu stručně, ale dostatečně analyticky přesně postihnout fenomén marginalizace Romů v ČR se Laura Fónadová zhostila dobře, jen mne zarazilo, že zde zcela chybí zmínka o Svazu Cikánů-Romů, který představoval důležitý mezník v poválečném vývoji nastíněné situace (Holomek 1999, Víšek 1999). Autorka první kapitoly uzavírá souhrnem oblastí, v nichž je možné pozorovat sociální znevýhodnění; jsou jimi trh práce, životní standardy a vzdělávání. Z této triády pak vychází formulace výzkumného problému i analýza dat, se kterou se můžeme seznámit dále.

Druhá kapitola představuje tři sociologická vysvětlení nerovných šancí – strukturální, kulturologické a smíšené, přičemž autorka sama se přiklání k třetímu hledisku, i když jí zvolená metoda sběru dat dovoluje spíše se vyjádřit k aspektům kulturologickým. Třetí kapitola představuje a dále analyzuje překážky v sociální mobilitě, které jsou specifické pro etnické menšiny, a to včetně diskuse nad proměnou pozice konceptu asimilace v sociálních vědách i politické praxi 20. století. Diskuse asimilačních teorií se však nijak zvlášť na empirické části práce neprojevila a autorka se k ní vrací až v úplném závěru knihy.

Na druhé a třetí kapitole je patrné, že autorka v současné době (i v době, kdy knihu psala) působí na katedře veřejné ekonomie Ekonomicko-správní fakulty Masarykovy univerzity, stejně jako je patrná její příznaná spřízněnost se sociologem Tomášem Katrňákem, který se dlouhodobě věnuje problematice reprodukce sociální nerovnosti a habituálním volbám v souvislosti se vzdělávacím systémem. Konceptuální kapitoly jsou pro nezavščeného čtenáře poněkud hutnějším čtením, představují ale dobrý rezervoár pro badatele v oblasti sociální mobility a sociálních šancí. Obě tyto kapitoly zároveň nejvíce připomínají původní tvar textu, tedy stejnojmenné disertační práce autorky, kterou v roce 2011 úspěšně obhájila na katedře sociologie FSS MU. Až na drobné modifikace zůstala struktura textu nezměněna, což knihu zanechává ve formátu, který je srozumitelný spíše pro akademické čtenáře. Ostatní by možná mohli knihu nejdříve otevřít na shrnující osmé kapitole s názvem „Přiblížit se většinovému prostředí“. Tato kapitola je vtáhne do uvažování o vzestupné sociální mobilitě Romů v české společnosti lépe než teoretická rozprava o konceptualizaci romské etnicity či možných vysvětleních existence sociálních nerovností, sociální mobility a specifík sociální mobility pro etnické skupiny.

Po stručné a spíše obligátní metodologické části (kapitola č. 4) se čtenáři konečně otevře svět sociálně úspěšných Romů; svět hořkosladkého vítězství píle, štěstí a rodinného zázemí těch několika málo z Romů žijících v České republice, kterým se sociální vzestup daří. Fónadová na základě analýzy třinácti polostrukturovaných rozhovorů (autorka sběr dat ukončila poté, co zaznamenala teoretické nasycení zkoumaných témat) definuje tři ideálně typické mobilní dráhy českých Romů v produktivním věku 28–54 let. I po opakovaném čtení pro mne ale není snadné tyto tři dráhy od sebe jasně odlišit, pokusím se je zde tedy parafrázovat tak, aby byly jasnější rozdíly mezi nimi.

První mobilní dráha by se dala nazvat „vítězství píle“. Příběhy v ní obsažené odkazují na aktivní přístup rodičů sledovaných „úspěšných Romů“ ke vzdělávání. Jako až mrazivé se jeví, jak zásadní měli na mluvčí vliv učitelé/učitelky na prvním stupni – jinými slovy, pokud by pedagog děti v tomto klíčovém životním období v jejich úsilí nepodpořil, možná by i s rodiči svou snahu vzdali. K aktuální situaci v českých školách v tomto kontextu doporučuji čtenáři knihu Etnická rozmanitost ve škole (Jarkovská et al. 2015). Mluvčí zařazení do této mobilní dráhy konstatují distancování se od méně úspěšných demografických blízkých, otázkou ovšem je, zda toto není obecným, etnicky nespécifickým rysem vzestupné sociální mobility. Ekonomická transformace v roce 1989 tyto vypravěče zastihla vybavené na to, aby se chopili nových šancí, a ti je využili ve svůj prospěch.

Druhou mobilní dráhu bychom mohli nazvat „šťěstí přeje připraveným“. Mluvčí, ne nutně se středoškolským či vysokoškolským vzděláním, se po roce 1989 uplatnili v nově vznikajícím sektoru, a to v sociální péči o Romy, kteří naopak ekonomickou transformaci na tržní hospodářský systém nezvládli a zaznamenali prudký sociální pád z bezpečných a dobře finančně zajištěných, povětšinou dělnických pozic. Tyto „romské bílé límečky“ hodnotí svou vzdělávací kariéru spíše chladně, často si vzdělání doplnili až v průběhu výkonu nových povolání v sektoru sociální práce, kde po nich byla vyžadována maturita či vysokoškolský diplom.

Třetí mobilní dráha nejvíce odpovídá známé tezi Pierra Bourdieu o habituální reprodukci. Týká se „úspěšných dětí úspěšných rodičů“. Mluvčí přiznávají, že vždy byli jako rodina „jiní“, jejich rodiče měli zpravidla maturitu či vysokou školu a odmalicka své děti směřovali výkonnostně a pro-edukativně. Ukazuje se, že vysokoškolské vzdělání rodičů nenávratně mění rodinný modus vivendi co se týče vzdělání. Nejde zdaleka jen o to, že by vysokoškolská rodiče od svých dětí očekávali dorovnaní nastavené latky, spíše je vzděláním a vysokými očekáváním na časovou i všeobecnou náročnost vzdělávacího procesu dítěte ovlivněna celková atmosféra v rodině a fungování domácnosti. Vedle ekonomické pragmatiky se zde prosazuje perspektiva, že vzdělání je prostě potřeba, i když je pracné a tato práce se nemusí bezprostředně zúročit.

Shrnující osmou kapitolu považují za velmi zdařilé vystižení různých odstředivých i dostředivých sil, mezi kterými jsou sociálně stoupající Romové v české společnosti napínání. Nastínění orientace mluvčích na integraci a hodnoty majority, vztahu k integraci, vlastních ambicí, role učitele/ky na prvním stupni i přetrvávající stigmatizace výstižně shrnuje závěrečný mezititulek kapitoly: „Mezi Romy Romové, mezi Čechy Češi“.

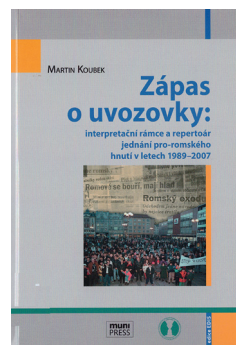
V závěrečné deváté diskusní kapitole pak autorka vysvětluje samotný název knihy „Nenechali se vyloučit“. Podle ní je vyjádřením aktivních sil jedinců a rodin, které napírají proti strukturálnímu trendu sociální exkluze. Je škoda, že nedošlo na explicitnější diskusi ohledně dichotomie dobrovolných a nedobrovolných minorit (Ogbu 2004) reformulované autorkou na pět typů adaptace na sociálně a ekonomicky znevýhodněnou situaci. Autorka však alespoň naznačila, kudy by se mohl ubírat navazující výzkum tohoto v českém prostředí stále spíše neprobádaného tématu.

Kateřina Sidiropulu Janků¹

Literatura

- HOLOMEK, K. 1999. Vývoj romských reprezentací po roce 1989 a minoritní mocenská politika ve vztahu k Romům. In: *Romové v České republice: (1945–1998)*. Praha: Sociopress, 290–310.
- IVANOV, A. et al. (eds.). 2002. *The Roma in Central and Eastern Europe. Avoiding the Dependency Trap*. Bratislava: United Nations Development Programme.
- JARKOVSKÁ, L., LIŠKOVÁ, K., OBROVSKÁ, J., SOURALOVÁ, A. 2015. *Etnická rozmanitost ve škole: stejnost v různosti*. Praha: Portál.
- LADÁNYI, J., SZELÉNYI, I. 2001. The Social Construction of Roma Ethnicity in Bulgaria, Romania and Hungary During Market Transition. *Review of Sociology*, 7 (2), 79–89.
- OGBU, J. 2004. Collective identity and the burden of 'acting White' in Black history, community, and education. *The Urban Review* 36, (1), 1–35.
- VÍŠEK, P. 1999. Program integrace: Řešení problémů romských obyvatel v období 1970 až 1989. In: *Romové v České republice: (1945–1998)*. Praha: Sociopress, 184–218.

1 Autorka působí na Katedře sociologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně.
E-mail: katerinasj@fss.muni.cz

Martin Koubek

Zápas o uvozovky: interpretační rámce a repertoár jednání pro-romského hnutí v letech 1989–2007.

Brno: Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií, 2013, 189 s.

Problematika integračních přístupů státu k Romům po roce 1989 je stále aktuálním tématem, které rezonovalo i v akademické obci napříč obory. Tuto debatu v úvodu také Martin Koubek stručně shrnuje (když odkazuje např. na Jakoubka 2005, 2008; Jakoubka a Hirta 2006, Hirta 2008, Baršu 2005, 2008) a uvádí, že v rámci této diskuze se vedl i spor o pojmenování Romů. Následná poměrně ostrá diskuse „*se posunula i na stránky některých českých deníků*“ (s. 12). Ve své dizertační práci Martin Koubek uvádí, že se symbolem této diskuze stalo používání uvozovek ve spojení s označením Romové. Užítí nebo neužití uvozovek odráželo symbolické zachycení názorových pozic ohledně role etnoemancipačních snah samotných „Romů“, respektive „romských aktivistů“, či „romského hnutí“. Podle Koubka autoři v této diskuzi na romské hnutí pohlíželi „*spíše jako na objekt v akademickém sporu, ať už bylo potřeba ho odsoudit či podpořit, nikoliv jako na aktéra zapojeného a reagujícího na společenský a politický kontext a příležitosti*“ (s. 13).

Koubek ve své práci k tomuto „zápasu o uvozovky“ nabízí odlišnou perspektivu. Jak naznačuje název knihy, snaží se odpovědět na otázku, jak se proměňovaly etnoemancipační snahy romských a pro-romských aktivistů po roce 1989. Tedy jak sami aktivisté „*zápasí, o uvozovky, o své požadavky, cíle, o své postavení, o své pojmenování*“ (s. 13).

Záměrem prý nebylo napsat práci o Romech, ale užít teorii rámování, která je běžně používána v anglo-americkém prostředí k výzkumu sociálních hnutí. Autor se jako politolog zaměřuje na výzkum sociálních hnutí, forem politického protestu a výzkumu subkultur. Výše zmíněnou debatu nad integračními přístupy se snaží popsat s nadhledem, vnímá ji jako jeden z aspektů ovlivňujících vývoj romského hnutí jakožto předmětu práce a jak píše, nejde mu v práci o to najít řešení této debaty, ale „*o analytické zmapování určitých úseků projevů romských a pro-romských aktivistů a částečně i menšiny, která se potýká s nejtěžší diskriminací v současné české společnosti*“ (s. 170).

Za přínosný považují způsob, kterým autor pro svou práci kriticky redefinuje termín „romské hnutí“, respektive „pro-romské hnutí“. Oproti jiným autorům (Kříčik 2002, Kašparová 2014), kteří definují hnutí podle etnického klíče, definuje Koubek hnutí jeho předmětem, nikoli identitou členů či stoupců hnutí. Za „(pro)romské hnutí“ tedy v knize nejsou považováni jen Romové bojující za svá práva, ale skupina lidí, která bojuje za práva Romů a za jejich rovnější postavení ve společnosti.

Hlavním výzkumným materiálem jsou romské a pro-romské časopisy a noviny (*Romano Kurko, Romano gendalos, Romano lil, Romano hangos, Romano vodí, Kereka* apod.), které

autor zpracovává pomocí mikro-diskurzivní analýzy, jejíž základní jednotkou je „interpretační mikrorámec“. Rámce jsou jakási témata, která se v článcích opakovaně objevují (např. romský národ, sociálně vyloučení, občané, kočovníci, diskriminace ve školství, skinheads, ghetta, chudoba, nezaměstnanost, nezájem Romů, spory v hnutí, romské elity, granty, úspěch na trhu, zodpovědnost politiků, podpora identity a kultury, politická participace, domobrana, zvýhodnění na trhu). Tato témata poté autor třídí pomocí dalších nadrámců (sebeidentifikace, diagnóza a prognóza situace, motivace k akci) do tří oblastí (socio-ekonomická, politická, kulturní). Výsledkem je mapa, která ukazuje četnost rámců a způsob, jakým na sebe reagují v daných obdobích. Analýza pro-romských periodik je doplněna o analýzu protestních událostí v Koubkem sledovaných obdobích, která čerpá z článků z mainstreamového tisku (*MF Dnes, Právo*). Tato část výzkumu pomáhá oživit prostředí a širší kontext, ve kterém se hnutí pohybuje.

Koubkův výzkum neomezuje pro-romské politické hnutí jen na oficiální romské politické strany, romské politiky a jejich aktivity (jako tomu je u Krčička 2002, Kašparové 2014 nebo Pečinky 2009) v rámci institucionalizované politiky (zastupitelské demokracie), ale snaží se zahrnout veškeré aktéry a situace, jejichž tématem byla etnická emancipace Romů, tedy i demonstrace, protesty, přímé akce, politická hnutí, spolky, nevládní organizace a okolní kontext.

Pomocí map a grafů Koubek zřetelně ukazuje, že pro-romské hnutí prošlo v letech 1989–2007 znatelným vývojem. Z hlediska integračních přístupů pluralismu a asimilace, jakožto obecnějších rámců, které autor staví do protikladu, můžeme sledovat, že požadavky, repertoár jednání, ale i sebedefinice pro-romského hnutí se od roku 1989 do roku 2007 výrazně posunuly od pólu pluralismu, tedy kulturní diverzity a tolerance rozdílů, k pólu asimilace, jež směřuje spíše k individuálnímu zařazení Romů do majoritní společnosti a nezvýrazňování etnických specifik.

Období mezi lety 1989 a 1992 je charakteristické nástupem nového režimu, který přiznává Romům status národnostní menšiny a odmítá asimilační přístup režimu minulého. Hnutí vidí řešení v oficiální politické sféře, tedy zformování silné romské politické strany nebo zformování jednotného romského hnutí situovaného do občanské sféry. Koubek to interpretuje tak, že v rámci hnutí byla v nové demokracii po revoluci rozšířena představa a očekávání, že Romové se mohou vlastní činností a participací emancipovat a integrovat do české společnosti.

Tato interpretace není novým zjištěním, ale je zajímavé porovnat tuto náladu z porevolučních let s následujícím vývojem končícím v roce 2007, kdy začínají být zřetelné dopady ideologie nového režimu. Spolu s divokou privatizací z devadesátých let se projevil i negativní aspekt silně individualistického pojetí zodpovědnosti a svobody a mnoho Romů a Romek je stále strukturálně vytlačováno na okraj společnosti. Z analýzy pak plyne, že i v pro-romském hnutí samotném dominuje socio-ekonomická poloha asimilačního charakteru nad etno-revitalizační polohou, a to ve všech sledovaných rámcích. Způsob, jakým si pro-romské hnutí v posledním sledovaném období představovalo řešení jím akcentovaných problémů, se naprosto obrátil. Hnutí spoléhá spíše na pomoc od společnosti, na grantové zdroje a dotace jednotlivým neziskovým organizacím. Chápe se méně jako „hnutí“, které dosahuje svých požadavků občanskou aktivitou a politickou participací, ale spíše jako skupina profesionálních nevládních organizací, které poskytují sociální služby Romům, místo aby vytvářely mobilizační potenciál k akci a samoorganizaci. Dalo by se říct, že problematika etnické menšiny se přeznačila na problematiku sociálně vyloučených a otázka rovných práv a nediskriminace na otázku chudoby a ghett.

Jedním z faktorů proměny hnutí byl i zmíněný „spor o uvozovky“. Akademická debata o (multi-kulturalistickém, liberálním) pojetí romské integrace a definici příjemců podpory postupně prostupovala do veřejné debaty, následně ovlivnila přístup české vlády vůči Romům, ale byla také důležitým diskurzivním momentem pro samotné romské hnutí. Zde je možná dobré zmínit jeden problém Koubkovy analýzy. Z výsledných map, například těch vztahujících se k poslednímu období (tj. 2006–2007), se zdá, jakoby sledované „romské hnutí“ samo sebe nejčastěji identifikovalo se

„sociálním vyloučením“. Hnutí si sice jistě částečně osvojilo novou rétoriku vládních koncepcí integrace, ale zřejmě zde došlo i k určitému metodologickému omylu autora – totiž k prolnutí identifikace lidí jako objektu, za který subjekt (proromské hnutí) bojuje, s jeho vlastní sebeidentifikací (tedy se sociálním vyloučením), což je ve výsledku velmi matoucí. Pokud se právě na konci zkoumaného období z hnutí stává síť organizací, které poskytují sociální služby „sociálně vyloučeným“, těžko se budou aktéři tohoto hnutí sami označovat jako sociálně vyloučení.

Kniha představuje publikovaný text disertační práce. Zatímco autor například pro odborníka velmi poutavě a přehledně prezentuje výše zmíněnou teorii rámování a rámovacích procesů, pro čtenáře, který si chce laicky počítat o vývoji romského etno-emancipačního hnutí, je kniha spíše trochu bludištěm, ve kterém si musí nejdříve nastudovat celý terminologický aparát, aby se dozvěděl, „jak to tedy vlastně všechno bylo“.

Na Koubkově „zápasu o uvozovky“ považuji za nejpřínosnější, že přispívá k demytizaci pojmu „romské hnutí“. Namísto hledání řešení integrace (zda emancipovat nebo neemancipovat) popisuje skrze romská média vývoj hnutí, jeho představ a cílů. Koubek ukazuje, že pro-romské hnutí nikdy nebylo homogenní skupinou se statickou ideologií, nýbrž sítí vztahů, které neustále reagovaly na okolní kontext, jehož popis je součástí knihy.

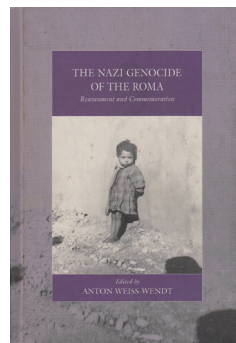
Bylo by zajímavé vidět, jak by Koubek analyzoval další vývoj pro-romského hnutí po roce 2007, například mobilizaci Romů a Neromů v reakci na rasistické demonstrace a pochody majority k místům obývaných Romy, které se odehrávaly od roku 2008 zejména v severočeských městech. Jeho kniha může být inspirací k další studii.

Martin Pfann¹

Literatura:

- BARŠA, P. 2005. Konec Romů v Česku? Kacířské eseje plzeňských antropologů. *Politologický časopis*, 12 (1), 67–79.
- BARŠA, P. 2008. Konstruktivismus a politika identity. Odpověď Tomáši Hirtovi a Marku Jakoubkovi. In: JAKOUBEK, M., BUDILOVÁ, L. (eds.). *Romové a cikáni – neznámí i známí. Interdisciplinární pohled*. Plzeň: LEDA, 210–245.
- HIRT, T. 2008. Trampoty s multikulturalismem, konstruktivismem a „konstruktivistickým multikulturalismem“. In: JAKOUBEK, M., BUDILOVÁ, L. (eds.). *Romové a cikáni – neznámí i známí. Interdisciplinární pohled*. Plzeň: LEDA. 246–258.
- JAKOUBEK, M. 2005. Apologie kulturomů (Odpověď Pavlovi Baršovi). *Politologický časopis*, 12 (2), 181–195.
- JAKOUBEK, M. 2008. Geneze Romů a Baršova ontologie *per acclamationem* aneb Debata pokračuje. In: JAKOUBEK, M., BUDILOVÁ, L. (eds.). *Romové a cikáni – neznámí i známí. Interdisciplinární pohled*. Plzeň: LEDA, 259–290.
- JAKOUBEK, M., HIRT, T. 2006. *Romové v osidlech sociálního vyloučení*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk.
- KAŠPAROVÁ, I. 2014. *Politika romství – romská politika*. I. Praha: Sociologické nakladatelství SLON.
- KRČÍK, J. 2002. *Romské politické hnutí v České republice v letech 1989–1992*. Diplomová práce. Praha: FF UK.
- PEČÍNKA, P. 2009. *Romské Strany a Politici v Evropě*. Brno: Doplněk.

¹ Autor je studentem Semináře romistiky Katedry středoevropských studií Univerzity Karlovy v Praze.
E-mail: martin.pfann@gmail.com

Anton Weiss-Wendt (Ed.)
**The Nazi genocide of the Roma:
reassessment and commemoration.**

New York – Oxford: Berghahn Books, 2013, 284 s., ISBN 978-0857458421.

V sérii War and Genocide (Válka a genocida) nakladatelství Berghahn Books připravil roku 2013 editor Anton Weiss-Wendt sborník příspěvků pod názvem *The Nazi genocide of the Roma: reassessment and commemoration* (Nacistická genocida Romů: přehodnocení a připomínání).

Anton Weiss-Wendt, který v tomto sborníku shromáždil celkem devět odborných příspěvků, působí jako vedoucí výzkumného oddělení Centra pro studium holocaustu a náboženských menšin (Center for the Study of the Holocaust and Religious Minorities) v norském Oslu. Zabývá se především tématem holocaustu na území Estonska a dalších pobaltských zemí, rasovou vědou v hitlerovském Německu a vyrovnáváním se s holocaustem po druhé světové válce i v současnosti.

Editor symbolicky sborník věnoval německému historikovi Michaelu Zimmermanovi (1951–2007), který je oprávněně považován za jednoho z předních odborníků na téma holocaustu Romů. Ačkoliv jeho předčasné úmrtí znamená pro historiografii dějin Romů velkou ztrátu, předložený sborník ukazuje, že se postupně etabluje mladší generace vědců, kteří úspěšně navazují na Zimmermanovu práci.

Sborník spojuje několik inovativních regionálních studií s eseji o problematice poválečného německého vyrovnávání se s genocidou Romů a o vývoji vzpomínání a připomínání si této genocidy. Kniha obsahuje případové studie předních odborníků na dané téma, které jsou důležitým příspěvkem na poli současného výzkumu nacistické genocidy Romů ale i holocaustu obecně. Autoři přinášejí celou řadu nových pohledů, interpretací a důkazů, které diskuzi o tomto tématu posouvají dále. Jmenujme například téma německé okupace Sovětského svazu a působení vraždících jednotek Einsatzgruppen SS v příspěvcích o situaci na území Ruska a Ukrajiny.

V jednotlivých příspěvcích sborníku se používá termín „nacistická genocida Romů“, který má potvrdit vědecky zdokumentovaný průběh pronásledování tohoto etnika za druhé světové války (oproti dříve prosazovanému, dnes již překonanému názoru, že pronásledování mělo pouze sociální, resp. kriminální důvody). Nicméně je tím také vyjádřeno stanovisko v dlouhotrvající (neuzavřené) terminologické diskuzi. Editor se spolu s příspěvateli kloní spíše na stranu těch, kteří odmítají pod pojem „holocaust“ zahrnout kromě genocidy židovské i romskou

a termín „nacistická genocida Romů“ jim připadá jako příhodný a odpovídající, což ostatně deklaruje také samotný název sborníku.

Obsáhlý úvod sborníku z pera editora A. Weisse-Wendta je spíše dalším odborným příspěvkem – esejí, neboť poskytuje nejen potřebné představení sborníku, jeho obsahové shrnutí a zasazení do kontextu (přehled vývoje výzkumu holocaustu Romů), ale také otevírá některá témata k diskuzi (např. zda pronásledování Romů za druhé světové války označovat za perzekuci či genocidu).

Sborník analyzuje pronásledování Romů v nacisty ovládané Evropě za druhé světové války, přičemž shromážděné případové studie se věnují situaci na území dnešní Francie, Rakouska, Rumunska, Chorvatska, Ukrajiny a Ruska. Jako celek pak přináší množství důkazů, které dokládají návaznost nacistického pronásledování Romů na předválečné období a potvrzují úmysl nacistického režimu vyvraždit romské obyvatelstvo jako jednu skupinu. Masové vyvražďování Romů, jakkoliv nekonzistentní nebo zeměpisně omezené, získalo totiž v průběhu doby systematický charakter a postupně zahrnovalo stále větší část romské populace bez ohledu na sociální postavení jednotlivců. To zřetelně dokumentují kapitoly o pronásledování Romů na území Ukrajiny a severozápadního Ruska, jejichž autory jsou Mikhail Tyaglyy (*Nazi Occupation Policies and the Mass Murder of the Roma in Ukraine / Nacistická okupační politika a masové vraždění Romů na Ukrajině*) a Martin Holler (*The Nazi Persecution of Roma in Northwestern Russia: The Operational Area of the Army Group North, 1941–1944 / Nacistická perzekuce Romů v severozápadním Rusku: operační území Skupiny armád Sever, 1941–1944*). Německá policie a armáda totiž své nepřátelství vůči romskému obyvatelstvu často zdůvodňovaly obviněním ze zrady a špionáže, na základě čehož se stále více rozšiřoval okruh pronásledovaných.

Jak Weiss-Wendt píše v úvodu sborníku, jednotlivé texty sborníku shodně ukazují dva základní modely, které hrály během druhé světové války důležitou roli v genocidě romského obyvatelstva. I přes velké množství protichůdných vyhlášek a předpisů vydaných různými činiteli a úřady, konečný osud Romů obvykle nakonec do značné míry závisel na přístupu místních (civilních, policejních a vojenských) úřadů a orgánů. Oficiálně deklarovaná „dědičná asociálnost“ Romů pro ně byla důvodem pro různá „preventivní opatření“ (policejní dohled, násilná oddělování dětí od jejich rodin, různé formy věznění), která postupně nabírala na intenzitě a vedla až k (ne)systematické genocidě (masové popravy a vraždění v koncentračních táborech). To mimo jiné vyplývá právě z příspěvků od autorky Shannon L. Fogg (*Assimilation and Persecution: An Overview of Attitudes Toward Gypsies in France / Asimilace a perzekuce: přehled přístupů k Cikánům ve Francii*) a autorů Floriana Freunda (*Genocidal Trajectory: Persecution of Gypsies in Austria, 1938–1945 / Genocidní trajektorie: perzekuce Cikánů v Rakousku, 1938–1945*), Alexandra Korby (*Ustaša Mass Violence Against Gypsies in Croatia, 1941–1942 / Masové násilí Ustašovců proti Cikánům v Chorvatsku, 1941–1942*) a Vladimira Solonariho (*Ethnic Cleansing or “Crime Prevention”? Deportation of Romanian Roma / Etnická čistka nebo „prevence zločinnosti“? Deportace rumunských Romů*).

Závěrečné tři kapitoly se zabývají právě oním v názvu knihy uvedeným připomínáním. Poválečné selhání státních orgánů na cestě ke spravedlivému vyrovnání se s proběhlou genocidou na příkladu Německa v souvislosti s odškodňovacím procesem analyzuje autor Gilad Margalit (*The Justice System of the Federal Republic of Germany and the Nazi Persecution of the Gypsies / Právní systém Spolkové republiky Německo a nacistická perzekuce Cikánů*) a též autorka Nadine Blumer (*Disentangling the Hierarchy of Victimhood: Commemorating Sinti and Roma and Jews in Germany’s National Narrative / Rozuzlení hierarchie obětí: připomínání Sintů a Romů a Židů v národním narativu Německa*). Kolektivní paměť Romů samotných, ale také aktuálními politickými a odbornými debatami, které se vztahují k tématu

holocaustu tohoto etnika, se zabývá Sławomir Kapralski (The Aftermath of the Roma Genocide From Implicit Memories to Commemoration / Následky romské genocidy od implicitních memoárů k připomínání).

Součástí sborníku je také jednak výběrová bibliografie (bohužel jediným zástupcem, který se vztahuje k československému, resp. českému teritoriu, je článek Jiřího Lípy The Fate of the Gypsies in Czechoslovakia under Nazi Domination z roku 1990), základní medailony přispěvatelů a souhrnný (jmenný, místní a věcný) rejstřík.

Dotčená antologie nemusí zaujmout pouze odborníky na toto konkrétní téma z dějin Romů, ale může sloužit také jako užitečný soubor esejů pro pedagogy. V oblasti historiografie holocaustu Romů je sborník rozhodně důležitým krokem, nicméně při pohledu na seznam příspěvků vidíme, že není úplným (což potvrzuje i sám editor), neboť nezahrnuje další důležité regiony, v nichž k nacistické genocidě Romů docházelo. Bylo by jistě záhodno podívat se například také na území bývalého Československa, Polska, Maďarska, balkánských států či Španělska a Itálie. Ještě více by se tak ukázala různorodost perzekučních a genocidních přístupů k Romům v rámci Evropy, a zároveň by se tím i vyjevila oprávněnost hovořit nejen o „nacistické genocidě“, ale přímo o „holocaustu“.

Michal Schuster¹

¹ Autor je historik, momentálně pracuje pro Institut Tereziánské iniciativy v projektu Databáze obětí holocaustu Romů v České republice. E-mail: michal.schuster@centrum.cz

Romano džaniben – 22. ročník – 2/2015

Časopis romistických studií

Tento časopis vychází díky finanční podpoře Ministerstva kultury České republiky v rámci programu Podpora rozšiřování a přijímání informací v jazycích národnostních menšin.

Dále byl financován hlavním městem Praha z Celoměstských programů podpory aktivit národnostních menšin na území hl. m. Prahy pro rok 2015 a Úřadem vlády ČR z programu Podpora implementace Evropské charty regionálních či menšinových jazyků pro rok 2015.

Časopis také finančně podpořila Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze.

Vydává Romano džaniben
Biskupcova 85, 130 00 Praha 3
e-mail: dzaniben@email.cz, www.dzaniben.cz
bankovní spojení: 161582339/0300
Šéfredaktoři: Pavel Kubaník, Helena Sadílková
Redaktorky: Jiřina Kuklová Stolařová, Lada Viková

Redakční rada:

Mgr. Michael Beníšek; PhDr. Jan Červenka, Ph.D.; Mgr. Viktor Elšík, Ph.D.;
PhDr. Jana Horváthová; PhDr. Anna Jurová, CSc.; Mgr. Pavel Kubaník;
PhDr. Arne B. Mann, CSc.; Mgr. Helena Sadílková, M.A.; Mgr. Lada Viková;
Dipl.-Phys. Peter Wagner, Ph.D.

Seznam recenzentů je uveden na webových stránkách
www.dzaniben.cz.

Sazba: Kateřina Krčíková
Obálka: Daniela Kramerová
Tisk: VS Tisk, Praha
Náklad: 300 ks
Doporučená cena: 160 Kč
Roční předplatné: 320 Kč (včetně poštovního a balného)
ISSN 1210-8545
Evidenční číslo podle tiskového zákona: MK ČR E 6882

Nevyžádané rukopisy a fotografie se nevracejí. Obsah zveřejněných polemických článků nemusí být totožný se stanoviskem redakce. Podávání novinových zásilek povoleno Ředitelstvím pošt Praha č.j. NP 1360/1994 ze dne 24. 6.1994.